

संत वचनांची मात

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

श्री गंधर्ववेद प्रकाशन
पुणे

संत वचनांची मात (वाङ्मयटीका-समीक्षा)

SANT WACHANANCHI MAT

प्राचार्य डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे

अ.नगर

भ्रमणभाष ९८८१५००९४२

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

भ्रमणभाष ९८५०७३१६४०

प्रकाशक

श्री गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे

प्रथमावृत्ती :

टाईपसेटिंग :-

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, श्रीपाद कुलकर्णी,

अहमदनगर. मो. ९८५०२३२८९०

जीवनातील जाणिवांची

सहप्रवासी

सौ. उषास...

ब्लर्ब मजकूर

वैष्णव, भागवत तथा वारकरी म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या मायभूमीस संतांची वाणी, महाराष्ट्रधर्म, मराठी संस्कृतीचा कणा आहे. वैष्णवांची सगुण भक्ती हा केवळ अलौकिक ऐश्वर्ययोग आहे. खेळाडू वृत्तीने संसारप्रपंचातील कर्म करित पुरुषार्थ साधावा, यासाठी संतांनी; भगवद्भक्तीचा, नामभक्तीचा, सगुणभक्तीचा मार्ग, जनसामान्यांना प्रबोधित केला. प्रपंच हाच परमार्थ म्हणून कसा अनुभवता येतो, हे स्वतःच्या ज्ञानोत्तर कर्मतत्परतेने लोकांसमोर मांडले. तात्कालिक सुखदुःखाच्या, वासनाभोगांच्या बेड्या तोडून याचिदेही याचिडोळा, सोऽहं भावाने सर्वात्मक होऊन, पुरुषार्थपूर्ण जीवन कसे जगावे, याचा प्रबोध केला. त्रितापबद्धतेतून या जीवनातच जीवनमुक्ततेचा, अर्थात शाश्वत सुखाचा अनुभव कसा घेता येतो; हे वाणीतून विश्वासाने निरोपिले आहे. संत वाणीतील हा निरोप संतवाणीच्या सरळ अर्थापलिकडे झेपावून शोधावा लागतो. तरच 'संत वचनांची मात' अर्थात वचनातील दिव्य आणि गुह्य असा ज्ञानस्वरूप अर्थ उमगतो. 'संत वचनांची मात' उलगडण्याचा हा सोदाहरण, संवादक प्रयत्न!

१. मात	अनिल सहस्रबुद्धे
२. सार निःसार निवडूनि टाकीन	संत निवृत्तीनाथ
३. आपुली आपण करा सोडवण	संत ज्ञानेश्वर
४. भ्रांतीचेनिं भूली वायाचि घरकुली	संत मुक्ताबाई
५. नाही देह स्मृति निमाली वासना	संत नामदेव
६. देवावरी मी निजते	संत जनाबाई
७. आपुलिया संचिता । कर्म रेषा प्रमाण	संत विसोबा खेचर
८. भोग तो भोगावा आपुलाची	संत चोखामेळा
९. एकाची एकास न पडेचि गांठी	संत सोयराबाई
१०. दुजियाचा वारा लागूं नेदी अंगा	संत सेना
११. विवेक हातवडा घेऊनी हाती ।	
काम क्रोध केला चूर्ण	संत नरहरी सोनार
१२. याति कुळ संबंध नाही	संत सावतामाळी
१३. घाली गर्भवासा कान्होपात्रा म्हणे	संत कान्होपात्रा
१४. जिसकी करनी उसकी भरनी	
तू क्योँ दिलगिर भाई?	संत कबीर
१५. प्रपंच परहरो सार हृदयेँ धरो	संत नरसी मेहता
१६. अंतमेसे तंत काढ्यो पिछे रही सोई	संत मीराबाई
१७. पापपुण्य दोन्ही भोगवी एका हाती	संत एकनाथ
१८. मरण मारून मरा	संत शेख महंमद
१९. न झाला प्रपंच झाला परब्रह्म	संत तुकाराम
२०. स्वयेँ आपुला उगव । जाणे तोचि महानुभाव	संत रामदास
२१. साक्ष ज्याची त्यासी मनमाजी	संत बहिणाबाई
२२. म्हणोनि भोगिती पृथकाते	संत निळोबाराय

मात

‘संत वचनांची मात’ हे शीर्षक असलेली ग्रंथ मांडणी, आपणासमोर आहे. ‘संत वचनांची मात’ मधील ‘मात’ उलगाडून सांगण्याची जबाबदारी ओघानेच आली. ‘संत वाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा’ या ग्रंथाच्या प्रकाशनानंतर संत वाङ्मयाचा आशय समजून घेतांना ‘संत वचनांची मात’ उलगाडली पाहिजे; असे तीव्रतेने वाटले. ‘मात’ लेखनाचा प्रपंच त्यासाठीच आहे.

मध्ययुगीन संतांनी विपुल वाङ्मयनिर्मिती केली आहे. ही वाङ्मयनिर्मिती प्रामुख्याने अभंग, ओवी, पदे, गवळणी, विराणी, भूपाळ्या, चरित्रे, आरत्या, कूटरचना या रचनाप्रकारांत आहे. खरे तर ही सर्व रचना ‘अभंग’ किंवा ‘ओवी’ या खास मराठमोळ्या लोकछंदात आहे. संतांनी आपल्या वाङ्मयनिर्मितीसाठी ‘लोकछंद’ निवडला; तशीच मराठी लोकभाषा निवडली; हेही लक्षात घ्यायला हवे. आता येथे प्रश्न असा पडतो; ‘संत’ हा शब्द आला केव्हां आणि कोठून? कोणासाठी? संत आणि लोक यांचा संबंध काय? या संतमंडळींचे वाङ्मय विचारात घ्यायचे असेल तर, त्या वाङ्मयाचे आशयबीज कोणते? या प्रश्नांचा स्पष्ट असा विचार अभिप्रेत आहे. हे करणे आवश्यक आहे; याचे मुख्य कारण संत-वाङ्मय हा बृहनमहाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा कणा असल्याचे, प्रत्यही अनुभवास येते. महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे; असे अभिनिवेशाने सांगितले जाते. महाराष्ट्र लोकधर्म अर्थात ‘महाराष्ट्रधर्म’ संतांनी विकसित केला. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत संतांचा मोठा वाटा आहे.

१. ‘संत’ पदाची प्राचीन परंपरा :-

‘संत’ या शब्दाविषयी ‘सकलसंतगाथा’ संपादित करतांना प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी यांनी नोंदविलेली माहिती महत्त्वाची आणि स्वीकार्य वाटते. त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे असे-

(१) प्राचीन भारतीय साहित्यात 'संत' या शब्दाचा निरनिराळ्या प्रकारे वापर झाला आहे. उदा. ऋग्वेद आणि उपनिषद वाङ्मयात 'संत' या शब्दाचा 'एकमेवाद्वितीय परमात्मतत्त्व' असा अर्थ सूचित केलेला दिसतो.

(२) 'अस्' म्हणजे होणे, या धातूपासून 'होणारा', 'असणारा', तो 'सन्' आणि सन् चे अनेकवचन संत होय. 'संत' म्हणजे अखंडपणे अविकृत स्वरूपात अनुभवाला येणारे ते 'सत्' होय.

(३) संतत्व हे मानवी जीवनातही आढळून येणारे उदात्त लक्षण असल्याचे 'आचारलक्षणे धर्मः संतश्चाचार लक्षणः' असे रामायण-महाभारतात सूचित केले आहे.

(४) ज्ञानी, भक्त, स्थितप्रज्ञ, यांची गीता व भागवतात केलेली चर्चा, संतलक्षणेच होत. गीतेत 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येत्युच्यते (१७.१६) या शब्दात 'संत' या शब्दाची मानवी जीवनाला अनुलक्षून व्याख्या केलेली आहे.

(५) भर्तृहरीने 'सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगः' अशी संत पदाची व्याख्या केली आहे.

एकूण संत या शब्दाचा वापर वारकरी संप्रदाय किंवा भागवत संप्रदायाच्या पूर्वीपासून होत होता. वैष्णव, भागवत किंवा वारकरी परंपरेत, 'संत' या पदाला वैशिष्ट्यपूर्ण किंवा विवक्षित असा अर्थ प्राप्त झाला.

भारतीय प्राचीनतम परंपरेचा विचार केला तर ब्रह्ममानस-पुत्र म्हणून ज्यांचे वर्णन प्राचीन ग्रंथात आढळते; त्यानुसार सनक, सनंदन, सनत, सनातन या चार कुमार ऋषींपासून ही संतपरंपरा आली आहे; असे दिसते. याचा स्पष्ट अर्थ 'संत' या शब्दाची आणि विभूतिमत्त्वाच्या संकल्पनेची परंपरा अति प्राचीन आहे. ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिदेवांपासून जगतचालन कार्यात, परमात्मतत्त्वाचा. थेट आविष्कार आपल्या आचार-विचारातून घडविणारी सर्व विभूतिमत्त्वे संत म्हणून प्रकटलेली आहेत. परमात्मा, परब्रह्म, कैवल्य, अनंत, कृष्ण, शिव, महाशून्य या नावांनी ओळखले जाणारे 'सत् चिद् आनंद' स्वरूप अले, 'अस्' अर्थात असणे, होणे, अस्तित्वात असणारे तत्त्व, निर्गुण, निराकार आणि निर्विकार, असे अस्तित्व आहे. अनंत अर्थात असंख्य ब्रह्मांडे ही त्या अस्तित्वाला झालेल्या अहंकारातून, महत्त्वाच्या आधारे महाशक्तीच्या योगे, पंचमहाभूतात्मकतेने सगुण, साकार आणि सविकार अशा रूप स्वरूपात

प्रकटली आहेत. ह्या ब्रह्मांडात अर्थात जगतात निर्माण झालेली जड आणि चेतन अस्तित्वे, अर्थात चर आणि अचर अस्तित्व लाभलेली रूपे, त्या परब्रह्माचीच अंशात्मक रूपे होत. प्रत्येक रूपाला, प्राप्त रूप अवस्थेप्रमाणे, जगतात जीव म्हणून बद्धतेने जगावे लागते. त्या बद्धतेत, त्या सगुण रूपाला, आपण परमात्मस्वरूप असल्याचा, बद्धतेमुळे आलेल्या अहंकारवश अवस्थेत, विसर पडतो. हा विसर पडल्याने तो विकारवश होऊन; दुःख भोगू लागतो. एवढेच नव्हे तर; हे जगत दुःखानेच भरले आहे. यांत अपेक्षापूर्तीने होणारे सुख किंवा आनंदही, पुढील दुःखालाच कारणीभूत असल्याची, सतत जाणीव होते. रूप अवस्थेत मर्त्यपण अधिकच क्लेशदायक वाटू लागते. या बद्धतेतून मुक्तता व्हावी असे जीवाला वाटू लागते. जीवाचे शिवरूप होणे हेच कल्याणप्रद होय, असे जाणवू लागते. त्यासाठी शिव स्मरणाची आवश्यकता वाटू लागते. या भवसागरातून अर्थात जगताच्या बद्धतेतून सुटण्याचा मार्ग जीव शोधू लागतो. जगतातील सर्वच रूपांची हीच अवस्था असते. वासनायुक्त नरदेहाला प्राप्त अलौकिक अशा मनशक्तीमुळे जगतातील अन्य अस्तित्व रूपांपेक्षा, माणसाला जीवनमुक्ततेची आस अधिक तीव्रतेने लागते. बद्धता सुटत नाही आणि शाश्वत जीवनमुक्तता लाभत नाही. ही नरदेहाची अवस्था खरेतर त्याच 'परमात्म' तत्त्वाची असते. जीवाच्या ठिकाणी त्याचेच अंश असे आत्मतत्त्व जिवात्मा आणि शिवात्मा अशा द्विविधत्वाने प्रकटलेले असते. माणसातील ही द्विविधता आणि मुळात असलेली एकात्मता, ज्या विभूतिमत्त्वांनी, स्मरण, चिंतन, अभ्यासाने ज्ञानात्मक अवस्थेस नेली; ती विभूतिमत्त्वे, सर्वाभूती सहानुभूतीपूर्वक, समदृष्टीने सर्वकल्याणासाठी आपले अस्तित्वच परमात्मतत्त्वरूप, अलिप्त, निर्विकार अवस्थेस नेऊन; जनोद्धारासाठी किंवा लोककल्याणासाठी कार्यरत होतात. सनक, सनंदन, सनत आणि सनातन या विभूतिमत्त्वांची परंपरा अशी 'ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रीती' प्रमाणे कार्यरत असते. जगद्गुरु संत तुकारामांनी 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. प्राचीनतम परंपरेनुसार ऋषी, मुनी, तपस्वी, योगी, सिद्ध अशा प्रकारचे सर्व विरागी साधू यांना 'संत' म्हणण्याची परंपरा निर्माण झाली आहे. 'साधूसंत' असे सहजपणे म्हणण्याची प्रथा, लोकसागरात निर्माण झाली आहे. 'संत' या पदाची संकल्पना अशी संस्कृतीच्या प्रारंभापासून दृढ झाली आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. हे पाहाता 'संत' हा शब्द, पद,

अवस्था, या अर्थाने भारतीय परंपरेतील सनातनपणे सर्वमान्य अवस्था आहे.

२. मध्ययुगीन संत संकल्पना व परंपरा :-

बृहद्- महाराष्ट्रात, मध्ययुगात, अर्थात् १२-१३ व्या शतकांपासून आंग्लकालापर्यंत 'संत' या शब्दाला विवक्षित अर्थ प्राप्त झाला. हाच अर्थ आता रूढ झाला आहे. नाथसंप्रदायातील श्री गोरक्षनाथ-गहिनीनाथ यांच्यापासूनच हळूहळू अनेकविधा भक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले. श्री गोरक्षनाथांनी पंचमकारांना उदात्त अर्थ प्रदान करून; भक्तिमार्गाकडे लोकांना वळविण्याचा प्रयत्न केला. संत निवृत्तीनाथांनी भक्तिसंप्रदायाचे एकप्रकारे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी संत श्री ज्ञानेश्वरांना श्रीमद्भगवद्गीतेवर भाष्य करून; संसारप्रपंचातील कर्मपरतेला प्रेमरूपा भक्तिसाधनेची जोड देण्यासाठी प्रवृत्त केले. श्री संत ज्ञानेश्वरांनी भक्तिमार्गाला भावार्थदीपिकेच्या सहाय्याने पायाभूत भूमिका तयार केली. नारदीय भक्तिसूत्रे आणि नवविधा तथा अनेकविधा सगुण भक्तिसाधनेला मान्यता मिळाली. श्री संत नामदेव या भक्तिमार्गाचे परंपरागत पाथिक होते. नामदेवांना या नाथसंप्रदायातून आलेल्या सिद्धनाथांच्या योगाने बळ मिळाले. उपनिषदे, श्रीमद्भागवत आणि श्रीमद्भगवद्गीता यांच्या रूपाने, तत्त्वज्ञानात्मक प्रस्थान लाभले. शिवाद्वैताकडून नकळत, राधाकृष्ण भक्तिसाधनेचा वैष्णवांचा भक्तिमार्ग प्रशस्त झाला. आत्मा-परमात्मा, जीव-शिव, शिव-शक्ती किंवा शिवा, ब्रह्म-माया, राधा-कृष्ण यांच्या अद्वैतांची परंपरा राधा-कृष्ण अद्वैतात समावेशित होऊन; ज्ञान आणि भक्ती यांची एकरूपता साधण्याचा, सहजसुलभ असा भक्तियोगमार्ग प्रशस्त झाला. या प्रक्रियेत 'नाथ' हे नामाभिधान जाऊन 'संत' हे नाव वैष्णव भक्तीमार्गी विभूतिमत्त्वांना प्राप्त झाले. श्री ज्ञानदेवांनी स्वतः गीतेच्या ९ व्या अध्यायावर प्रवचन करतांना, भक्तीचे व्रत घेतलेले, कीर्तनादि भक्तीचा सायास करणारे, भगवंताला, अर्थात् ब्रह्माविष्णूमहेश अशा त्रिदेवांना एकत्रितपणे श्रीकृष्ण रूपात पाहून; श्रीकृष्णाला अर्थात विष्णूतत्त्वाला, सर्वाभूती पाहून; नमन भक्तीने त्यांची उपासना करणाऱ्यांना, 'संत' अशी संज्ञा वापरली आहे. 'समत्वं योग उच्चते' या सूत्राचे 'विष्णूमय जग' या समत्व दृष्टीने जगताकडे पाहून; सर्वांसाठी भक्तिमार्गाचे द्वार खुल्या करणाऱ्या विभूतींना 'संत' म्हटले आहे. त्यामुळे भक्तीमार्गे जाणारे साधक भक्त, गुरु, सद्गुरु सर्वांसाठी अर्थात वैष्णवपदी पोचलेल्या विभूतिमत्त्वांसाठी 'संत' हा शब्द योजला आहे. एवढेच नव्हे तर भगवद्गीतेवरील व्याख्यान ऐकण्यासाठी

उत्कंठित झालेल्या श्रोत्यांनाही श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'संत' असेच म्हटले आहे. याच दृष्टीने संत ज्ञानेश्वर म्हणतात-

ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति आम्ही ।

हें पढविलीं जी स्वामी । निवृत्तिदेवी ॥ ज्ञा.अ. १२-२४७ ॥

आणि माझे तंव आघवे । ग्रथन येणेचि भावे ।

जे तुम्ही संती होआवे । सन्मुख सदा ॥ ज्ञा.अ. १३-३२८ ॥

पंढरपुरात भक्तिमार्गाची सिद्धता घडविणारे श्रीकृष्ण तत्त्वाचे सगुण साकार रूप श्री विठ्ठलमूर्तीच्या रूपाने उभे होते. श्रीपूर अर्थात आजच्या श्रीगोंद्यातून; अद्वैत स्वरूप सिद्ध असे पांडुरंग, सेवेतच विष्णूतत्त्व अनुभवणाऱ्या, पुंडलिकासाठी पंढरपुरात स्थिरावले होते. या सगुणरूपाचे दर्शन वारंवार प्रतिवर्षी घेण्याची प्रथा श्री कलियुगात हजारो वर्षांपासूनची प्रथा 'वारी' सुरू होती. संन्यास मार्ग सोडून; गृहस्थाश्रम स्वीकारून; भक्तियोगे, ज्ञानोत्तर भक्ती करण्याच्या परंपरेचा अनुसार चारी भावंडांच्या वडिलांना अर्थात श्री विठ्ठलस्वामी आणि श्री रुक्मिणीदेवी यांनी अनुसरला होता. संत नामदेवांच्या घराण्यातही ही प्रथा होती. स्वाभाविकपणे या पांडुरंग भक्तिमार्गाला, या नामदेव-ज्ञानदेव या संतद्वयांच्या गृहस्थाश्रमी अशा घराण्यांची परंपरा; या गोष्टीने पाठबळ मिळाले. 'महायोगपीठे तटे भीमरथ्या' 'परब्रह्मलिंगम' अशा सगुण रूपाच्या भक्तीला चालना मिळाली. या परंपरेचे धुरिणत्व करणाऱ्या भक्तविभूतिमत्त्वांना 'संत' हे नाव चिकटले. ज्ञानोत्तर भक्तीपूर्वक, नेटाने प्रपंचातील सर्व कर्म निर्विकारपणे अनुसरत, आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार साधणाऱ्या; सर्व सिद्ध धुरिणांना 'संत' हे नाव लावले जाऊ लागले. नामदेवांनी अशा संतांचे वर्णन करतांना 'ब्रह्ममूर्ती संत । जर्गी अवतरले । उद्धरावया आले । दीन जना' असा सूत्ररूपाने 'संत' विभूतिमत्त्वाचा परिचय करून दिला आहे. संत रामदासांनी, 'संत' पदाला पोचलेले विभूतिमत्त्व ओळखण्याची किल्ली सांगितली- 'संतसंगे ब्रह्मपद वोळखावे । विवेके पावावे निरंजना ॥'. नाथसंप्रदायिक स्वतःला सिद्ध, अवधूत असे म्हणवून घेत असले किंवा महानुभावियांमध्ये सत्पुरुषास 'महात्मा' असे म्हटले असले; तरी या नावांमागील संकल्पना संतत्त्वाचीच आहे. हे सगळे खरे असले; तरी श्री निवृत्तीनाथ, श्री नामदेव यांच्यापासून; विठ्ठल अर्थात पांडुरंग किंवा श्रीकृष्ण, श्रीराम यांच्या सगुणोपासना करून; ज्ञानोत्तर भक्ती साधत सर्व कल्याणात्मक भूमिका घेऊन; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधणाऱ्या वैष्णव

सत्पुरुषांना संत म्हटले जाते. महाराष्ट्राप्रमाणेच उत्तर भारतातही वैष्णव संप्रदाय उदयास आला. 'विठ्ठल' या क्षेत्रिय दैवताऐवजी राम आणि कृष्ण या विष्णूअवतारांना भजणाऱ्या सत्भक्त विभूतिमत्त्वांनाही महाराष्ट्रातील मंडळी, संत म्हणूनच संबोधतात. दक्षिणेत श्री व्यंकटेश स्वरूपात अर्थात बालाजी स्वरूपातही विष्णूभक्ती केली जाते. काही सूफी सांप्रदायिकदेखील विष्णूभक्त किंवा रामभक्त म्हणून पुढे आलेले दिसतात. त्यांनाही या वैष्णव संतमेळ्यात गोवले जाते. महाराष्ट्रातील रामदासी संप्रदाय हा रामभक्तीच्या मार्गे वैष्णव संप्रदायच होय. म्हणूनच श्रीसमर्थ रामदासांनाही 'संत' म्हटले जाते. त्याच संप्रदायातील अभंग, पदे, आरत्या रचणारांनाही 'संत' म्हटले जाते. अलिकडील काळात महाराष्ट्रात श्री साईनाथ, श्री गजानन महाराज, श्री अक्कलकोट स्वामी आदि सिद्ध, साधू, अवलिया यांनाही संत म्हटले जाते. या दृष्टीने पाहता 'संत' हा शब्द मध्ययुगातील भागवत किंवा वारकरी पंथापुरता सीमित न राहता सनातनपणे चालत आलेल्या संत शब्दाच्या अर्थाचे रूप घेत आहे.

३. मध्ययुगीन संतांची वैशिष्ट्ये :-

संतवाङ्मय, संतवाणी, संतगाथा असे शब्द वापरतांना मात्र 'संत' हा शब्द पुन्हा मध्ययुगातील विवक्षित अर्थ धारण करतो. या परिप्रेक्षातील संतांची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

(१) विष्णूभक्ती - यात श्रीविठ्ठल, श्रीराम आणि श्रीकृष्ण या सगुण रूपांची भक्ती येते.

(२) वेद प्रामाण्य मानणे.

(३) नारदीय परंपरेने राधाभावे भक्तियोगसाधना करणे. यांत नवविधा, अनेकविधा आदि भक्तीप्रकार मोडतात.

(४) अपवाद वगळता भगवी पताका घेऊन पंढरीची वारी करणे, एकादशी व्रत करणे, टिळे, माळा, चिपळ्या, अष्टगंध, तुळशीमाळ घालणे, पूर्ण शाकाहार करणे, भागवत किंवा वारकरी सांप्रदायिक पेहेराव आणि कर्मकांड पाळणे. नामभक्ती आणि हरिपाठ नित्यनेमाने करणे इ.

(५) श्रीमद् भागवत, भगवद्गीता, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे यांचे प्रामाण्य मानणे. त्याचबरोबर विविध पुराणे आणि रामायण व महाभारत यांचा आधार भक्तिसाधनेत घेणे. श्री ज्ञानेश्वरी, श्री तुकारामगाथा, श्री एकनाथ महाराजकृत भागवत यांना प्रमाण मानून भक्तिव्यवहार करणे.

(६) अभंगरचना, पदे, गवळणी, भूपाळ्या, कूटे, रूपके, भारुडे, आरत्या अशा प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती करणे.

(७) अपवाद वगळता (चार भावंडे, रामदास इ.) प्रपंचात राहून परमार्थ करणे. भक्तिभावनेने साधना करित प्रपंच यातायात केवळ कर्तव्यभावनेने, सर्वाभूती परमेश्वर पाहात करणे. ज्ञानोत्तर भक्तिसाधना करणे.

(८) प्रपंचात राहून, सगुणोपासना करित निर्गुणाच्या शाश्वत अस्तित्वाचा आनंद घेण्याची साधना करणे.

(९) आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधण्यासाठी सेवा, प्रेम, सहिष्णुता आणि स्थितप्रज्ञतापूर्वक स्वतः कर्म करित लोकांस प्रबोधन करणे.

(१०) विष्णूभक्तीद्वारे ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्ती करून; देही राहून विदेही होण्याचा योग, नामभक्तीने साधण्यासाठी; सद्गुरुकृपा संपादन करून, सद्गुरूंना विष्णुरूपात अर्थात परब्रह्मस्वरूपात अनुभवण्याची साधना करणे.

ही सर्व वैशिष्ट्ये संत मालिकेत पाहावयास मिळतात. त्यांचा परंपरेने श्रद्धापूर्वक अनुसार भागवत तथा वारकरी संप्रदायात तसेच अन्य वैष्णव संप्रदायात पाहावयास मिळतो. संतमालिकेतील संतांचे आणखी एक वैशिष्ट्य जाणवते; ते म्हणजे, समाधीयोगाचे, ज्ञानयोगाचे, अष्टांगयोगाचे, राजयोगाचे, हटयोगाचे असे जे योगमार्ग म्हणून योगनामे सांगितली जातात; त्या योगविज्ञानाचा उत्तम अभ्यास संतांनी सद्गुरुकृपेने केलेला असावा. संतांची गुरुपरंपरा त्या दृष्टीने पाहावी लागते. योगमार्गाचा अभ्यास असल्यामुळेच भक्तियोगाला ज्ञानयोगाचे स्वरूप देण्यात, नारदीय परंपरेनुसार संत यशस्वी झाले आहेत.

४. ऋषीपरंपरा आणि मध्ययुगीन संतपरंपरा वेगळेपण :-

प्राचीन ऋषीपरंपरा आणि मध्ययुगीन संतमालिका यांतील विभूतिमत्त्वात काही वेगळेपणा आणि साम्य आढळते. त्यातील साम्यांचा विचार केला तर

(१) विवाहादि संस्कारांसह संसारप्रपंच अनुसरणे. (त्यात काही अपवाद आहेत.)

(२) ऋषी हा शब्द प्रतिभासंपन्न कवींनाही वापरलेला दिसतो. संतांनीही काव्यरचना केली.

(३) गुरुपरंपरा आहे.

(४) चराचराच्या कल्याणाचे आणि प्रामुख्याने मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर आहे. अर्थात आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हेच ध्येय.

(५) वेदान्त अर्थात अद्वैतज्ञान त्यामुळे समदृष्टीने, निरासक्त, निरपेक्ष लोकव्यवहार दोहोंमध्ये पाहावयास मिळतो.

वेगळेपणाचा विचार करू लागले तर

(१) ऋषींनी गुरुकुले स्थापन केली तर संतांनी गुरुपरंपरा भागवत संप्रदायात अनुसरली.

(२) ऋषी हे अध्यात्मनिष्ठ भौतिक व समाज वैज्ञानिक होते. त्यांनी भौतिकविज्ञान, धनुर्वेद, कृषीविज्ञान, आयुर्वेद, रसायनविज्ञान, ज्योतिर्वेद, कालगणना आदि वैज्ञानिक शोध लावून त्यांचे सर्वकल्याणासाठीचे उपयोजन केले. त्याचबरोबर सामाजिकशास्त्रे, योगशास्त्र, न्यायशास्त्र, दैवतशास्त्र, नीतीशास्त्र, इतिहासपुराणे यांची रचना करून; विनियोग केला. त्यांनी वेद, ब्राह्मणे, अरण्यके, उपनिषदे, षट्शास्त्रे, स्मृती, पुराणे, आर्ष महाकाव्ये यांची रचना करून मानवी सनातन संस्कृतीचे मंडण केले. हे करीत असतांना जीवनमुक्तीचा मार्ग स्वतःसाठी आणि सर्वांसाठी मांडण्याचा प्रयत्न केला. संतांनी ऋषींचे ज्ञान मानवी कल्याणासाठी कसे वापरता येईल, याचा अध्यात्मनिष्ठ प्रबोध करून; प्रेमरूपा भक्तिमार्ग प्रापंचिकांसाठी सुलभ करून; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधण्याचा खटाटोप केला. प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घातली.

भारतीय दैवतकथाशास्त्राप्रमाणे लोकधारणा करणे आणि लोकपालन संगोपन करणे हे विष्णूतत्त्व होय. ऋषी आणि संत यांनी याच वैष्णवमार्गाचे अनुसरण केले. जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज यांनी संतकार्याचे स्पष्ट ध्येय अभंगातून मांडले आहे -

आम्ही वैकुंठवासी । आलों याचि कारणासी ।

बोलिले जे ऋषी । साच भावें वर्ताया ॥१॥

झाडूं संतांचे मारग । आडरानें भरले जगा ।

उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं ॥२॥

अर्थ लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें ।

विषयलोभी मन । साधन हें बुडविलें ॥३॥

पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ।

तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंद ॥४॥

(सकलसंतगाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, श्री तुकारामांची अभंगगाथा, अ.क्र. २३६)

५. मध्ययुगीन संतांचे कार्य आणि काव्य :-

मध्ययुगीन संतांनी स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, भारतीय सनातन ज्ञानविज्ञान परंपरेला, उजाळा देत. अध्यात्मनिष्ठेने आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार करण्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून, वैष्णवधर्माचे पालन, संप्रदायामार्गे केले, हे स्पष्ट आहे. परिस्थिती प्राप्त जीवनात संसारप्रपंचात गुरफटलेल्या, स्वार्थाध झालेल्या समाजाला, प्रेमपूर्वक, प्रेममूलक असा भक्तिमार्ग दाखवून जीवनाचे सार्थक साधण्याचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी, प्रबोधक अशा वचनांतून, स्वानुभवासह, सोदाहरण प्रबोध करावयाचा असे स्पष्ट लक्ष्य ठेवले. प्रपंचात राहून; प्रपंचावर 'मात' करीत; परमार्थसाधना करून; शाश्वत सुख कसे प्राप्त करता येते; याचे संतांनी मार्गदर्शन केले.

संतांनी केलेल्या अभंग, ओवी, पदे, भारुडे, कूटे, आरत्या आदि प्रकारच्या रचना ही अध्यात्मनिष्ठ जीवनसाधनेचा मार्ग प्रशस्त करणारी कविता आहे. भक्तिरसाने अर्थात सद्चिदानंद स्वरूपाच्या प्रेमाने ओथंबलेली ही कविता, ऐहिक आणि पारलौकिक अर्थात मर्त्य आणि अमर्त्य किंवा शाश्वत जीवनाचे रहस्य सांगते. ही कविता दोन्ही जीवनात अर्थात पूर्वपक्ष असा संसारप्रपंच आणि उत्तरपक्ष अशी अध्यात्मसाधना, यशस्वी करण्यासाठी, आत्मा-परमात्मा, जीव आणि शिव यांच्या अनुबंधात्मक एकात्मतेचे गुह्य उलगडते. संतांच्या वचनांची ही 'मात' उलगडण्याचा प्रयत्न, सोदाहरण स्वरूपात आपणास करावयाचा आहे. हे करीत असतांना 'मात' म्हणजे नेमके काय हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

६. संत वचनांची 'मात' :-

नितीन प्रकाशन, पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या, वि. शं. ठकार कृत, 'पर्याय शब्दकोश', या कोशात 'मात' या शब्दाचे पर्याय दिलेले आहेत त्यानुसार; मात करणे - विजय मिळविणे, जिंकणे, यश मिळवणे असे अर्थ दिले आहेत. तर मात होणे - पराभव होणे, अपयश मिळणे असे शब्दार्थ दिले आहेत. या दोन्ही प्रकारच्या शब्द वापरामध्ये 'परिणाम' वर्णन, यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. मात्र 'मात' या शब्दाने केवळ झालेला परिणाम वर्णित होत नाही; तर हा परिणाम 'का?' आणि 'कसा?' घडला; परिणामामागील गुह्य किंवा रहस्य कोणते? असाही अर्थ सूचित होतो. त्या दृष्टीने याच शब्दकोशात मात करणे/होणे - परिहार करणे किंवा शंकांनिरसन, रहस्यउकल,

गुह्यकथन करणे म्हणजे निवेदन करून; परिणाम वर्णन अपेक्षित आहे. 'मात' या मराठी शब्दाचे - प्रो. एम. के. देशपांडे यांच्या Marathi English Dictionary मध्ये - मात म्हणजे Surpassing, आणि परिहार किंवा मात म्हणजे Clearingaway of difficulties, Averting, Healing असे अर्थ दिले आहेत. या समग्र अर्थछटांसह 'संतांच्या वचनांची मात' या ग्रंथशीर्षातील 'मात' हा शब्द, शब्दांच्या पलिकडे जाऊन; अर्थप्रतीती घडवितो. अगदी सरळ, सोप्या शब्दात सांगायचे तर 'संत वचनांची मात' म्हणजे 'संत वचनांतील गुह्यार्थ' होय.

६.१ 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' ह्याचा विचार करू लागले तर संतांना जगाचे म्हणजे 'कोणाचे' आणि 'का?' कल्याण साधायचे आहे? 'कल्याण' म्हणजे तरी नेमके काय? या प्रश्नांची उत्तरे शोधावयास हवीत. 'जगाचे' याचा स्पष्ट अर्थ या जगतातील 'लोक'चे, अर्थात मनुष्यमात्रांसह सर्व भूतमात्रांचे, अर्थात चर आणि अचर सृष्टीचे, असा अर्थ घेणे क्रमप्राप्त आहे. कारण

**'विष्णुमय जग । वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम । अमंगळ ॥
कोणाची जीवाचा । न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर । पूजनाचे ॥'**

अशी प्रेमरूपा भक्तीमार्गे जाणाऱ्या वैष्णव संतांची धारणा आहे. म्हणजे जगाचे याचा स्पष्ट अर्थ माणसांचे आणि अनुषंगाने समस्त जगाचे म्हणजे भूतमात्रांचे असा विचार प्रमुख ठरतो. याचे कारण कोणते? समस्त भूतमात्रांत, माणसाला मिळालेले रूप, अर्थात वासनामयी सगुण नरदेहाचे वैशिष्ट्यपूर्ण वेगळेपण म्हणजे, माणसाला मिळालेली मनशक्ती होय. मनशक्तीत अवलोकन, निरीक्षण, स्मृती, कल्पना, प्रज्ञा, प्रतिभा, सौंदर्यदृष्टी, विवेक अशा शक्तींचा समावेश एकवटलेला आहे. या शक्तीमुळे माणूस आपले वेगळेपण सिद्ध करतो. माणसाने आपल्या मनशक्तीच्या योगाने माणूसकेंद्रित अशी विश्वाची उकल केली. शक्तीचे संघटन आणि पुनर्रचना किंवा व्यवस्था करून; मानवाच्या समग्र अशा सुखसमाधानासाठी; ऐहिक आणि अध्यात्मिक अशी कल्पित संस्कृतिसारणी निर्माण करून; पारंपरिक केली. हे सारणी निर्मितीचे कार्य ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, संत, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत अशा समाजधुरिणांनी केले. मानवाच्या सामूहिक जीवनाला नियमित आणि व्यवस्थापित करण्याचे कार्य केले. सर्वकल्याणाचा उद्देश या निर्मितीमागे

आहे; हे खरे असले; तरी माणसाच्या मनशक्तीबरोबरच त्याची प्राणीप्रवृत्ती ही माणसाचा अविभाज्य घटक आहे. माणसाची प्राणीप्रवृत्ती ही, वासनादेहाशी, स्वकेंद्रिततेने, कार्यरत होते. तर त्यानेच निर्माण केलेली संस्कृती सारणी ही मानवसमूह आणि चरअचर सृष्टीशी अनुबंधित असते. यामुळे व्यक्तिगत पातळीवरील स्वैर अशी प्राणीप्रवृत्ती आणि संस्कृती यांत नेहमीच संघर्ष होतो. त्यामुळे माणसामध्ये प्रकृती, संस्कृती आणि विकृती अशा त्रिविध प्रकटीकरणाचे दर्शन घडते. माणसाचे जगणे निसर्ग अर्थात प्रकृती आणि त्यानेच निर्माण केलेली संस्कृती, या दोन्हीत बद्ध असते. हेच त्याचे जगतातील अन्य जीवांच्या तुलनेत मोठ्या फरकाने वेगळेपण होय.

६.२ सनातन परंपरेने 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या महावाक्याप्रमाणे परमात्माच सर्व भूतमात्रांच्या रूपाने नटला आहे. परमात्म्याला झालेल्या अहंकारवशतेने तो स्वतःच (परमात्मा, परब्रह्म, अनंत, महाशून्य, कैवल्य इ.) स्वतःला जाणून घेण्यासाठी हा खेळ खेळतो आहे. परमात्मा अर्थात शिवात्मा, हा तर शाश्वत, निर्गुण, निराकार आणि निर्विकार आहे. प्रत्येक रूप हे त्याचेच रूप असेल; तर सगुण, साकार, सविकार अशा जीवाच्या ठिकाणी तो शिवात्माच वास करित आहे. पंचभौतिक अस्तित्वामुळे सगुण, साकार, सविकार अशा वासनादेहाच्या रूपाने; तो शिवात्माच जीवात्मा होऊन वावरत आहे. माणसाने या आपल्या जीवात्मा रूपात वासनादेहाच्या प्रवृत्तीनुसार आणि स्वनिर्मित संस्कृतीच्या सारणीत बद्धपणे जगण्यास भाग पाडले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, परब्रह्मस्वरूप शिवात्मा हाच जीवात्मा रूपाने जीवाच्या ठिकाणी वावरतो आहे. जगताचे ठिकाणी जीवात्म्यास जीव म्हणून वर उल्लेखिल्याप्रमाणे द्विविधत-हेने बद्ध स्वरूपात स्वकेंद्रिततेने जगणे वाट्याला आले आहे. मानवी समाजात सामूहिकतेने जगतांना, सगुण वासनादेह, विकारीपणाने स्वकेंद्रित जगण्याचा, प्रयत्न करतो. बद्धतेत जगणाऱ्या जीवाच्या नरदेहात जीवात्मा रूपाने शिवात्माच वास करित असतो. बद्धतेत जतगणारा जीवात्मा अहंकारवश होऊन; समूहात जगतांना स्वार्थांध होऊन; प्रपंचात भोग भोगण्यात आणि समूहातील स्पर्धा, असूया, राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदींच्या आहारी जाऊन; सुख समाधान शोधण्याचा सतत प्रयत्न करतो. प्रपंचात अपेक्षापूर्तीचे तात्कालिक समाधान, आनंद, प्रतिष्ठा यांनी तो साफल्याचे सुख मिळवतोही. तथापि त्याच्यातील आशा, त्याला हावरे बनविते

आणि क्षणकाल लाभलेल्या सुखाला पारखा होऊन; तो ईर्ष्याच्या आहारी जात, वासनाभोगात अधिकाधिक अडकत जातो. आशा आणि भोग यांची शृंखला संपतच नाही. जीवाला सतत दुःखाचाच अनुभव येऊ लागतो. जेव्हा दुःखाचा, अपयशाचा, वैफल्याचा अनुभव येतो तेव्हा जीवाला हे वासनाभोग व्यर्थ आहेत, असे वाटते. त्याच्यातील शिवात्मा जागृतही होतो. सर्व वासनाभोग टाकून, शाश्वत सुखासाठी साधना करण्याचेही त्याच्या मनी येते. परंतु दुसऱ्याच क्षणी त्याची ही विरक्ती, स्मशान वैराग्याप्रमाणे नाहिशी होते आणि तो पुन्हा बद्धतेतच ईर्ष्येने पुढे सरसावतो. शाश्वत सुखाला पारखा होतो. खरेतर ही बद्धता माणसाने स्वतःच ओढवून घेतलेली असते. तरीसुद्धा माया, दैव या कल्पनांच्या भ्रामक भोवऱ्यात माणूस अडकतो. ह्या बद्धतेवर मात करून शाश्वत सुखाचा मार्ग दाखविण्यासाठी संत सरसावतात. प्रापंचिकांना जीवाशिवाची खरी ओळख करून देऊन; जीवनक्रीडेतही शाश्वत आनंद देणारी जीवनमुक्ता कशी अनुभवता येते हे संत प्रबोधित करतात. बद्धजीवांच्या त्रितापबद्ध अवस्थेतून सोडवून शाश्वत सुखाचा मार्ग दाखविण्याची मात अर्थात प्रपंचावर मात संतांना साधायची असते.

संत अन्य सामान्य जीवांप्रमाणे संसारप्रपंचात राहात असतात. स्थितप्रज्ञतेने जगण्याची शैली साधनेने आत्मसात होते; हे संत आपल्या ज्ञानोत्तर कर्मपरतेतून दाखवून प्रबोध करतात. त्यासाठी संतांनी निवडलेला सगुणभक्तीचा मार्ग, सगुण जीवांसाठी ते प्रशस्त करतात. ज्ञानवान कर्म, भक्तीने साधता येते. हे गुह्य ज्ञान अर्थात 'मात' आपल्या वचनातून ते लोकांपर्यंत पोचवितात. त्यासाठी आत्मचरित्रात्मक अनुभूतींची उदाहरणे संत देतात. या उदाहरणातच हे गुह्य लपलेले असते.

६.३ जीव जन्माला आला की तो त्रितापात अर्थात प्राकृतिक बद्धतेत अडकणारच. अपरिहार्य अशी कर्मे त्याला करावी लागणारच. माणूस तर अन्य जीवांपेक्षा अधिक बद्धपणे जगतो आहे. त्यानेच निर्माण केलेल्या सारणी परंपरेत अर्थात धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आदि आदि व्यवस्थांमध्ये, स्थल काल परिस्थिती सापेक्षतेने, त्याला कर्म करावीच लागणार. या द्विविध बद्धतेच्या आहारी जाता कामा नये आणि बद्धतेतील वैफल्याला कंटाळून, नैराश्याने पलायनही करता कामा नये. यासाठी सगुणभक्तीने स्वतःतील शिवात्म्याचे सतत जागरण करावे. शिवात्म्याच्या जागरणाच्या अभ्यासाने अर्थात समर्पित

भावाने सर्वाभूती शिव किंवा परमात्म स्वरूप, ओळखून; अतीव प्रेमपूर्वक अनेकविधा भक्तीचा अभ्यास केला; तर प्राप्त कर्म शिवरूप होते. कृष्णार्पण, विठ्ठलार्पण, रामार्पण भावाने कर्म घडू लागले की भोगवासना लुप्त होऊन; माणूस कर्तव्यबुद्धीने जीवापाड कर्मे करतो आणि त्या कर्माचे साफल्य अनुभवू लागतो. त्याच्या अशा कर्मपरतेने स्वतःबरोबर समूहालाही समाधान मिळू लागते. याचा सरळ अर्थ असा की, संत भक्ति, ज्ञान आणि वैराग्य या क्रमाने सिद्धीप्रत नेणाऱ्या शाश्वत सुखसाधनेचा प्रबोध करतात. हा प्रबोध अभंगवाणीतील शब्दांच्या पलिकडून प्रेमपूर्वक होत असतो. हा प्रबोधनात्मक, शंकांनिरसन करणारा गुह्यार्थ समजणे, हीच संतवचनातील 'मात' होय. भक्तीतून सोऽहं साधना सहज कशी घडते, याचा वस्तुपाठ, संत आपल्या कर्मपरतेच्या उदाहरणातून देतात. 'प्रपंच करावा नेटका । मग साधावा परमार्थ ॥' या वचनाचा अर्थ जीव हा प्राकृतिक योजनेनुसार बद्ध होत असतो. कर्म ही अपरिहार्यता असते. जीवात्म्याचा बद्ध व्यवहार असा अपरिहार्य असला; तरी जीवात्माच शिवात्मा अर्थात परमात्मा असतो. त्याचा मूळ स्वभाव निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सर्वात्मक तरी अलिप्तपणे केवळ असणे असा आहे. हे मानवाला मनशक्तीने जाणवते. त्यासाठी सगुण, साकार, सविकार अशा वासनादेहाने सगुण भक्तिसाधनेने अलिप्ततेचा अभ्यास करावा. भक्ती ही सोऽहं साधनात्मक क्रीडा असते, हे माणूस सहज अनुभवू शकतो. उदा. देवाला ओवाळले, नैवेद्य दिला, शृंगारित केले तरी सगुण लिंग, रूप देव, तेव्हादेच निर्विकारतेने, करुणापूर्णतेने स्मितहास्य करीत असतो. जसे कलावंताने त्यास घडविले! या साधनेतून जीवनातील सर्व भोग ही केवळ क्रीडा आहे हे जाणवत जाऊन; शिवात्मभावाने ज्ञानात्मकता प्रकटते. प्रपंचाविषयीची कैवल्यक्रीडा ही सोऽहं क्रीडा जाणवून, आत्माराम, सत्चिदानंदात समाधिस्त होतो. अशी भक्तिसाधना मध्ययुगीन संत आपल्या प्रपंचव्यवहारविषयक अनुभूतींच्या लालित्यपूर्ण उदाहरणांतून सांगतात. असा सत्+संग घडविणे ही संत वचनांची 'मात' होय.

'संत वचनांची मात' या ग्रंथात एकवीस संतांच्या अभंगवाणीतील किंवा पदांतील 'मात' अर्थात गुह्यार्थता, शब्दार्थासह शब्दांच्या पलिकडे जाऊन; उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न आहे.

६.४ संतमंडळी संसार असार, भ्रामक आणि मायामयी असून; संसाराचा त्याग करण्यातच सार्थकता आहे; असे सांगतात - हा आक्षेप निखालस खोटा

आहे. काही तथाकथित बुद्धिवादी मंडळींनी संतांवर 'टाळकुटे', 'निष्क्रीय' असण्याचा आरोप केला आहे. हा आरोपही पूर्णतः चुकीचा आणि अनिरीक्षण आणि अपनिरीक्षणात्मक दोषाने केला गेला आहे.

प्राप्त संसारप्रपंचाला कर्तव्यबुद्धीने सामोरे गेले पाहिजे. संसारापासून पळून जाता कामा नये. संसारप्रपंचात कर्मतत्पर राहून पुरुषार्थ पूर्ण यशस्वी जीवन जगता येते. सामाजिक आदि व्यवस्था आपणच निर्माण केली असून; त्याशी निगडित जीवनात बद्धतेने जगतांना विवेक सतत जागृत ठेवावा. हा विवेक जागृतीचा अभ्यास, प्रेमरूपा भक्तिसाधनेमुळे घडतो. भक्तीने आत्मारामाचे अर्थात शिवात्म्याचे जीवात्म्याला सतत स्मरण होते आणि जीवात्मरूपासह जीवाची जगतात घडणारी क्रीडा ही परमात्म्याची क्रीडा आहे; या चिद्विलासाची जाणीव होते आणि कर्म ही क्रीडा वाटू लागते. जीवनातील असे ज्ञानोत्तर कर्म म्हणजे परब्रह्माच्या लीलेतील खेळगडी होणे होय. क्रीडेचा आनंद हा अलिप्त, तटस्थ, निरपेक्ष राहून; यशापयशाला समत्वबुद्धीने पाहून घ्यावा लागतो. यालाच खेळाडूपणा असे म्हणतात. संसारप्रपंचात असा खेळाडूपणा सगुणोपासनेने अर्थात् प्रेमरूपा अनन्य भक्तीने येतो. भक्तीने ज्ञान घडते आणि ज्ञानाने वैराग्य प्राप्त होते. वैराग्य येणे म्हणजे कर्म नाकारणे किंवा कर्मापासून पलायन करणे नव्हे तर खेळाडूपणाने कर्म करणे होय. संतांनी यासाठी भगवद्भक्तीची साधना अनुसरण्याचा मार्ग स्वतःच्या उदाहरणातून, कृतीतून सांगितला. आधी केले मग सांगितले. संतांनी ब्रह्मलीलेतील खेळाडूपण स्वीकारले. खेळाडूपण स्वीकारणे म्हणजेच 'विष्णूमय जग' अर्थात सर्वाभूती परमेश्वराचा अनुभव घेणे अर्थात जिवात्म्याचे शिवात्मस्वरूप जाणवून घेणे होय. संतांच्या वचनातील हा गुह्य भाव म्हणजे ब्रह्मभाव होय. हा ब्रह्मभाव जागृत होणे म्हणजेच पुरुषार्थ सिद्धी, अर्थात जीवनमुक्ती, अर्थात सोऽहं सिद्धी होय. संतांचा प्रबोध असा प्रेमपूर्वक सर्वात्मक भूमिकेने अर्थात 'सम'दृष्टीने खेळाडूवृत्तीने संसारप्रपंचात कर्मतत्पर होण्याचा आहे. अभंग, या ब्रह्मभावाने सोडवून अनुभवणे आवश्यक आहे.

वाचकांशी संवाद करीत, अभंग सोडविण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. समानधर्मा होऊन संतवचनांना सन्मुख जावे आणि 'संत वचनांची मात' अनुभवावी.

– प्राचार्य डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे

सार निःसार निवडूनि टाकीन

– संत निवृत्तीनाथ

श्री गुरु गहिनीनाथांचे शिष्योत्तम, श्री निवृत्तीनाथ यांना वारकरी अथवा भागवत धर्मसारणीची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे श्रेय देण्यास हरकत नसावी. नाथांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि घोर तपःसाधना अर्थात समाधीयोग यांचा विनियोग कुटुंबवत्सल, संसारी, सामाजिक जीवन जगणाऱ्या मानवी समूहांसाठी; भक्तियोगमार्गे करण्याची वहिवाट श्री संत निवृत्तीनाथांनी केली. भौतिक जग हे माया, भ्रामक किंवा असार आहे; म्हणून त्याज्य मानून सद्गुरुमार्गे सायुज्य मुक्तीचा मार्ग स्वीकारावा; हे चूकच होय. वास्तवपणे जाणवणारे जीव, जगत, जीवात्मे यांचा लौकिक व्यवहार सत्यच होय. ह्याप्रकारे विस्तारित अस्तित्वाचे, मूळ स्वरूप किंवा कारण, हेच केवळ सत्य होय. हे स्पष्टपणाने सांगून; लौकिकात राहून; सामरस्याने आणि विवेकाने वर्तन करीत, पारलौकिकाचा अनुभव, याच जीवात्म्याच्या ठिकाणी घ्यावा; असा प्रबोध निवृत्तीनाथांनी पुढीलाना केला. श्री ज्ञानेश्वर माऊलींनी भावार्थदीपिका सांगतांना निवृत्तीनाथांच्या सांगीचा अनुसार स्पष्टपणे केला आहे. एवढेच नव्हे तर संतांच्या हरिपाठात आणि प्रबोधनात्मक अथवा उपदेशपर अभंग रचनांमधून याच धोरणाचा स्पष्ट अवलंब केलेला दिसतो. श्री संत निवृत्तीनाथ स्पष्टपणे आपल्या स्वतःच्या साधना संकल्पाविषयी म्हणतात –

सार निःसार निवडूनि टाकीन । सर्व हा होईन आत्माराम ॥१॥

राम सर्वा घटीं बिंबलासे आम्हां । पूर्ण ते पूर्णिमा सोळाकळी ॥२॥

न देखों दुजें हरिविण आज । आणिकाचें काज नाहीं तेथें ॥३॥

निवृत्ति गौरव गुरुमुखें घेत । आपणचि होत समरसें ॥४॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक श्रीसकलसंतगाथा, खंड पहिला,

संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, श्री निवृत्तीनाथ महाराजांचे अभंग - अ.क्र. १९१, पुनर्विधित मूळ आवृत्ती ऑगस्ट २०००)

सार म्हणजे अर्थपूर्ण किंवा तत्त्वयुक्त, सत्य, संवेद्य, ज्ञान आणि ज्ञानपूर्ण अशी अस्तित्वाची जाणीव होय. अर्थातच निःसार या शब्दाचा अर्थ उलट होईल. निरर्थक, तत्त्वशून्य, असत्य, असंवेद्य, अज्ञान, अज्ञानजन्य, भ्रामक असा समज म्हणजे निःसार होय. सार या शब्दाला विरोधी अर्थाचे शब्द म्हणून असार असाही शब्द दिला जातो. सार शाश्वत असते तर निःसार अशाश्वत असते. सार नित्य असते. निःसार अनित्य असते. सार कळले की निःसारता आपसुकच नाहीशी होते. दीप प्रज्वलित होताच अंधार नाहीसा होतो तसे हे आहे. जीव, जीवात्मा यांचे ठिकाणी जगतात निःसार आणि सार यांची प्रतिती येते. अज्ञानवश प्रतिती ही एक प्रकारे नेणीव होय तर ज्ञान झाले की निःसार प्रतिती अर्थात अज्ञानवशता नाहीशी होते. सार आकलित होणे म्हणजेच निःसारही आकलित होणे होय. सार आकलित होण्यासाठी, आत्मशक्ती अर्थात जिवंतपणा, बुद्धी, प्रज्ञा, प्रतिभा आणि प्रामुख्याने विवेक या मनःशक्तींची आवश्यकता असते. ही विवेकशक्ती संस्काराने, सवयीने विकसित होते. त्यासाठी बुद्धी, प्रज्ञा आणि प्रतिभा या जिवंतपणाच्या शक्तींना जीवनाची यथार्थता, अर्थात शाश्वत मूल्यशोधण्याची सवय लावावी लागते. अपरिहार्य गरज आणि उपयुक्तता, यासह मनाला प्रसन्नता कोणत्या कर्मप्रक्रियेने लाभेल; याचा विचार करण्याची सवय, बुद्धी प्रज्ञा आणि प्रतिभेला लावणे; म्हणजेच विवेक विचार करण्याची सवय लावणे होय. ही सवय लावण्यासाठी, गुरुपरंपरा प्रेरणा देतात. गुरुपरंपरेत आईवडील, समाज, अनुभवशृंखला, स्थल, काल, परिस्थिती यांचा अंतर्भाव होतो. या परंपरेत सर्वात निर्णायक विभूतिमत्त्व म्हणजे सद्गुरु होय. संत निवृत्तीनाथ म्हणतात, जीवनप्रवासात सार आणि निःसार काय; ह्याची निवड मी करीन म्हणजेच विवेक करीन. हा विवेक का करायचा? याचे उत्तरही ते देतात. ते म्हणतात 'सर्व हा होईन' आत्माराम. आत्माराम होण्यासाठी अर्थात जीवनात परिपूर्णतेची; निखळ आनंदाची अनुभूती घेण्यासाठी मी 'सर्व होईन'. सर्व होणे म्हणजे जगतात, पंचमहाभूतात्मक प्रक्रियेने प्रकटलेले अवघे विश्व, जडचेतन असे सगळे विश्व आपल्यात अनुभवण्याची, सहानुभूती प्रकटविणे होय. सर्वाभूती आत्माराम पाहाणे अर्थात

सर्वाभूती स्वतःतील जिवंतपण असल्याचे अनुभव घेऊ लागले की सर्वसापेक्ष वर्तन घडू लागते. म्हणजे योग्य आणि अयोग्य, शाश्वत आणि अशाश्वत यांची निवड करण्याची सवय होय. मुळात जगतात जीव म्हणून वावरणारा जीवात्मा, वासनादेह रूपाने जगत असतो. वासनादेहाची उपजत वृत्ती वासनापूर्तीची असते. त्या वासनापूर्तीसाठी जीव जगू लागला की तो सर्वाभूती असलेला 'आत्माराम' विसरतो आणि देहालाच सर्वस्व मानून तात्कालीक वासनातृप्तीतच आसक्त राहातो. त्याला सार व निःसार विवेक राहात नाही. याकरिता विवेक जागृतीचा आणि विवेकाने वर्तन करण्याचा निश्चय करावा लागतो. संत निवृत्तीनाथ 'सार निःसार' निवडुनी टाकीन असे म्हणतात ते यासाठी. ही प्रेरणा अर्थात हा विवेकपूर्णतेचा गौरव मी सद्गुरु मुखाने घेईन असे सांगून; ते गुरुपरंपरेची महती स्पष्ट करतात. गुरुकडून ज्ञानापर्यंत जाण्याची मार्गदीक्षा घ्यायची ती विवेकी होण्यासाठी; असे निवृत्तीनाथ अभंगाच्या प्रथम चरणात विषद करतात. सार घेताना निःसार सर्व टाकून देऊन जीवात्मा आत्माराम स्वरूप होईन; असे सांगत असतांना, निःसार करण्याच्या सर्व गोष्टी आजुबाजूला जगतात आहेत. त्यांत जीव गुंतला आहे हे वास्तव स्वीकारावे लागते. त्यातून निःसारण कसे टाकायचे याचा विवेक करावाच लागतो. म्हणूनच श्रीसंत निवृत्तीनाथ 'निवडून टाकणे' असा वाक्प्रचार वापरतात. याचा एक अर्थ असा की जगत् मिथ्या नसून; जीवाला जीवात्म्याच्या योगाने जगतात प्रत्यक्ष व्यवहार करावा लागतो. मग ते भोगणे केवळ भ्रामक कसे म्हणता येईल? याचाच दुसरा अर्थ जगतातील सर्व अवस्था, अस्तित्वे, वासना खऱ्याच आहेत. मात्र त्या कोणत्या कारणाने घडत आहेत? ते शाश्वत कारण कोणते? त्याचे उत्तर आत्माराम हे आहे. म्हणजे आत्माराम अर्थात सार, सत्य, चैतन्य, परमात्मतत्त्व हेच पूर्ण आणि पूर्णसत्य होय. ते आहे म्हणून जगतात वावरणारा जीवात्मारूप जीव व त्याचे भोगही सत्यच. ते भोग आणि आत्माराम निवडता आला नाही; तर दुःख हे क्लेश, संकट, जरा व्याधी मरण स्वरूपात अनुभवावे लागते. आत्माराम तत्त्व ओळखून; तेच स्वरूप आहे हे विवेकाने निवडावे लागते.

सर्व जीवमात्र आणि वस्तुमात्र अर्थात जडचेतन साकार सृष्टीत रामतत्त्व (परमात्मा) बिंबला आहे. अर्थात प्रत्यक्ष प्रकटला आहे याची आम्हाला जाणीव झाली असून; सोळा कलांची पौर्णिमा आम्हाला अनुभूत होत आहे असे श्री संत निवृत्तीनाथ म्हणतात. जडचेतन सृष्टीतील सर्व घटांच्या म्हणजे

साकार अस्तित्वात रामतत्त्व प्रकटलेले आहे हे लक्षात घेतले; तर ही सृष्टी म्हणजे केवळ आभासप्रतिमा किंवा भ्रामक प्रतिबिंब नाही हे लक्षात येते. जीवात्मा युक्त जीव जगतात वावरतो, तो ही साक्षात रामतत्त्व आहे हे ओळखून; त्या रामतत्त्वाची निखळता, निर्गुण स्वरूप, आनंदमयता आपण अनुभवण्याचा योग साधू शकतो, असा प्रबोध 'पूर्ण ते पूर्णिमा' या प्रतिमेतून निवृत्तीनाथांनी केला आहे. योगशास्त्राच्या साधनेत कुंडलिनी जागृत होऊन; उर्ध्वगामी होत जाते आणि प्रतिपदेच्या चंद्रासारखी वर्धिष्णूपणाने गोल्हाट क्षेत्री इडा, पिंगळा आणि सुषुम्ना यांचा प्रयाग होतो तेव्हां मुखकुहरात सतरावी कला प्रकटते. अर्थात अमृतश्राव होऊ लागतो. ते सतरावियेचे स्तन्य जीव्हेने चाखता येते हीच जीवाच्या ठिकाणी शारीर माध्यमातून येणारी रामतत्त्वाची प्रत्यक्ष अनुभूती होय. सद्गुरु कृपेने व प्रबोधाने ही योगसाधना करावयाची म्हणजे विवेकाने संयमपूर्वक सर्वाभूती सहानुभूतीचा अनुभव घेत विचरण व्यवहार करावयाचा. योगसाधनेतून रामतत्त्वाची सर्वघटी अनुभूती घेण्यासाठी, विजनवास पत्करून एकांतात निग्रहपूर्वक, हट्टाग्रहाने योगसाधनेचा खडतर मार्ग अवलंबिला पाहिजे असे नाही. सर्वघटी श्रीराम ही जाणीव सद्गुरुमुखाने स्वीकारून; त्याचे नित्य स्मरण प्रेमपूर्वक केले; तर प्रपंचातील जडचेतनाशी जीवस्वरूपात व्यवहार करतांनाही स्वस्वरूपाची अनुभूती घेता येते. याचे थेट कारण, या दुसऱ्या चरणात श्री संत निवृत्तीनाथांनी दिले आहे. 'राम सर्वांघटी बिंबलासे' हे पूर्णसत्य असे कारण, संत निवृत्तीनाथांनी ठामपणाने दिले आहे.

योगसाधना मार्गातील गुरुपरंपरेत गहिनीनाथांचे शिष्य म्हणून साधनामग्न असलेले, संत निवृत्तीनाथ सर्वसामान्य मानवी जीवांना अलगदपणे भक्तियोगाकडे घेऊन येतात. प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घालीत 'याचि देही याचि डोळा' रामतत्त्व अनुभवून 'पूर्णपौर्णिमा' समाधीसिद्धता अनुभवता येते याचा बोध अभंगातून घडवितात. हे जडचेतन सगुण साकार असे जगत त्यातील जीवात्मे अर्थात जीव ही सर्व अगदी परिपूर्ण अशी त्या आत्मारामाचीच प्रत्यक्ष रूपे आहेत; हे सांगून ब्रह्म जेव्हे सत्य तेव्हेच जगती सत्य याची ग्वाही देतात. वासनादेहांना भक्तियोगाने पूर्णत्वाचा अनुभव घेता येतो हे स्पष्ट करतात. एक प्रकारे भ्रामक प्रपंचात अर्थात असारतेत आपण बद्ध झालो आहोत असे मानून अंधपणे सत्याला सत्याभास मानणे योग्य होणार नाही. सत्याभास आहे हे मनातून निःसारित केले पाहिजे आणि सार निवडण्याचा अभ्यास केला पाहिजे

असे सुचवितात. या दुसऱ्या चरणात समाधीयोग किंवा हटयोग हा सर्वसामान्यांना वाटणारा दुर्धर मार्ग राम सर्वांघटी बिंबलासे हे लक्षात येऊन; सर्व घटांसोबत व्यवहार करतांना म्हणजेच संसारप्रपंच करतांना, नित्यस्मरणानेही योग सिद्ध होऊन; जीव पूर्णस्वरूप पावू शकतो, हे निवृत्तीनाथांनी स्पष्ट केले आहे. हे नित्यस्मरण म्हणजेच अनन्य भक्तिसाधना होय. संत निवृत्तीनाथांनी भक्तिसाधनेची वहिवाट अशी प्रबोधित केली आहे. जडचेतन अशी सर्व साकार रूपे अर्थात सर्व घट ही आत्मारामाचीच अर्थात हरीचीच रूपे आहेत, असा ठाम विश्वास सद्गुरुकृपेने प्रकट झाला; की संसारप्रपंचातील सर्व घटांशी, सगुणसाकारांशी व्यवहार घडताना समरसता, संयम आणि सहानुभूती आपसुक प्रकट होऊन; प्रेमरूपा भक्तिपूर्वक, विवेकपूर्ण व्यवहार घडू लागतो. सर्व घटांचे ठिकाणी केवळ आत्माराम, हरि अर्थात रामतत्त्व दिसू लागते अर्थात अनुभवास येऊ लागते. मग 'आणिकाचे काज' निःसारित होते. हे आणिक म्हणजे अहंकारवशता, रागलोभादि षड्रिपूपूर्ण व्यवहार, स्वकेंद्रित स्वार्थपरता, स्वार्थपरतेने शोषणमूलक प्रवृत्तीची बद्धता अर्थात व्यसनाधिनता, या गोष्टीच उरत नाहीत. लौकिक व्यवहारात, जीव जगत जीवात्मे यांच्या जन्ममृत्यू फेऱ्यात वासनाबद्धतेने व्यवहार घडण्याचा प्रश्नच उरत नाही. 'जीव'च 'शिव' होतो. हरिवीण स्वतःत आणि सर्वांठाया दुसरे काही दिसतच नाही. अपार सहानुभूती, अपार करुणा सर्वांठाया वाटू लागते आणि संपूर्ण प्रपंच सारपूर्ण वाटू लागतो. याच जीवाच्या ठिकाणी अलौकित्वाची जाणीव प्रकटते. ही गोष्ट माणसाला, सार निःसार निवडून टाकण्याच्या साधनेने प्राप्त होते. ह्या विवेकपूर्ण व्यवहारासाठीच सद्गुरुंची आवश्यकता असते असे श्री संत निवृत्तीनाथांनी अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात प्रबोधित केले आहे.

लौकिकात अर्थात जगतात जगत असतांना जीवाला जीवात्म्याच्या योगे, विवेकपूर्वक आत्मरूपाची जाणीव करून घेऊन याचि देही याचि डोळा नित्य परमात्म सुखसोहळा अर्थात जगण्याचे सारसर्वस्व अनुभवता येते. ही प्रक्रिया घडण्यासाठी सद्गुरुला निःस्सीम श्रद्धेने शरण जाऊन; गुरुमुखाने प्रबोध स्वीकारावा लागतो; असे संत निवृत्तीनाथांना वाटते. श्री संत निवृत्तीनाथ हे नाथ परंपरेमधील असल्यामुळे; परंपरेप्रमाणे सद्गुरुंनी केलेल्या मार्गदर्शनाला किंवा सांगीला सर्वाधिक महत्त्व आहे. श्रीगुरु गोरक्षनाथांनी तर त्यांच्या 'सिद्ध सिद्धांत पद्धति' या ग्रंथात, 'न गुरोरधिकम् न गुरोरधिकम् न गुरोरधिकम्' असे

सद्गुरुंचे महत्त्व त्रिवार घोषित करून; प्रपंचात परमार्थ साधना प्रक्रियेत सद्गुरुंची अपरिहार्यता निखून सांगितली आहे. ही गुरुपरंपरा नाथ संप्रदायात काटेकोरपणे पाळली जाते.

जीव, जीवात्मा आणि जगत् यांत घडणाऱ्या लौकिक व्यवहारात पारलौकिक संवेदनाही तेव्हाहीच स्वाभाविक असते. शिवात्माच जीवात्मा स्वरूपात, वासनादेहाच्या ठिकाणी जीवस्वरूपात बद्धपणे जगतामध्ये जगत असतो. हे सद्गुरुंच्या मार्गदर्शनाने उमगू शकते. सर्वसामान्य सारणीतील प्रत्येक जीवाला सद्गुरुची आवश्यकता असते. माता, पिता, बंधू, सखा ही सर्व रूपे गुरुपदात अनुभवता येतात. एक प्रकारे श्रीगुरुला देवस्वरूप प्राप्त झालेले असते. “त्वमेव माता, पिता त्वमेव । त्वमेव बंधु, सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या, द्रविणम् त्वमेव । त्वमेव सर्वम् मम देव देव ॥” किंवा “गुरुःब्रह्मा । गुरुःविष्णु । गुरुःदेवो महेश्वरा । गुरुःसाक्षात् परब्रह्म । तस्मै श्री गुरुवेनमः ॥” ह्या उक्ती सार्थ असे सद्गुरुपदाचे वर्णन करतात. लौकिकात एकच एक गुरु असला पाहिजे असे नाही. जीवनव्यवहाराच्या ज्ञान, विज्ञान, व्यवहार, आरोग्य, प्राप्तकर्म आदि सर्व अंगोपांगांमध्ये वेगवेगळ्या गुरुचे सान्निध्य प्राप्त होते, ते स्वीकारावे लागते या सर्व अंगोपांगांचा समन्वय साधून सम्यक आणि समबुद्धीने रमरस होऊन; जगण्याचे मार्गदर्शन सद्गुरु करतो. असा सद्गुरु मानवी रूपाने विभूतिमत्त्व म्हणूनही भेटू शकतो. मात्र तो पारखण्याचा विवेक असावा लागतो. म्हणूनच माणसाच्या ठिकाणी शिवात्मा रूपाने वास करणारा, विवेक हाच त्याचा स्वतःचा सद्गुरु होऊ शकतो. जसे ‘अहं ब्रह्मोस्मि ।’ तसेच ‘अहं गुरुरोस्मि ।’ हेच खरे. ‘सद्गुरुंच्या संगे शिष्य बी घडला, शिष्य बी घडला सद्गुरुचि झाला.’ म्हणजे सद्गुरु अवतीभोवतीच्या विभूतिमत्त्वातून विवेकाने स्वीकारावा लागतो. म्हणूनच संत निवृत्तीनाथ म्हणतात, ‘निवृत्ति गौरव गुरुमुखे घेत । आपणचि होत समरसे ॥’ आपली आपण सोडवणूक करावी. संसारप्रपंचात बद्ध असलेल्या जीवाला कर्तव्यकर्म विवेकपूर्णतेने आणि निर्लेपपणाने करण्याची सवय लावली की; वेगळा सन्यास घेऊन आत्माराम शोधण्याची गरज नाही. न्यास म्हणजे विशिष्ट, युक्त, आवश्यक अशी हालचाल म्हणजेच वर्तन होय. संन्यास म्हणजे श्रेष्ठ वर्तन. न्यास या शब्दातच सारणीचा म्हणजे वर्तनपद्धतीचा संकेत असतो. हा ‘न्यास’ विवेकपूर्णतेने ‘सार’ निवडून घडू लागला की ‘संन्यास’ होतो. ‘संन्यास’ जडचेतन जगतासह, जडचेतनाच्या मूळ अशा

परमात्म स्वरूपाशी समरस होऊन; जगण्याचा स्वभाव प्रकटवितो. म्हणूनच श्री निवृत्तीनाथ महाराज शेवटच्या चरणात, ‘आपणचि होत समरसे’ असे म्हणतात. विवेकाने समरसतापूर्वक वर्तन घडू लागले की ‘जीव’ ‘आपणचि’ होतो. आपणच मूळ कारण होतो. अर्थात ब्रह्मस्वरूपात प्रकटतो.

आपुली आपण करा सोडवण!

– संत ज्ञानेश्वर

माऊली ज्ञानोबारायांच्या, या उक्तीचे प्रमाण देत; कीर्तनकार, प्रवचनकार, व्याख्याते, परमार्थाचा प्रबोध करतात. जीवनमुक्तीची सोपी वाट आणि वहिवाट, अध्यात्मिक भाष्यकारांनी, मार्गदर्शकांनी, सदगुरूंनी निर्देशित केली आहे; असे परोपरीने सांगतात. ते खरेही आहे. माऊलींनी आपल्या प्रसिद्ध अभंगात मार्गदर्शन करतांना, भक्तिमार्गाची सुलभता सांगत; प्रेमरूपा भक्तीने, रामकृष्णरूप होता येते; हे हितगुज निवेदित केले आहे. माऊली म्हणतात,

‘रामकृष्ण नामें ये दोन्ही साजिरी । हृदयमंदिरीं स्मरे कारे ॥१॥

आपुली आपण करा सोडवण । संसारबंधन तोडी वेगीं ॥२॥

ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण माळा । हृदयीं जिव्हाळा श्रीमूर्तिया ॥३॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक ‘श्रीसकलसंतगाथा’, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १ ला, श्री ज्ञानेश्वरांची अभंगगाथा, अ.क्र. ४२८, प.आ. २०००, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०)

श्री माऊली म्हणतात, ज्ञानदेवांचे (त्यांचे) सतत रामकृष्ण मालाजप ध्यान सुरू असल्याने, हृदयीचा जिव्हाळा जगण्याची आसक्ती, रामकृष्ण अर्थात श्रीमूर्ति स्वरूप झाली आहे, त्याप्रमाणे रामकृष्ण ही अतिशय सुंदर आनंददायक नामे (साजिरी नामे) आपल्या हृदयाच्या, अर्थात मनाच्या गाभाऱ्यात (मंदिरात) स्मरत जावे; ज्यामुळे आपणासही स्वरूप होण्याची आनंदमय स्थिती (जिव्हाळा स्थिती) प्राप्त होईल. त्यासाठी (एक गोष्ट मात्र करावी लागेल) त्वरेने संसाराचे बंधन तोडून; संसारातून स्वतःची, स्वतःला सोडवण करून घ्यावी लागेल.

माऊली ज्ञानोबारायांनी रामकृष्ण स्वरूप होण्यासाठी नामध्यान भक्तीची

वाट चोखाळावी असे स्वप्रमाणाने सांगितले आहे. म्हणजे जीवनाचे ध्येय निश्चित केले आहे. हे ध्येय म्हणजे ‘रामकृष्ण मूर्त स्वरूप’ होणे हे होय. वरवर पाहाता; अद्वैत हे ध्येय आणि नामभक्ती हा मार्ग, असे श्री माऊलींनी सांगितले आहे असा स्पष्ट बोध होतो. असे ‘स्वरूप’ होण्यासाठी संसारबंधन तोडण्याचा उपदेश केला आहे हेही दिसते. मात्र त्यासाठी साधनामार्गावरील घातलेली अट खूपच महत्त्वाची आहे. ‘आपुली आपण करा सोडवण ।’ ही ती अट होय. याचा सरळ अर्थ हा; की ध्येय गाठणे, हे आपल्याला आपल्याच प्रयत्नाने करावयाचे आहे. त्यासाठी आवश्यक कृती म्हणजे त्वरेने संसार बंधन तोडणे ही होय.

प्रथम ध्येयाचा विचार करूया. मूर्तस्वरूपात रामकृष्ण असे आदर्श व्यक्तिमत्त्व प्रकटविण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. म्हणजे ‘राम’ या व्यक्तिमत्त्वाशी एकरूप होऊन प्रकट व्हायचे आहे किंवा ‘कृष्ण’ या व्यक्तिमत्त्वाशी एकरूप होऊन प्रकट व्हायचे आहे. रामायणातील ‘श्रीराम’ आणि महाभारतातील ‘श्रीकृष्ण’ ही दोन्ही व्यक्तिमत्त्वे; आर्ष महाकाव्यातून प्रकटलेली. जडचेतन सृष्टीनियंता, व्यवस्थापक, लोकबंध, ‘कारण कार्य आणि परिणाम’ स्वरूपात अनुभवास येणाऱ्या भवव्यवहाराचे मूल कारण स्वरूप, परमात्म्याचे अवतार म्हणून ज्ञात आणि स्वीकृत आहेत. आपुली आपण सोडवण करायची, म्हणजे ध्यासपूर्वक रामकृष्ण स्वरूप व्हायचे. ‘राम’ आणि ‘कृष्ण’ हे अवतार म्हणून मान्य केलेले असले तरी; ती परमात्म्यांची सगुण, साकार अशी मानवी रूपे आहेत; हे माऊलींनी ‘रामकृष्ण नामें ये दोन्ही साजिरी ।’ या चरणात स्पष्ट करून; तद्रूप होण्याचा ध्यास घ्या हे प्रथम चरणात स्पष्टपणे सांगितले आहे.

‘श्रीराम’ हे व्यक्तिमत्त्व, मर्यादापुरुषोत्तम, न्यायनीतीमान, कर्तव्यकठोर आणि सर्वाभूती सत्य, प्रेम, करुणा या निर्लेप तत्त्वांनी व्यवहार करणारे आहे; हे सर्वमान्य आहे. असे वर्तन करतांना श्रीराम हे संसारातील, आसक्ती आणि वासनापूर्ण बंधने कर्तव्यकठोरतेने तोडून संसारात, व्यवहार करणारे पुरुषार्थ पूर्णपुरुष होत हेही परंपरेने मान्य केले आहे. प्रसंगी अनेक अपवाद व्यवहारात स्वीकारून तटस्थतेचे कर्तव्यतत्परतेने आणि सत्यनिष्ठेने वर्तन करणारे असे हे व्यक्तिमत्त्व होय. भारतीय तत्त्वज्ञानाने निर्गुण आणि सगुण ही दोन्ही रूपे त्या कैवल्याची आहेत असे मान्य केले आहे. श्री ‘राम’ हे व्यक्तिमत्त्व सगुण स्वरूपात व्यवहार करतांनाही; संसारबंधन लीलया तोडून; निर्गुण स्वरूपाची

अनुभूती घडविते. हे निर्गुण रूप लिप्त नसल्याने सुखदुःखातीत असे केवळ आनंदमय आहे. कारण कार्य आणि परिणाम यांशी ते लिप्त नाही. तरीही श्रीराम, तत्त्वतः चिदात्मरूपाने सगुण, वासनादेहरूप जीव, जगत, जीवात्मा स्वरूपात वावरत आहेत. त्या अवस्थेतील भौतिक जीवनाची सुखदुःख आदि भावनारूपे भोगतांनाही; केवळ कर्तव्यतत्परतेने, सर्वाभूती, सहानुभूती ठेवत, निर्गुण जीवनाची अनुभूती घेत आहेत हे 'राम' या व्यक्तिमत्त्वाने दाखवून दिले.

'श्रीकृष्ण' हे व्यक्तिमत्त्व पूर्णावतार म्हणून परंपरेत मान्य पावले आहे. योगेश्वर, तत्त्वज्ञ, लोककारण तथा राजकारण धुरंधर, कुटुंबवत्सल, व्यवहारचतुर, न्यायनिष्ठ, अजिंक्य महायोद्धा, भक्ती, ज्ञान, वैराग्यपूर्ण, प्रेमस्वरूप, करुणामूर्ती, भूतमात्रमित्र, सखा, संगीततज्ञ, कलावंत, लडिवाळ बाळक अशा मानवी जीवन आणि जडचेतन सृष्टीच्या सूक्ष्म आणि अतिव्यापक अस्तित्वाला स्वतःत सामावूनही, सामान्याति-सामान्यपणे श्रमजीवनाचा सहप्रवासी असे व्यक्तिमत्त्व, श्रीकृष्ण रूपाने मानवासमोर उभे आहे. भौतिकातील कर्मतत्परतेला नम्रतेने आणि चातुर्याने, जगराहाटीप्रमाणे अनुसरतही केवळ साक्षी, अलिप्तपणे जपून, सानंद खेळाडू, कलावंत म्हणून आपले अस्तित्व अनुभूत करविणारा माणूस म्हणून कसे जगता येते याचा वस्तुपाठ, हे व्यक्तिमत्त्व माणसासमोर उभे करते.

'रामकृष्ण' ही दोन्ही सगुण साकार रूपे (नामे) माणसासमोर उभी करून; तद्रूप होण्यासाठीची भक्तिसाधना करण्याचा उपदेश माऊली पहिल्या चरणात करतात.

'आपली आपण करा सोडवण' असे सांगत असतांना भौतिक जगत, हेच मानवाला प्राप्त असते, केवळ सत्य असे अनुभवास येणारे वास्तव आहे; या वास्तवात जगायचे असते ते 'रामकृष्ण' स्वरूप स्वतःत अनुभवत. हीच तर भक्तिसाधना आहे. 'रामकृष्ण' स्वतःत अनुभवणे म्हणजेच 'रामकृष्ण' जपमाला ओढणे होय. 'रामकृष्ण' रूपांनी संसाराला सामोरे जात, व्यवहार करावा. संसार व्यवहाराच्या बाबतीत कर्तव्यतत्परता, न्यायनिष्ठता आणि तितीक्षा अथवा प्रेमरूपा सहिष्णुता अंगिकारावी, प्रत्येक मानवाला हे करणे सहज शक्य आहे. हे करायचे म्हणजेच संसार बंधन तोडायचे.

सोडवण करायची याचाच दुसरा अर्थ आपण अडकलेले आहोत. एवढे की यातून सुटकाच नाही! एवढे निःसहाय्यपण जाणवू लागते. हे घडते

कशाने? याचा विचार आपण करित नाही. किंबहुना विचारच कुंठित झालेला असतो; असे वाटते.

कुटुंबविस्तार, घरदार, शेतीपोती, पैसाअडका, सत्ता, मानमरातब यांविषयी कर्तव्यतत्परता असणे आवश्यकच आहे. ही कर्तव्यतत्परता हा प्रपंचाविषयीच्या प्रेमपूर्णतेचा परिणाम म्हणून वर्तनाचा व्यवहार असावा. मात्र आपण कर्तव्यतत्परतेच्या नावाखाली आसक्तीपूर्ण वर्तनाचा व्यवहार करतो. अहंकारवश होतो. अकारण परस्परांच्या सहजीवनात विक्राळ स्पर्धेला स्थान देतो आणि अडकतच जातो. आसक्ती, भोग, हव्यास, सत्तालालसा या गोष्टी म्हणजे वासनाभोगच होय. भोगपरता हा असा व्यवहार आहे की तो सतत वाढतच जातो. भोगाने भोग वाढतो आणि दुर्भाग्यवशता घडवून; मरणप्राय नैराश्याचा फास आवळत नेतो. ज्या वासनादेहाच्या आधीन होऊन मनाच्या प्रवृत्तींनी हा जीवनासक्तीचा मार्ग स्वीकारलेला असतो, त्यामुळेच परवशता, लाचारी, असफलता, नैराश्य, बुभूक्षितता यांच्या नरकात माणूस अडकतो. माणसाला हे करण्याची क्षमता जर देहाच्या आणि मनाच्या ठिकाणी प्राप्त आहे; तर हे निस्तरण्याची क्षमतादेखील त्याच्याच ठिकाणी आहे. याची जाणीव करून देण्यासाठीच 'रामकृष्ण' या मानवी व्यक्तिमत्त्वांना परमेश्वरस्वरूप देऊन; तद्रूप होण्याचा प्रबोध माऊलींनी केलेला आहे.

महान सत्ताधीश, मोठे उद्योगपती, मोठे अधिकारी, प्रगतीशील म्हणविणारे शेतकरी-बागायतदार, मोठे अधिकारी, रूप, शक्ती, बुद्धी यांच्या अहंकारवश तथाकथित कर्तृत्ववान माणसे जेव्हा आत्महत्येला कवटाळतात; तेव्हां ते हेच विसरलेले असतात की ह्या पायरीपर्यंत आपणच आपल्या हातांनी, आसक्तीवश होऊन पोचलो आहोत. अनावश्यक तेच आवश्यक मानू लागलो आहोत. त्यालाच यश मानीत अतिरंजित स्पर्धेचा मार्ग पत्करला आहे. त्याचा त्याग आपणच करायचे ठरविले; तर सोडवणूक सहज होईल. भ्रामक मोठेपणाचा त्याग करायचा म्हणजेच संसारबंधन तोडायचे. संसार टाकायचा नाही. तो आवश्यक आणि कर्तव्यतत्परतेने तेव्हाच करायचा. प्रसंगी मनातील प्रेमपूर्णतेला सांभाळण्यासाठी न्यायनिष्ठ व्हायचे. व्यवहारात प्रत्येक गोष्ट करण्याचा निर्णय घेतांना या निर्णयाची कर्तव्यपर, जीवनपर, समाजपर, राष्ट्रपर आणि विश्वपर गरज किती आहे; आवश्यकता आणि अटळता किती आहे याचा विवेक करायचा. हा विवेक करणे म्हणजेच संसारबंधन तोडणे होय! हे करण्याचा

प्रयत्न म्हणजेच 'रामकृष्ण' जपमाळ होय. ही सोडवण करण्याची साधना ध्यासपूर्वक आणि भक्ती अर्थात प्रेमपूर्वक करायची. या साधनेची दुसरी बाजू आपसूकच भक्ती, ज्ञान, वैराग्यपूर्ण प्रेमस्वरूपा, म्हणजेच 'रामकृष्ण' व्यक्तिमत्त्वाची स्वतःच्या ठिकाणी प्रचिती होय.

संसार असार किंवा भ्रामक तर नाहीच. तो विवेकाने प्रेमपूर्वक करण्यातच 'आपुली आपण सोडवण करून', 'रामकृष्ण' स्वरूप होणे अर्थात हृदयात 'रामकृष्ण' भक्तीचा जिवाळा प्रकटणे होय.

व्यक्तीपासून वैश्विक मानवापर्यंत मानवी सामुदायिक जीवनाचा विचार करू लागले की; कुटुंब, ज्ञाती (जाती), गाव, समाज, पंचक्रोशी, परिसर, मंडल, प्रदेश किंवा प्रांत, देश किंवा राष्ट्र, खंडात्मक अस्तित्व, वैश्विक अस्तित्व, भाषा, धर्मनीती तत्त्वज्ञान आणि त्यातून प्रसृत, प्रवाहित, पारंपरिक आणि रूढ झालेल्या सर्व प्रकारच्या (अन्न, वस्त्र, निवारा, जन्मप्रथा, विवाहप्रथा, मूर्तिकप्रथा आणि शिक्षणपरंपरा) सारणी या सर्व स्तरावर माणूस एक प्रकारे बंदिस्त होत गेलेला असतो. शरीराने आणि मनानेसुद्धा तो बांधला जातो. सारणीतील वर्तनपरंपरेत जगतांना तो राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक, कलाक्रीडाविषयक, पर्यावरण, कृषीविषयक, भौतिक साधना परंपराविषयक, मानसिक, शारीरिक आणि व्यावहारिक साधने अवलंबितो. या सर्व साधनांच्या कचाट्यात त्याला वागावे लागते. या सर्व प्रकारचे, परंपरांचे अभिनिवेश माणसाला चिकटतात. त्याच्या जगण्याची गरज आणि प्रतिष्ठा या सर्व, खरेतर माणसानेच निर्माण केलेल्या, व्यवस्था, रचना आणि वर्तन सारणीत, प्रमाणित होते. या बंदिस्त अवस्थेत त्याच्या उपजत शारीरिक, मानसिक आणि आत्मिक वृत्ती, प्रवृत्ती, संवेदना मुक्त विहार करण्यासाठी धडपडत असतात. यातूनच सांस्कृतिक आणि वैकृतिक आकार, त्याच्या जीवनात प्रकट होतात. जीवन हाच एक भीषण संघर्षाचे रूप धारण करतो. माणसाला या संघर्षमय जीवनात सर्वथा दुःखकारिकतेचा अनुभव येतो. त्यात तो सुखप्राप्तीसाठी म्हणजे त्याच्या त्याच्या उपजत मानवीपणाला दिलासा देणाऱ्या गोष्टींचा शोध घेतो. त्या गोष्टी मिळविण्यासाठी धडपडतो, स्पर्धा करतो.

माणसाच्या या बंधनात अडकलेल्या अवस्थेला मानवी कळपातूनच चांगल्या-वाईट कल्पना प्रवृत्ती आपल्याकडे खेचून त्यानुसार आकार देण्याचा प्रयत्न करित असतात. माणसाच्या सामाजिक जगण्याला त्यांचेच परिमाण

मिळते. यातूनच चांगल्या आणि वाईट, संस्कृत आणि विकृत, न्याय्य आणि अन्याय्य, उदार आणि सहिष्णू आणि शोषक अशा प्रकारचे समूह, माणसाला आपल्या समूहात खेचण्याचा प्रयत्न करतात. यांचे दृश्य स्वरूप म्हणजे, सनातनपणे कल्पित झालेले; सत्प्रवृत्त देव, मानव आणि दानव स्वरूपातील मानवांचे समुदाय. माणसाचा संघर्ष देवप्रवृत्ती आणि दानवप्रवृत्ती यांच्या स्वीकृती संदर्भात सुरू असतो.

माणसाचा विवेक यातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करित असतो. अशा विवेकनिष्ठ संघर्षाप्रसंगी, शाश्वत समाधान, सुख प्राप्त करून घेण्यासाठी सद्गुरु, माणसांपुढे आदर्श उभे करतात. त्या आदर्शभूत अवस्थेची स्वरूप प्राप्ती करून घेण्यासाठी प्रेमरूपा साधनेची, ध्यासाची गरज असते. यासाठीच भक्तियोगाची प्रस्थापना करून माऊलींनी 'रामकृष्ण' नामभक्तीचा प्रकर्ष केला. जीवनात संघर्षातून उत्पन्न होणारे नैराश्य, वैफल्य नष्ट करण्यासाठीच माणसाने विवेकपूर्ण आणि मानव्यावर प्रेम करणारी भक्तिसाधना करावी म्हणजेच प्रपंचातील परमार्थ साधना होय. विवेकपूर्णता म्हणजेच संसार बंधन तोडण्याची प्रक्रिया. ही प्रक्रिया घडू लागली की आपणच आपली सोडवण करू लागतो. देवस्वरूप व्यक्तिमत्त्वे आदर्श स्वरूपात श्रद्धापूर्वक माणसासमोर मांडून; माणसातील देवत्व प्रकटविण्याचा सद्गुरु खटाटोप करित असतात. हीच तर ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत अशा साधकांची खटपट असते. त्यांच्या या लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी प्रबोधकतेने संसारप्रपंच व्यवहाराच्या बंधनात अडकलेल्या माणसाला, स्वयंभूषणे स्वतःच्या सोडवणुकीचा मार्ग सापडतो हा मार्ग म्हणजे सर्वाभूती प्रेमपूर्वक व्यवहार करण्याचा विवेकपूर्ण मार्ग होय.

विवेकाने आपण आपली सोडवण करू शकतो. ही साधना सुरू झाली की स्वयंसिद्धता प्रकटते. परावलंबित्व अवघे नष्ट होते. कोणीतरी दुसऱ्याने, पाठीराख्याने, मित्राने, शेजाऱ्याने, सद्गुरुने, शास्त्याने, शासनाने आपली जबाबदारी घेऊन आपल्याला सांभाळावे; ही परावलंबित्वाची भावना म्हणजे आत्मघात होय! परावलंबित्वाची सवय लागली की स्वत्वाचा स्वकर्तृत्वाचा मृत्यू अटळ असतो. हे परावलंबित्व जेव्हां हक्क आहे किंवा न्याय आहे असे वाटू लागते तेव्हां मानव्यच नव्हे तर जीवपणच हरवते. माणूस स्वतःलाच पारखा होतो. त्याने गळफास लावून वा अन्य प्रकारे आत्महत्या करो न करो, त्याची

आत्महत्या झालेलीच असते. अलिकडील काळात तर अशा आत्मघात शिकविणाऱ्या तथाकथित राजकीय टोळ्यांचा निर्माण झाल्या आहेत. या टोळ्या म्हणजे दानवांची झुंडशाही असते. त्यांच्याकडे परावलंबित्वाला शरण गेलेली माणसे सहज खेचली जातात. म्हणूनच भूदेवसंतांचा प्रबोध महत्त्वाचा असतो.

मानव्यावरील श्रद्धा म्हणजेच आस्तिक भाव. मानव्य म्हणजे अनंतत्व किंवा परमात्मा त्याची सगुण साकार रूपे म्हणजे भूदेव, सद्गुरु, महात्मे, महामानव इ.इ. त्यांचे श्रद्धापूर्ण अनुकरण म्हणजे भक्ती. अशी भक्तिसाधना सुरू केली की आपुली आपण बांधलेपणातून सोडवण करून; भौतिक सत्य जीवनात जगण्याचा आनंद घेऊ लागतो. हेच स्वरूप होणे होय. म्हणूनच माऊली ज्ञानेश्वर 'रामकृष्ण' नामरूपाची भक्ती करावयास सांगतात आणि त्यातून सोडवणुकीचा मार्ग सांगतात.

आपुली आपण करा सोडवण । संसार बंधन तोडी वेगी ॥

विवेकपूर्ण जगण्याची साधना करा, हीच माऊलींच्या वचनाची मात होय.

भ्रांतीचेनिं भूली वायाचि घरकुली

- संत मुक्ताबाई

निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई या भावंडांच्या जन्मशकाविषयी अनेक मतभेद आहेत. तसेच मुक्ताबाई, निवृत्तीशिष्या आणि भर्तृहरीशिष्या अशा दोन की एक? असेही वाद आहेत. मात्र भावंडातील मुक्ताबाई संत मुक्ताबाई म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जन्म शके १२०१ अश्विन शुद्ध १ व समाधी शके १२१९ वैशाख वद्य १२ अशी मान्यता असून, जन्म पैठणजवळ आपेगावी व समाधी जळगाव जिल्ह्यातील एदलाबाद येथे अशी मान्यता असून, डॉ. गोसावी यांनी चरित्रलेखनात याच तिथी नोंदविल्या आहेत. 'मुंगी उडाली आकाशी' या कूटरचनेसाठी प्रसिद्ध असलेल्या मुक्ताबाईंचा अध्यात्मिक अधिकार मोठा होता. चारही भावंडांनी प्रपंच आणि परमार्थाच्या संदर्भात केलेला उपदेश प्रपंची राहून परमार्थ कसा साधता येतो हे सांगणारा, भक्तियुक्त कर्मतत्परतेसाठी आहे. मुक्ताबाईंचे ताटीचे अभंग प्रसिद्ध आहेत. त्यातही षड्रिपूंना आकळून परमार्थ शोधन करावा असा भाव प्रकटला आहे. मुक्ताबाईंच्या नावावर अवघे पंचावन्न अभंग नोंदविलेले दिसतात. प्रपंचात राहून परमार्थ करतांना चित्ती अनुराग असावा आणि कर्माच्या ठिकाणी विवेक असावा असे त्या आवर्जून सांगतात -

देउळींचा देव घरभरी भावो । कळसेवीण वावो जातु असे ॥१॥
जाताती वाउगे नटनाट्यसोंगे । चित्तअनुरागें भजतीना ॥२॥
असोनि न दिसे उगयाचि पिसें । घेती वायां वसे सज्जनेवीण ॥३॥
रावोरंक कोहं न म्हणेचि सोहं । साकारलें आहं न कळे तथा ॥४॥
भ्रांतीचेनिं भूली वायाचि घरकुली । माया आड ठेली अरे दया ॥५॥
मुक्ताई परेसी दुभतें चहंसी । सत्रावी सर्वरसीं एका देवे ॥६॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक 'श्रीसकलसंतगाथा', खंड १ ला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, 'श्री मुक्ताबाईचे अभंग', अ.क्र. २२)

संत मुक्ताबाई जगरहाटीतील बद्ध जीवांकडे माऊलीच्या ममतेने आणि सद्गुरुच्या कृपादृष्टीने पाहातात. जीव, जीवात्मा आणि जगत यांच्या बद्ध अशा सारणी परंपरेतील जीवांना अर्थात संसार प्रपंच करणाऱ्या प्रापंचिकांना, शिवात्म्याचा आठव होत नाही असे नाही. या आठवामुळेच घरात, गावात, पंचक्रोशीत आणि क्षेत्रांच्या ठिकाणी देऊळे थाटली गेली आहेत. अनेकविधा भक्तिसाधनेच्या परंपरा, कुलधर्म, कुलाचार आणि प्रपंचातील सुखदुःखांचे गाऱ्याणे घालण्यासाठीचे हक्काचे स्थान म्हणून अशी क्षेत्रे गृहस्थ किंवा प्रापंचिक मोठ्या विश्वासाने मानतात असे दिसते. संत मुक्ताबाई म्हणतात, 'देऊळींच्या देवो घरभरी भावो' अवघे घरदार अर्थात सर्व प्रापंचिकांच्या मनात देवळातील देवांविषयी भक्तिभाव आहे. जीवनसारणीत आणि गृहस्थाश्रमात, देवालयातील देवाला अनिवार्यपणे स्थान आहे. देवळातला देव संसारप्रपंचाचा कर्ताधर्ता असल्याची जाणीव मनामनात दृढ आहे. देवळातल्या देवाविषयीचा भक्तिभाव असा प्रापंचिकांचे घर व्यापून आहे हे खरे. असे असूनही हा भाव व्यर्थ होय; असे संत मुक्ताबाई स्पष्टपणे सांगतात. या व्यर्थतेचे कारण अभंगचरणांच्या उत्तरार्धात स्पष्ट करतात 'कळसेवीण वावो जातु' अर्थात कळसाचा अभ्यास घरात केला जात नाही.

देवालयांना कळस स्थापित करण्याची परंपरा देऊळ संस्कृतीत अतिप्राचीन अशी आहे. देवळातल्या देवाच्या तत्त्वाचे चिंतन कळसाचे दर्शन घेऊन परिपूर्ण होते. देवालय आकाराची परिपूर्ती देवालयाच्या कळसात असते. 'कळस' देवतत्त्वाचे मूळ अस्तित्व निर्देशित करतो. परमात्मा, सच्चिदानंदस्वरूप, कैवल्य, अनंत, महाशून्य, परब्रह्म पूर्णत्व आदि नावे ज्या अस्तित्वाला दिली; ते तत्व अनंत अवकाश रूपात स्थित आहे. ते अस्तित्व सत्य, चैतन्यमय आणि आनंदरूप आहे. ते निर्गुण, निराकार आणि निर्विकार आहे. त्याच अस्तित्वाने 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या उपनिषद्महावाक्यातील सूत्राप्रमाणे अनंत ब्रह्मांडातील अनंतरूपांत स्वतः प्रकट होऊन स्वस्वरूप पाहण्याचा क्रीडात्मक उद्योग, अहंकारवश होऊन; महत्तत्त्वाच्या मार्गे, ब्रह्मांडस्वरूपात, पंचमहाभूतात्मकतेने, जड चेतन सृष्टीस्वरूपात केला. त्यातील परब्रह्मस्वरूप

असे एक अस्तित्व म्हणजे जीव. हा जीव अर्थात नरदेह स्वरूपतः पूर्णत्वातून निष्पन्न असे पूर्णत्वच आहे. ते स्वसंवेद्य, स्वयंभू, सर्वसत्तामान आहे. याची नित्य आठवण 'कळस' दर्शनाने होते. नरदेह रूपातील जीव अर्थात वासनादेह जगतातील बद्ध अवस्थेत, माणसानेच निर्माण केलेल्या जगरहाटीत, वासनादेहालाच स्वरूप मानून; सर्वात्मक चैतन्य तत्त्वाला पारखा होऊन; व्यवहार करतो. हीच त्याची संसारप्रपंच बद्धावस्था माणूस देवरूपालाही नकळत चिकटवतो. देवाला नरदेहाप्रमाणे सगुण, साकार आणि सविकार मानून प्रपंचातील सुखदुःखाचा जनिता देवळातला देव आहे असे मानू लागतो आणि सापेक्षपणे, वासनापूर्तीसाठी, जगरहाटीत कर्मात स्वतःला जीवनसंदर्षात बद्ध करतो. त्याच्याच ठायी पूर्ण सत्यस्वरूप असलेल्या शिवात्म्याचा त्याला विसर पडतो. त्यामुळे देहाला देवाचे मंदिर करूनही देहाच्या ठिकाणी पूर्ण ज्ञानात्मकतेचा कळस स्थापित होत नाही. माणूस बाधित कर्माची बाधित फळे प्रपंचात भोगत तात्कालिक सुखदुःखाच्या फेऱ्यात नरदेहासह जीवात्म्यालाही बद्ध करून टाकतो. पुरुषार्थाचे वैफल्य त्याला जाणवते.

द्वितीय चरणात संत मुक्ताबाई व्रतवैकल्ये, कुलधर्मकुलाचार, रूढीपरंपरा यांतील देवकार्यांविषयी भाष्य करतात. त्या म्हणतात, 'जाताती वाउगे नटनाट्यसोंगे ।' कर्मकांडात्मकतेलाच ईश्वरभक्ती किंवा सत्यसापेक्ष आचरण मानून कर्मकांडाचा बढीवार प्रापंचिक करतात. वासनादेहासापेक्षतेने, स्वप्रतिष्ठा, समाजप्रतिष्ठा, यात सवंगतेने बद्ध होत, सोवळेओवळे, व्रतवैकल्यातील कर्मठ सोंगे आणि विधीनिषेधांचे स्तोम, दानधर्मादींचे प्रदर्शन, तीर्थाटनांचे, पारायणांचे, यज्ञयागांचे सोहळे आणि पारण्यांचे अकारण बढेजाव अशा नटनाट्यसोंगांनाच भक्तिभाव, धर्माचरण, पुण्यप्राप्ती इ. नावे देऊन; परमेश्वर आकळला असे प्रदर्शित करतात. हे सर्व करीत असतांना जीवाचे जगतातील वर्तन जीवात्म्यालाही पाखंडपणाने कार्यान्वित करते. पूजाअर्चा, नवससायास, अनेकविधाभक्तीचे प्रदर्शन या पाखंडपणाने सफल होत नाही. हे सर्व सायास जीवाच्या वासनादेहासापेक्ष गुणकर्माशी, जगरहाटीतील व्यवहाराशी निगडित असतात. जीवफलापेक्षेने देवाला साकडे घालतांना स्वतःतील स्वरूपता विसरून देवापासूनच पृथक होतात. प्रापंचिक तात्कालिक आणि वासनाधिन अपेक्षांची आर्तता घेऊन देवाला साकडे घातले जाते. यामुळे सुखदुःखाची शृंखला अधिक भक्कम होऊन; मानव मुक्त होण्याऐवजी अधिक बद्ध होतो. देवाला भजण्याची विकृत

वैयर्थता, प्रसंगी नरदेहाला राक्षसस्वरूपात नास्तिक बनविते. म्हणूनच धर्माचरणातील, भक्तिसाधनेतील अशी नटनाट्यसोंगे वाडगे आहेत, अर्थात चुकीची आणि व्यर्थ आहेत; असे संत मुक्ताबाई सांगतात. मात्र भक्तिसाधनेतील ही कर्मकांडात्मकता व्रतस्थता संत मुक्ताबाई विद्रोहपूर्वक नाकारत आहेत असा त्यांच्या 'वाडगे' या शब्दाचा अर्थ नाही. या सर्व गोष्टी, ही साधना असते. व्रतस्थता हा अभ्यास असतो. नवससायास ही मनाची आर्तता असते; म्हणूनच सनातनपणाने, माणसाने, जाणीवपूर्वक या सर्व गोष्टींची स्थापना केली. संत मुक्ताबाई म्हणतात, या सर्व कर्मकांडात एक अतिमहत्त्वाची जाणीव विस्मरणात घालविलेली असते. ती जागृत केली पाहिजे. त्या म्हणतात, 'चित्त अनुरागे भजती ना' अर्थात चित्ताच्या ठिकाणी सत्चिदानंदाविषयी, सत्य तत्त्वाविषयी, परमात्म्याविषयी, अनुराग जागृत करून भक्ती केली पाहिजे, अर्थात भजले पाहिजे. भक्ति भावाशिवाय सफल कशी होईल? 'मनी नाही भाव देवा मला पाव' असे घडत नाही. मनातील ही भावना 'अनुराग' असली पाहिजे. अनुराग म्हणजे प्रेम. भगवद्भक्ती प्रेमरूपा असली पाहिजे अशी नारदीय भक्तिसूत्रांची सांगी आहे. 'प्रेमरूपा' अनुराग म्हणजे राधाभाव होय. 'राधा' कृष्णरूपाच्या हृदयस्थ चैतन्यमयी आहे असे 'राधाकृष्ण' अद्वैताविषयी सांगितले जाते. संत मुक्ताबाईना असा अनुराग अभिप्रेत आहे. कळसाचे ज्ञान झाले की स्वरूपाचा शोध चिंतनातून मनात प्रकटतो. मनात अर्थात नराच्या वासनादेहाच्या ठिकाणी असलेल्या जीवात्म्यात स्वरूप संवेदना प्रकटते. ही स्वरूप संवेदना प्रतीकपूजेच्या ठिकाणी प्रकटली की प्रतिकांत परमात्मरूपाचा चैतन्यमयी जागर होतो. साधनेला सिद्धतेचे रूप अशा जागरातून प्राप्त होते. देहभावाच्या ठिकाणी देवभाव प्रकटतो. मन सच्चिदानंदमग्न होते आणि जीवात्माच शिवात्मा होऊन प्रकटतो. ग्रामीण भागात 'जीवाचे नाव शिवा ठेवून काम करावे' अशी एक सूत्ररूप म्हण आहे. असे कर्म सफल होते. संत मुक्ताबाई अभंगाच्या दुसऱ्या चरणातील उत्तरार्धात प्रापंचिकांविषयीचे नकारात्मक निरीक्षण नोंदवून प्रबोध करीत आहेत. त्या म्हणतात, 'चित्ताच्या ठिकाणी अनुराग प्रकटवून भजत नाहीत' त्यामुळे भक्तिसाधनेतील कर्म केवळ नट-नाट्य सोंग होते.

तिसऱ्या चरणात संत मुक्ताबाई थेट जीव दशेचे गुह्य उलगडून प्रबोध करण्याचा प्रयत्न करतात. त्या म्हणतात, 'असोनि न दिसे उगयाची पिसे'

जीवाच्या ठिकाणीच परमात्मा असून वेडेपणाने उगाच अन्यत्र शोधतात. असे नेणिवेने केलेले कर्म वाया जाते. 'घेती वाया'. ते परमात्म्याचे असलेपण 'सज्जन' असल्याशिवाय सत्यनिष्ठ असल्याशिवाय कळत नाही. 'वसे सज्जने' सत्+जन सतजनपणावीण ते असलेपण आकळत नाही. संत मुक्ताबाई भगवद्भक्तीच्या निमित्ताने मानवी जीवनातील कर्मपरतेकडे वळतात. 'कळस' दर्शनाने नेणिवेचा निरास होणे अपेक्षित आहे. जगताचे ठिकाणी जीवात्मा जीव रूपात वासनादेहाच्या स्वरूपात अर्थात मानव नरदेहाच्या स्वरूपात मनशक्तिसह स्वतःच निर्माण केलेल्या जगरहाटीत वावरत असतो. सर्वाभूती तोच परमात्मा स्वरूपे नटला आहे; याचे शब्दज्ञान सारणी मांडणीत माणसाने मांडले आहे. माणसाचा समूहजीवन व्यवहार हा या तत्त्वज्ञानाच्या शब्दज्ञानानुसार वर्तनातील सारणीबद्ध कर्मठपणातून घडतो. हे करताना त्याच्या देहाच्या ठायी जीवात्मा आणि शिवात्मा दोन्ही रूपात सत्य, अर्थात परमात्मतत्त्व, परब्रह्म नांदते आहे याची संवेदना त्याला होतेच. असे असूनही वासनादेह जगताचे ठिकाणी सर्वात्मक जाणिवेने वागण्याऐवजी स्वदेहभावाने वर्तन करतो. प्रापंचिकाचे वर्तन सर्वात्मक सत्याला पारखे होते. कुटुंब, समाज, जडचेतन सृष्टी, भूतमात्र यांचा विचार नरदेह केवळ स्वदेहभाव सापेक्षतेने करतो. ही बद्धता त्याच्या जीवात्म्याला वासनादेहामुळेच आलेली असते. असे असले तरी सत्य स्वरूपाचा आठव त्याला होतो. मात्र वर्तन सत्यज्ञानवान होत नाही. त्यामुळे नरदेहाच्या कर्मपरतेला सज्जनपणाचे परिमाण लाभत नाही. तरी सज्जन असल्याचे पाखंड त्याच्या कर्मात दिसू लागते आणि तात्कालिक स्वरूपाच्या सुखदुःख शृंखलेत तो शाश्वत सुखाला वंचित होतो. हे वंचित होणे त्याचे त्यालाच टाळता येणे शक्य आहे. 'कळस' चिंतन घडले तर शिवात्म्याची जागृती निश्चित होते. अर्थात 'सोऽहं' जागर होतो. 'सोऽहं' जागराचा अभ्यास कर्मशीलतेने केला तर सर्वात्मक कल्याणप्रद कर्म घडू लागते. हे घडणे नरदेहाच्या अंतरात शिवात्मरूपाने वास करीत असते. मात्र 'असोनि न दिसे' असे घडते. शिवात्मरूपाचा जागर झाला. शिवात्मस्वरूप कर्मशीलतेने सिद्ध झाले; तर 'सज्जन' रूप प्रकटते. सर्वकल्याणात्मक स्वरूपात ज्ञानवान कर्मतत्पर असणे म्हणजे सज्जन असणे होय. असे सज्जनपण अंगी बाणणे नरदेहाला शक्य आहे. देव पावणे म्हणजे, हे सज्जनपण नरदेहाच्या ठिकाणी प्रकटणे होय, असे संत मुक्ताबाईना प्रापंचिकांना सांगायचे आहे. 'तुझे आहे तुज पाशी' हेच 'असोनि न दिसे' या निवेदनातून

संत मुक्ताबाई सांगत आहेत.

जगरहाटीतील रावरंक सारेच भवसागरात भोग भोगत दुःखानुभूती घेत आहेत. अतृप्तता, नैराश्य, विफलता यांनी स्वतःला अपयशी, दुःखी, असहाय्य अनुभूत करून; देवाकडे सहाय्यार्थ धाव घेत आहेत. वास्तविक पाहता नरदेहाचे निराळेपण आणि मौल्यवानपण त्याला मिळालेल्या मनशक्तीत आहे. या मनशक्तीच्या योगाने जीवाला आपले स्वरूप जाणून स्वयंभूषणे पुरुषार्थप्रवण होता येते. अशा स्वयंभूषणात रावरंक अशी विषमतादेखील राहात नाही. सनातनापासून ऋषी, मुनी, तपस्वी, ज्ञानी, सद्गुरूंनी प्रात्यक्षिकांसह, अनुभूतीपूर्वक हे ज्ञान प्रस्तुत केले आहे. परंतु जगतात बद्धपणे वागणारे अर्थात कर्म करणारे जीव आपल्या जीवात्म्याला शिवात्मरूपात प्रकटविण्याचा अभ्यासच करीत नाहीत आणि स्वरूप असूनही सद्चिदानंदाला पारखे होतात. चवथ्या चरणात संत मुक्ताबाई म्हणतात, 'राव रंक कोहं न म्हणेचि सोहं । साकारलें आहं न कळे तया ॥' जगतातील जीव आपले सत्य रूप कोणते ते जाणून घेण्याचा प्रयत्नच करीत नाहीत. त्यामुळे आपणच 'सोहं' आहोत हे त्याला कळत नाही. परमात्मा, सच्चिदानंद, परब्रह्म, अनंत, शिवात्माच 'अहं' अर्थात स्वतः जीवरूपात अर्थात प्राप्त नरदेहात प्रकटला आहे, हे त्याला जाणवतच नाही. जीव जाणीवच करून घेत नाही. त्यामुळे नेणीववश नरदेहस्वरूप जीव जगताचे ठिकाणी जीवात्म्यासह कर्म करीत नेणिवेचीच अनुभूती घेतो. अर्थात अज्ञान, अपयश, दुःख, अतृप्ती, क्लेश यांचीच अनुभूती घेत राहतो.

पाचव्या चरणात संत मुक्ताबाई अशा नेणीवयुक्ततेने जगणाच्या जीवाचे वर्णन करतात. 'भ्रांतीचेर्नि भूली वायाचि घरकुली' असत्याला अर्थात काल्पनिक मांडणीला अर्थात जगरहाटीतील स्वार्थपरतेला, राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेषादि विकारांसह जगण्यालाच कर्तव्यकर्म मानून घरदार संसार करीत राहतो. असा प्रपंच केवळ दुःखकारक, क्लेशदायक ठरतो याचे वर्णन संत मुक्ताबाई 'वायाचि घरकुली' या शब्दात करतात. जगरहाटीत संसारप्रपंच, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवहार करू नयेत, त्यापासून पळून जावे, त्यांचा त्याग करावा; असे संत मुक्ताबाई सांगत नाहीत. तेच तर प्राप्त कर्म आहे. जगतातील बद्ध जीवाला, जीवात्म्यासह तेथेच वावर करणे क्रमप्राप्त आहे. मात्र असे प्रपंचातील कर्म करतांना आपली अर्थात जीवाची भूमिका ज्ञानात्मक कर्मसाधनेची असावी. अशी कर्मसाधना, कोऽहं चा विचार करून 'सोऽहं' चे ज्ञान करून

घेऊन करावी; असे मुक्ताबाईना म्हणावयाचे आहे. हा 'कोऽहं'चा विचार न करणे म्हणजे भ्रांतीत जगणे. 'कोऽहं'चा विचार केला की 'विवेक' जागृत होतो. विवेक जागृत झाला की 'सोऽहं' ज्ञान होते आणि जगरहाटीतही सज्जनपणे अर्थात सर्वात्मक कल्याणाच्या कर्तव्यतत्परतेने कर्म घडू लागते. अशा कर्मात पुरुषार्थ सिद्धीचा, सत्यव्रताचा आनंद मिळतो. सच्चिदानंदस्वरूप जीवाच्या ठिकाणी प्रकटते. म्हणूनच जीवाच्या असलेपणाची भ्रांत कल्पना नाहीशी होऊन परमात्मस्वरूप शिवात्म रूपे वर्तन घडणे सुरू होते. जगरहाटीत जीवाला अशी साधना शक्य असूनही मायेचा अर्थात अज्ञानवशतेचा वासनादेहाच्या विकारवश तात्कालिक सुखपरतेचा पगडा जीवावर असतो. ही बद्ध अवस्था 'सोऽहं' साधनेने नाहीशी करता येते असे संत मुक्ताबाई प्रबोधित करतात.

अखेरच्या सहाव्या चरणात संत मुक्ताबाई आपण हे प्रबोधन कोणत्या भूमिकेतून करतो आहोत हे स्पष्ट करतात. त्या म्हणतात, 'मुक्ताबाई परेसी दुभते चहूंसी । सत्रावी सर्वरसी एका देवे ॥' मुक्ताबाई परतत्वास चहूंसी दुभते करतात. अर्थात चारीमुक्ती स्वरूपात प्रेम पान्हावतात. मुक्ताबाईंच्या ठायी सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता या मुक्तींसह परतत्त्वस्वरूपी गाय दुभती झाली आहे. ज्ञान धारांचा वर्षाव होऊ लागला आहे. त्याही पलिकडे जाऊन समाधी योगातील सतरावी कला रूपी गाय अमृत वर्षाव (सतरावी जीवनकला - चंद्रामृत धारा) अर्थात सर्वरसांचा वर्षाव करू लागली आहे. तो एक सच्चिदानंद, कैवल्य, श्रीकृष्ण, परमात्मा स्वरूपतःच मुक्ताबाईंच्या ठिकाणी प्रकटून सर्वांना ज्ञानात्मक अनुभूती प्रबोधित करीत आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी 'सतरावियेचे स्तन्य' ही समाधीयोगातील अवस्था ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायात उल्लेखिली आहे ती अवस्था मुक्ताबाई मांडत आहेत. संत मुक्ताबाई भ्रांतीत अडकलेल्या जीवाला 'सोऽहं' साधनेने सिद्ध होऊन; कर्म करण्याचा प्रबोध करतात.

नाही देह स्मृति निमाली वासना

– संत नामदेव

भक्तराज संत नामदेव यांनी, निवृत्तीनाथांनी मोकळी केलेली, भक्तीची वहिवाट कळसास नेली. सगुण भक्तीचा पाया, मंदिर आणि कळस सारे काही नामदेव झाले; असे म्हणणे वावगे ठरू नये. प्रपंची राहून परमार्थ साधना करता येते; हे संत नामदेवांनी, स्वतःच्या आचरणातून दाखवून दिले. लौकिकांत बद्ध अवस्थेत, कुटुंबात व समाजात, सारणी धर्मपालन करतांनाही; मुक्त अवस्था भक्तियोगाने साधता येते; हे नामदेवांनी निरोपिले. संत मुक्ताबाईंनी प्रबोधित केलेले नामदेव महाराज, विसोबा खेचरांकडे गेले. त्यांचा अनुग्रह झाला आणि नामदेवांची निर्गुण भक्ती, भजन, कीर्तन आदि, कुटुंब, समाज, मानवी समूहांच्या आश्रयाने सर्वांना बरोबर घेऊन; सगुण भक्तीचा गजर, जागर, प्रचार करीत; घडू लागली. प्रपंच टाकायचा नसतो. बद्धतेत भक्तियोगाने मुक्तता अनुभवता येते. सगुणात निर्गुणाचा अनुभव घेता येतो. अवघा प्रपंच परमार्थस्वरूप करता येतो. हे भारतभर भ्रमंती करीत संत नामदेव सांगत राहिले. नाथसंप्रदायाकडून आलेली ज्ञानपरंपरा, नारद परंपरेने सर्वगत करता येते; हे नामदेवांनी स्वानुभव सिद्ध करून दाखविले. भ्रामक, मायावी, असार ठरविलेल्या संसार प्रपंचाचा अर्थात पंचमहाभूतात्मक जीव, जगत, जीवात्म्यांच्या अस्तित्वाला बद्ध स्वरूपात असलेल्या, यथार्थ, सत्यत्वाचे परिमाण देऊन; मुक्तेची वाट दाखविली. जीवात्म्याच्या ठिकाणी शिवात्मा स्वरूपाचा अनुभव घेत जगताचे ठिकाणी जीव म्हणून कर्म करता येते. भक्तिसाधनेचे हे परमशक्तीस्वरूप श्री संत नामदेवांनी सर्वगत केले. योगीराज श्री संत ज्ञानदेवांसह, सर्व समकालीनांना, लेकरवाळेपणाने सांभाळत प्रपंच, परमार्थस्वरूप करण्याची युक्ती, कला लडिवाळपणाने शिकविली. संत नामदेव महाराज म्हणतात,

क्रिया कर्म धर्म तिहीं केलें सांग । जिही पांडुरंग देखियेला ॥१॥

ओळखोनि मनें धरिला मानसीं । उभा अहर्निशी हृदयकमळीं ॥२॥
निजानंदबोधें नामाचेनि छंदे । डोलती आनंदे वोसंडत ॥३॥
नाही देहस्मृति निमाली वासना । मावळली कल्पना भावाभाव ॥४॥
अखंड विदेही रजतमा वेगळे । भोगिती सोहळे प्रेमसुख ॥५॥
त्याचिया द्वारींचा झालोंसे सांडोवा । म्हणोनि केशवा पढिये नामा ॥६॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक, श्रीसकलसंतगाथा खंड पहिला, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, श्री नामदेव महाराजांची अभंगगाथा, अ.क्र. २००८)

पांडुरंग ज्यांनी पाहिला त्यांनी क्रिया अर्थात प्रपंचव्यवहार, प्राप्त कर्म अर्थात समूहजीवन आणि सृष्टीसापेक्ष जीवन जगत असतांना; स्वतःसाठी, कुटुंबासाठी आणि समूहासाठी अर्थात जात, नातेगोते, समाज, राष्ट्र आणि विश्व यांसाठी; बुद्धी, शक्ती आणि स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष कर्म आणि त्यामागील धारणा अर्थात धर्मतत्त्वज्ञान यांचे यथासांग पालन केले असे होते. पांडुरंग हे परमात्म्याचे किंवा ठायीच असलेल्या शिवात्म्याचे सगुण रूप होय. हे रूप कळले की जीवात्म्याच्या योगाने घडणारे क्रिया, कर्म, धर्म यांचे पालन यथासांग अर्थात सर्वसापेक्षन्यायतेने केले असे घडते. असे श्री संत नामदेव महाराज स्पष्ट, प्रमाणित, तात्त्विक विधान करतात.

पांडुरंग ओळखून मनाने मनाच्या ठिकाणी धारण केला; तर पांडुरंग हृदयकमळात म्हणजे अंतःकरणात अर्थात जिवात्म्याचे ठिकाणी अहर्निश उभा राहतो. संत नामदेव महाराज पांडुरंग तत्त्वाविषयी भाष्य करीत आहेत. पांडुरंग हे आत्मतत्त्वाचं अर्थात परमात्म्याचं मूर्त असं सगुण रूप होय. जीवात्मा आणि शिवात्म्याच्या पूर्णाद्वैताचं रूप पांडुरंगाच्या प्राकट्य कथांतून अनुभवता येतं. शाम कृष्ण आणि गौर राधा यांच्या पूर्णाद्वैतातून शाम पांडुरंग झाला. गालवमुनी शिष्य पांडूशर्मा अर्थात पांडुमुनी यांनी सरस्वती चंद्रभागाक्षेत्री, सरस्वती तीरावर, श्रीपुरात श्री लक्ष्मीच्या अनुमतीसह, केलेल्या समाधी साधनेचे फलस्वरूप वैकुंठीचे विष्णुभगवंत पांडुमुनींसाठी, अष्टवर्षीय गोप वेशात, आपल्या आराध्य अशा शिवांसह प्रकटले आणि त्याच सगुण रूपात त्यांनी पांडुरंग नामाने जगताला स्वतःचा परिचय करून दिला. तेच पांडुरंग चंद्रभागेतीरी कुक्करमुनी शिष्य भक्त पुंडरिक किंवा पुंडलिकासाठी प्रेमरूपा निःसीम, मातृपितृ सेवा भक्ती अर्थात जगत उत्पत्तीच्या प्रकटीकरण तत्त्वाशी एकाग्र झालेले

पाहून; सगुण पांडुरंग, विठ्ठलरूपात स्तंभित होऊन राहिले. हे पांडुरंग रूप असे जीव, जगत आणि जीवात्म्याच्या मूळ अस्तित्व तत्त्वाचे अर्थात परमचैतन्याचे प्रेमस्वरूप अर्थात भक्तीस्वरूप प्रतिमारूप होय. ही परमचैतन्याची शिवात्म्याची प्रतिमा मनःशक्तीच्या योगाने ओळखून अर्थात बुद्धी, प्रज्ञा, प्रतिभा, स्मृती, कल्पना, चमत्कृती आणि विवेक या चैतन्य तत्त्वांतून प्रकटलेल्या शक्तीनीच ओळखून; त्याच मनाच्या ठिकाणी अर्थात जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेल्या जाणिवेत किंवा संवेदनाशक्तीच्या ठिकाणी सतत प्रेमपूर्वक धारण करावी. अगदी थोडक्यात म्हणजे एकाच परमतत्त्वाची बद्ध असे जीवात्मास्वरूप आणि मुक्त असे शिवात्मा स्वरूप, एकाच देहात नांदत आहेत. हे ओळखून शिवात्माच वासनादेहरूपाने व्यवहार करताना जगतात जीवात्मा होतो; हे समजून घेतले; तर त्या शिवात्म्याला मनाच्या ठिकाणी विवेकपूर्वक धारण करता येईल. तसे केले की शिवात्मा, जीवात्म्याचा लौकिकात आसक्तीपूर्ण, कर्मव्यवहार घडत असतांनाही; त्या कर्मपरतेतील तटस्थता, तात्कालिकता तरी मानवी व्यवहारातील जीव प्राप्त कर्मपरता अनुभूत करवितो आणि माणसाचा व्यवहार बद्धतेतही मुक्ततेचा अनुभव करू लागतो. दुसऱ्या चरणात ही मानसिक प्रक्रिया विषद करून, श्री संत नामदेव महाराज म्हणतात, त्या पांडुरंगाच्या नामस्मरणाचा छंद लागला, की निजानंदबोध होतोच होतो आणि जीवात्मा बद्धता विसरून शिवात्मा होतो. अर्थात परमात्मा स्वरूपात निरासक्त अशा, निखळ आनंदाने, याच देहात ओसंडून प्रकटतो.

‘निजानंदबोध’ हे शब्द, योग मार्गातील पारिभाषिक शब्द होत. निज म्हणजे स्वतः. हे स्वतः म्हणजे मुक्त, अनंत, केवळ, चैतन्यमयी असे स्वसंवेद्य परमात्मतत्त्व होय. हेच शिवात्मा. या चैतन्यतत्त्वाचे स्वरूप नित्य आनंदमय आहे. आनंद म्हणजेच प्रेम, आनंद म्हणजेच सौंदर्य. जगताच्या ठिकाणी मिळणारे प्रेम, दृष्ट्य होणारे सौंदर्य आणि अनुभवास येणारा आनंद किंवा सुख हे बद्धावस्थेमुळे वासना, भावना, आसक्ती या गुणधारी संवेदनांमुळे केवळ पूर्ततेपर्यंतच मर्यादित असते. म्हणजेच तात्कालिक असते. ही बद्धावस्था असल्यानेच जीवाच्या ठिकाणी असणारे परमतत्त्व किंवा नित्यआनंदतत्त्व बद्ध होते म्हणजे जीवात्मा म्हणून वावरू लागते. असे असले तरी त्या जीवात्म्याचे मूळ आणि नित्य रूप शिवात्मा हेच असते. जीवात्मा आणि शिवात्मा ह्या दोन्ही रूपांचे ज्ञान परमतत्त्वाच्या अहंकाररूपाला म्हणजे मनाला असते.

जीवात्म्याला त्यांचा बद्धतेमुळे विसर पडतो एवढेच. मात्र त्याची जाणीव असतेच. ती जाणीव मनःशक्तीने, विवेकाने अनुभूत केली; जीवात्म्याचे स्वरूपच ‘निज’ रूप होते. तसे झाले रे झाले की नित्यआनंदबोध घडतो. मनःशक्तीला अर्थात विवेकाला या ‘निज’ रूपाची अनुभूती येण्याचा साधा मार्ग म्हणजे नाम घेणे, नामस्मरण होय. श्री संत नामदेव महाराज नामस्मरणाचा छंद जडला की ‘निजआनंदबोध’ होतो असे म्हणतात. ‘नाम’ घ्यायचे, नामस्मरण करायचे ते कोणाचे? श्री नामदेव म्हणतात, पांडुरंगाचे नामस्मरण करा. पांडुरंग ही त्या ‘निज’ स्वरूपाची अर्थात भगवंताची परमात्मतत्त्वाची प्रतिमा आहे. जीवात्मा जीवरूपात जगताचे ठिकाणी बद्ध असतो. त्यामुळे जीव प्रत्येक अनुभवाला नाव देतो आणि तो अनुभव त्या नावाने ओळखण्याची चाकोरी घालतो. जग हा अर्थातच नामाचा बाजार आहे. अमूक गोष्टीला नाव नाही असे नाही. ज्याला नाव अजून निश्चित नाही; तो अनुभव ती वस्तु ‘अमूक’, ‘काहीतरी’, ‘वेगळंच’ अशा नामरूपाने ओळखली जाते. संतांनी परमात्मतत्त्व अनुभूती ज्या प्रतिमेत पाहिली; त्या प्रतिमेचे नाव पांडुरंग हे होय. नाव तात्कालिक असले तरी नित्यस्मरणाने, स्मरण छंदाने, ते चैतन्यमयी होते. त्यातून प्रत्यक्ष अनुभूती प्रकटते. म्हणूनच श्री संत नामदेव महाराज म्हणतात, ‘नामाचेनि छंदे’ निजानंदबोधाने जीवात्म्याच्या ठिकाणी शिवात्मा आनंदस्वरूप होऊन; जीवाचा विसर घडवितो अर्थात ओसंडून वाहतो. श्री संत नामदेवांच्या मते नामाचा छंद म्हणजे नामप्रेमाचा छंद अर्थात नामभक्तीचा मार्ग अनुसरल्याने प्रत्यक्ष ‘निजानंदबोध’ घडतो. स्वरूप होता येते. अद्वैत अनुभूती जीवात्म्याच्या ठिकाणी अर्थात याचि देही याचि डोळा घडते, असा नामभक्तीचा महिमा स्पष्ट केला आहे. निजस्वरूप अर्थात केवलानंद स्वरूप प्रकटले, की जीवात्मा बद्धता सोडतो आणि तो शिवात्माच होतो. ही अनुभूती श्री संत नामदेवांनी चवथ्या चरणात तपशीलवार स्पष्ट केली आहे.

श्री संत नामदेव महाराज म्हणतात, ‘नाही देहस्मृति, निमाली वासना । मावळली कल्पना भावाभाव ॥’ बद्ध अवस्थेतून मुक्त अवस्थेत परिवर्तित होणाऱ्या अवस्थेचे नेटके असे वर्णन करताना; जीवात्मा, शिवात्मा स्वरूप होताना कोणत्या गोष्टी नाहीशा होतात हे सांगितले आहे. केवळ भक्तियोगानेही ही प्रक्रिया घडते.

मनाने ओळखून, मनाच्या ठिकाणी धारण करून, त्याच्या नामस्मरणाचा

छंद जडला की मनाला त्या पांडुरंग रूपातच, स्वरूप असलेल्या शिवात्म्याची जाणीव होऊ लागते. जीवात्मा हाच शिवात्मा असल्याची जाणीव प्रकटते आणि देहाच्या ठिकाणी असलेले शिवात्म्याचे जिवात्मा स्वरूपातील बद्धपण नाहीसे होऊ लागते. त्याची प्रक्रिया समजावून देतांना संत नामदेव महाराज म्हणतात, देहस्मृति नाहीशी होते. अर्थात साकारता आणि सगुणता या गोष्टी विस्मृतीच्या कक्षेत जातात आणि सगुण देहात्मक अवस्थेशी बद्धपणे प्रकटणाऱ्या वासना अर्थात आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन यांसह त्याशी सापेक्षपणे निर्माण होणाऱ्या सर्व वासना निमतात, अर्थात शांत होतात. त्यांच्या निष्पन्नतेचा देहासापेक्ष धर सुटतो. त्या उत्पन्न होण्याची अवस्थाच निद्रिस्त होते. मनाच्या ठिकाणी संवेदित होणाऱ्या जगतसापेक्ष अर्थात जडचेतन सृष्टीसापेक्ष कल्पना आणि त्या कल्पनांमुळे वासनादेहात निष्पन्न होणारे भाव, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव इ. मावळतात. देहाच्या ठिकाणी अनुभूत होईनाशा होतात. प्रत्यक्ष लौकिकात देह दिसत असूनही तो जिवात्मा देहाच्या बद्धतेतून निसटतो. देहापासून दूर अर्थात देहाविषयीच्या विस्मृत अवस्थेत विचरू लागतो, म्हणजेच विदेही होतो. अर्थात शिवात्मास्वरूप होतो. केवळ नामस्मरण छंदांमुळे अर्थात नामस्मरणाच्या अभ्यासामुळे म्हणजे नामभक्तीसाधनेच्या योगाने ही अवस्था प्राप्त होते. संत नामदेव महाराज नामभक्तीयोगाची प्रक्रिया विषद करित एकप्रकारे, लौकिकी अवस्थेत समाधीमग्न अवस्था कशी अनुभववास येते, हे चवथ्या चरणात स्पष्ट करतात.

भक्तियोगाने समाधीमग्न जीव, अर्थात जगतात जीवात्मा होऊन बद्धतेने व्यवहार करणारा देह, अखंड विदेही होऊन; निर्गुण, स्वरूप भोगू लागतो. संत नामदेव महाराज म्हणतात, 'रजतमा वेगळे' होऊन; याचि देही तो निजानंदसुख सोहळा, अर्थात प्रेमसुख सोहळा भोगू लागतो. येथे एक गोष्ट स्पष्ट आहे की देह नाशिवंत आहे हे खरे. शिवात्मा त्यात सामावून जीवात्मा रूपाने वावरतो तेव्हादेच त्याचे मर्त्य जीवन होय. हे मर्त्य देहयुक्त जीवन भ्रामक किंवा आभास मात्र नाही. ते आत्मतत्त्वामुळे किंवा निजतत्त्वामुळे सत्यतेच्या कसोटीवरच अनुभूत होते. याच कारणाने देहाच्या ठिकाणी जशा सगुणाच्या वासनानुभूती भोगता येतात तशाच देहापलिकडील निजानंदसुख संवेदनाही भोगता येतात. म्हणूनच देहाचे मूल्य परमेश्वराएव्हढेच मौल्यवान आहे. जे निर्गुण निराकार आहे तेही अनुभवता येण्याची तत्त्व शक्ती या देहाच्या ठिकाणी आहे.

पंचमहाभूतात्मक जडचेतन सृष्टी त्याच निर्गुण निराकार परम निजस्वरूपाचे रूप असल्याने या सृष्टीचे सर्वार्थे प्रतिनिधी असलेले देहरूप, निर्गुणाची संवेदना भोगण्यास, अनुभवण्यास समर्थ होय. हेच देहाने पूर्णाद्वैत भोगणे होय. म्हणूनच संत नामदेव महाराज म्हणतात, नामभक्तियोगाने अखंड विदेही होऊन; कैवल्य सुख याचि देही, देह असूनही विदेही रूपात अनुभवता येते. श्री संत नामदेवांनी, श्री नारदीय भक्तियोग परंपरा अगदी सोप्या शब्दात प्रकटपणे स्पष्ट केली.

संत नामदेव महाराज शेवटच्या चरणात भक्तियोगी साधकाचा, भक्तसिद्धाचा गौरव करतांना म्हणतात, 'त्याचिया द्वारींचा झालोंसे सांडोवा'. 'सांडोवा' म्हणजे ओसंडून वाहणाऱ्या पाण्याची नियमित केलेली वाट. बांध, धरण बांधले की; ते काठोकाठ भरल्यास पाण्याला वाट करून देण्यासाठी सांडोवा बांधतात. धरण किंवा बांध हा पाणीसाठवणीचा आकार किंवा देह होय. त्यात साठवलेले पाणी हा त्यात भरलेला भावाशय अर्थात भरलेला प्रेमभाव. धरण, बांध भरले की भाव आणि धरण यांचे अस्तित्व वेगळे राहात नाही. तरीदेखील भक्तियोग्याच्या भक्तिभाववर्धिष्णू स्वभावातील प्रक्रिया थांबत नाही. भक्ताचे भक्तिभाव जीवन नित्य प्रेमस्वरूप होते. अशावेळी देहाची विस्मृती होते अर्थात धरण बांध यांची विस्मृती होते आणि देहापलिकडील मुक्त भावसंवेदना संतत अर्थात नित्य मुक्त होते. हाच भक्तियोगाचा परिपाक होय. 'सांडोवा' या प्रतिमेतून संत नामदेवांनी भक्तियोगाची परमावधी विषद केली आहे. जिवात्म्याला शिवात्मा होण्याची स्वाभाविक ओढ भक्तिभावाने आवेगित होते आणि बद्धता हरपते. हाच निजानंद बोध होय. निजानंदबोध झालेला भक्त अनन्य होतो आणि असा भक्ती ओसंडून वाहवणारा देह अर्थात बद्ध जीवात्मा, केशवाचा पढीयंता अर्थात लाडका होतो. जीव अर्थात बद्ध जीवात्मा, केशवाचा लाडका झाला की; तो शिवात्मास्वरूप होतो. अशा अनुभव भक्तियोगाने घेणे, म्हणजेच जीवनी जीवनमुक्त होणे होय अर्थात सगुण रूपातून निसटून निर्गुणस्वरूप होणे होय. नामभक्तीचा व्यवहार अर्थात भक्तियोग असा याचि देही याचि डोळा परमसुखसोहळा भोगविणारा योग होय. म्हणूनच प्रपंच, संसार व्यवहार करतांना पांडुरंगाचे अखंड नामस्मरण करावे, भक्तियोग साधावा आणि बद्धतेतही मुक्तता अनुभवावी असे संत नामदेवांना सांगावयाचे आहे. ते भक्तियोगाचे साधक म्हणून स्वानुभवपूर्ण उदाहरण देऊन म्हणतात, 'म्हणोनि केशवा पढिये नामा.'

देवावरी मी निजतें

- संत जनाबाई

मराठवाड्याच्या परभणी जिल्ह्यातील गंगाखेड येथील दमा आणि करुंड यांच्या उदरी प्रकटलेल्या संत जनाबाई यांना श्री विठ्ठलाच्या आज्ञेनुसार दमांनी दामार्जीना अर्पण केले. दामार्जीनी संत जनाबाईंना आपली मुलगी मानले. दामार्जीकडे त्यांचा पंढरपुरातच वास झाला. संत नामदेवांना अंगाखांद्यावर खेळवणाऱ्या जनाबाईंनी भक्तराज नामदेवांना आपले सर्वस्व मानून 'नामयाची दासी जनी' अशा नाममुद्रेने जीवन व्यतीत केले. नामदेवांना मायबाप, सद्गुरु मानून दास्यभक्तीचा उत्कर्ष जनाबाईंनी साधला. संत ज्ञानदेव, नामदेवादी संतांच्या मेळाव्यात त्यांना दास्यभक्तीसाधना करता आली. त्यांचे कर्म पांडुरंगमय झाले. कर्मांतच जनाबाई सद्चिदानंद सुख अनुभवू लागल्या. जनाबाईंवर स्त्री म्हणून आणि दासी म्हणून अनेक संकटे, अनेक अपवाद आले. जनाबाईंनी आपली दास्यभक्ती निःस्सीम आणि अनन्यपणे सुरू ठेवली. जनाबाईंच्या अभंगांना लोकागीतांचा दर्जा प्राप्त झाला. सुमारे चारशेवर अभंगरचनेत नामभक्ती, पंढरी, सद्गुरु यांची महती, तीर्थावळी, पाळणा, पदे, चरित्रे, मागणे, करुणा, जनबोध अशा अनेक प्रकारांत त्यांनी ही अभंगरचना केली आहे. जीवाच्या जीवनात त्रिताप असणारच, असंख्य संकटे येणारच, दुःखाचे डोंगर समोर उभे राहणारच, प्रसंगी आभाळ कोसळणारच हे गृहित धरून; प्राप्त परिस्थितीत कर्म करीत राहणे हाच माणसाचा धर्म होय. भगवद्भक्तीतील सेवाभक्तीयोगाने परमात्मा पांडुरंगच या देहाकडून सर्व कर्मे करवून घेतो. एवढेच नव्हे तर तोच सर्व कर्म करीत आहे अशी अनुभूती भक्तिसाधनेत येते. हे जनाबाईंच्या कर्मयोगाने सिद्ध केले आहे. भज्य भक्त या द्वैताच्या सामरस्याने प्राप्त कर्म घडते तर कधी 'सोडहं' भावाने कर्म घडते; हे ज्ञान भक्तिसाधनेने होते. कर्मांतच

आत्माराम साठवला आहे याचा अनुभव येतो. सर्व दुरितेदेखील सद्चिदानंद क्रीडा वाटते. क्रीडेतील तटस्थता, अलिप्तता जीवनातील कर्मांत प्रकटते. केवळ आनंदसोहळा असे कर्म स्वरूप अनुभवास येते; हे जनाबाईंच्या सेवाकर्म भक्तिसाधनेतून सिद्ध झाले. जीवन जगणे हेच जीवाचे कर्मचलन होय. हे कर्मचलन अंतरीच्या अंतरात्म्याच्या योगाने जीवात्मा जगताच्या ठिकाणी करीत असतो. या चिद्विलासाचे ज्ञान भक्तीने होते. असे ज्ञान झाले की अवघे जीवन कर्म स्वरूपसिद्धीचा अर्थात पांडुरंगाशी अद्वैतसिद्धीचा अनुभव घडविते. म्हणूनच संत जनाबाई म्हणतात -

देव खातें देव पितें । देवावरी मी निजतें ॥१॥

देव देतें देव घेतें । देवासर्वें व्यवहारितें ॥२॥

देव येथें देव तेथें । देवाविणें नाहीं रितें ॥३॥

जनी म्हणे विठाबाई । भरुनि उरलें अंतरबाहीं ॥४॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक 'श्रीसकलसंतगाथा' खंड पहिला, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, 'संत जनाबाईंचे अभंग' अ.क्र. १९१)

रोजच्या व्यवहारातील अगदी सोप्या शब्दातील या अभंगात मानवी जीवनरहस्याचा आणि मानवी कर्मकारकतेचा विश्वव्यापक अनुभव संत जनाबाईंनी सर्व संसारप्रपंच करणाऱ्या मानवी जीवांना पुनरस्मृत केला आहे. मानवी जीवनाचे तीन प्रमुख धारणा अंग आहेत. खाणेपिणे अर्थात आहार, निद्रा हे दोन मूलभूत विकार अन्य प्राण्यांप्रमाणे मानव प्राण्यालाही आहेत. उद्भिज स्थावर स्वरूपात अन्नप्राणी आणि निद्रा यांचा भोग घेतात. स्वेदज, अंडज आणि जारज प्राणीमात्रांना अन्नशोधनासाठी सतत भटकंती करावी लागते. निद्रेसाठी युक्त निवारा शोधण्याचे काम करावे लागते. प्राणीमात्रांचे असे जगणे निसर्गावलंबीपणाने सुरू असले तरी त्यांच्यातील जिवंतपणामुळे अर्थात जीवात्म्यामुळे ते घडते हे स्पष्ट आहे. यात मानवप्राणी स्थावर आणि जंगम अशा दोन्ही स्वरूपात आहार आणि निद्रा यांची तरतूद करण्याचे स्वयंशासित कर्म करतो. जन्माला येऊन, आहार आणि निद्रा हे विकार अपरिहार्य आहेत हे प्राणीतत्त्व माणसाने स्वीकारले असले; तरी त्याची तरतूद आणि निवड, साठवण आणि विनियोग यांचे निर्णय माणूस स्वतः घेतो. निद्रेच्या बाबतीत माणसाने घरांची रचना आपल्या निवडीनुसार निर्णयाने केली. माणसाच्या

ठिकाणीही तेच, तसेच अन्य प्राणीमात्रांप्रमाणे जिवंतपण अर्थात चैतन्यतत्त्व आहे म्हणूनच त्याचे जगणे सुरू असते. तरी अन्य प्राणीमात्रांपेक्षा माणसाचे वेगळेपण त्याच्या मनशक्तीमध्ये आहे. माणसाला जीवात्म्याची जशी जाणीव आहे; तशीच जिवात्मा हे शिवात्मस्वरूपच आहे हेही त्याला जाणवते. या मूळ शिवात्म स्वरूपाची अर्थात परमात्म स्वरूपाची अंतरीच्या अंतरात्मा स्वरूपाची ओळख माणसाला आहे. या आत्मस्वरूपाची जाणीव आणि मनशक्ती या योगाने माणसाची निवडशक्ती आणि विवेकशक्ती प्रकटते. विवेकाने शाश्वत आणि अशाश्वत गोष्टींचे ज्ञान माणसाला होते. शाश्वत आनंदासाठी अशाश्वत गोष्टींचा विनियोग माणूस विवेकाने करतो. हेच आत्मज्ञान होय. या आत्मज्ञानाचा किंवा आत्मसाक्षात्काराचा अभ्यास करण्यासाठी योगसाधना मार्ग माणसाने कल्पित रूपात मांडून अभ्यासपूर्वक सिद्ध केला. या योगसाधनेतील भक्तियोग हा सर्व संसारप्रापंचिकांना साधने सोपे असते. नारदीय परंपरेने हा भक्तियोग अनेकविधाभक्ती स्वरूपात पुढीलाना दिला. नामभक्ती ही अनेकविधाभक्तीत नित्य सहयोगी असते. नामभक्तीसह सेवा किंवा दास्यभक्तीची साधना जनाबाईंनी केली. अनेकविधा भक्तिसाधनेने जीवित कर्म भगवद् स्वरूपात अनुभवता येते. जीवाच्या हालचालीचे कारण म्हणजे अंतरात्मा किंवा आत्माराम होय. हा अंतरात्मा हे त्या परमात्म्याचाच अंश आहे. पंचतत्त्वेही त्यानेच धारण केलेली चेतना रूपे होत. परमात्मा असा सर्वव्यापी आहे. असे असले तरी पंचत्वात्मक संघटनेने अनेक प्रकारची सगुण, साकार आणि विकारी रूपे परमात्म्याने धारण करून; त्यांच्या सहाय्याने परमात्मा स्वतःच्या निर्गुण, निराकार, निर्विकार अस्तित्वाचा अनुभव घेतो. हा अनुभव अहंकारवश महत्त्वाने घडतो. हे तत्त्व म्हणजेच मनोवस्था होय. 'मनः षष्ठानि इंद्रियाणी' असे मनाला साधनरूप श्रीकृष्णांनी दिले आहे. देह आणि अंतरात्मा परस्परवलंबी अशी शिवात्म्याची किंवा अंतरात्म्याची अर्थात आत्मारामाची रूपे होत. देह पंचभौतिक अशा तत्त्वांनी पृथ्वीतत्त्वाने घडलेले पार्थिव असे रूप तर त्यातील चैतन्यतत्त्व अर्थात अंतरात्मा हे अजड असे निर्गुण रूप पार्थिक सगुण तर अंतरात्मा निर्गुण; असे असतांना, माणूसरूपाने सगुण आणि निर्गुणता दोन्ही एकात्मतेने भोगण्याची शक्तिमत्ता मनशक्ती स्वरूपात नरदेहाला लाभली. ही नरदेहाची दैवदुर्लभता विवेक या मनशक्तीने जीवात्म्याला ज्ञात होते. या ज्ञानानेच जीवात्म्याच्या, जीवरूपातील, जगतातील हालचाली, माणूस शिवात्मसंवेदनेने

अनुभवू लागतो. भक्तीने हे अनुभवन नित्य आणि सहज घडते. याकरिता भक्तिसाधनेची नारदीय परंपरा संतांनी स्वीकारली. तीच जनाबाई अवलंबित आहे. असे विवेकपूर्ण ज्ञान जनाबाईंचे ठिकाणी दास्यभक्तिसाधनेने प्राप्त झाले. त्यांच्या पार्थिवाचे अंतरात्म्यासह जगणे अर्थात वर्तन करणे देवरूप झाले. अवघा संसार अर्थात त्यातील वस्तुमात्र, प्राणिमात्र अर्थात भूतजात पांडुरंगात्मक असल्याचा अनुभव त्या विवेकपूर्वक घेऊ लागल्या. म्हणूनच खाणे मी खाते. हे खाणे (पदार्थ) हाच देवस्वरूप आहे अशी संवेदना त्यांच्या मनी निर्माण झाली. प्रत्येक भोग जनाबाई आत्मा आणि परमात्म्याच्या अद्वैतानुभूती स्वरूपात त्या देहाच्या ठिकाणी अनुभवू लागल्या. त्यामुळे मी आणि खाणे वेगळे राहिले नाही. त्या या अवस्थेचे वर्णन 'देव खाते देव पिते' असे करतात. स्वतःसह अवघा पसारा जर 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' असा आहे. त्या ठिकाणी जनाबाई पांडुरंगस्वरूप झाल्या आणि त्यांचे खाद्य आणि पेयही पांडुरंगस्वरूप झाले. असा विवेक निर्माण झाल्याने त्या स्वरूप लीला अनुभवू लागल्या. त्याचेच वर्णन त्या 'देव खाते देव पिते' या शब्दात अभंगाच्या पहिल्या चरणाच्या पूर्वार्धात करतात.

पहिल्या चरणाच्या उत्तरार्धात संत जनाबाईंनी भौतिक विश्वाचे रहस्य स्वानुभवातून मांडले. 'देवावरी मी निजते' या चरणातून त्यांनी जीवांच्या 'निद्रा' या मूलभूत विकारावर भाष्य केले. 'निद्रा' विकार अर्थात सुशुप्ती विकार, जीव का? आणि कसा? भोगतो; याचा विचार केला तर जागृतीत देहाच्या हालचाली ऐच्छिक आणि अनैच्छिकपणे करणारा देह निद्रावश अवस्थेत अनैच्छिकपणे हालचाली करतो, असे भासले; तरी जीवाच्या वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती, संचित सारेकाही सुशुप्तीतही मनःपटलावर उमटतच असते. पार्थिव थकलेले असले तरी अपार्थिव अथवा अजड संवेदना उमटल्या की देहाचे विकारही स्वप्नावस्थेत आणि प्रत्यक्ष देहाचे ठिकाणी जाणवतात. त्यासाठीच्या हालचालीही होत असतात. जीवात्म्याला सुशुप्ती नसतेच. सुशुप्ती अवस्थेतील संवेदना, जाणवा, उर्मीदेखील अभ्यासाने आत्मारामस्वरूपी करता येतात असे जनाबाई स्वानुभवातून कथन करतात. दास्यभक्तीने साधना करतांना प्रसंगी देह तात्कालिक स्वरूपात थकून निद्रावश झाला; तरी जीवात्मा, शिवात्मारूपाने सच्चिदानंदवृत्ती भोगतच असतो. हीच देही स्वरूप भोगण्याची अवस्था होय. देह विट्टलमय होतो तो जीवात्म्याला शिवात्मस्वरूपात

अनुभवण्याच्या विवेकपूर्ण अभ्यासाने. निजणे ही प्रक्रिया पाण्याच्या निश्चलताभासासारखी असते. परमात्म्याने जीवरूप धारण केल्यापासून जीवरूपाचा अर्थात वासनादेहाचा त्याग करेपर्यंत, त्याची स्वरूपस्थिती देहानुभूती स्वरूपात संवेदित होते. देह निद्रावश झाला तरी तो अंतरात्म्यावर विसंबून जगणे सुरू ठेवत असतो. हे परमतत्त्वाचे अनुभवन नरदेहाला सुशुप्ती अवस्थेत केवळ भक्तिसाधनेनेच अनुभवास येणे शक्य असते. अन्यथा नरदेह हा वासनादेह असतो. तो शिवात्म्याला जीवात्मास्वरूपात बद्ध करून; जगतातील भोग वासनाधिनतेने भोगावयास भाग पाडतो. त्यामुळे 'निजण्या'ची स्थितीही वासनाभोगाधीन स्वप्नसंवेदना मालिकेने जीवाला जगवित असते. 'देवावर मी निजते' असे म्हणतांना 'मी' हा शब्द जीवासाठी, बद्धजीवाच्या अहंकारवश वर्तनासाठी संत जनाबाईंनी वापरला आहे. या बद्धजीवाला विवेकपूर्ण मनःशक्तीने जीवनमुक्तीचा आनंद पांडुरंगस्वरूप होऊन; भोगण्याची सिद्धी भक्तियोग अभ्यासाने प्राप्त होते. वासनाधिन देह आत्मारामाधीन होऊन अनुभव घेऊ लागतो. तेव्हा देहाचे निद्रावश होणे, सद्चिदानंदाधीनपणे जाणवू लागते. असा अनुभव घेण्याची क्षमता, दुर्लभ नरदेहाला मनःशक्तीयोगे प्राप्त आहे. मात्र त्यासाठी भक्तिसाधना आवश्यकच आहे. 'मी' अर्थात जीव अथवा देह पांडुरंगाधीन अशा स्वरूपात अनुभवण्याचा अभ्यास भक्तिसाधनेने केला; की आपली सुशुप्ती अवस्थाही देवाच्या आधीन होते. देह निर्गुण, निराकार, निर्विकार अवस्था या अवस्थेत सगुणरूपात भोगू लागतो. हे जीवाच्या अभ्यासाधीन असते. भगवद्गीतेत योगेश्वर कृष्ण अर्जुनाला असा अभ्यास करावयास सांगतात. यांवर टीका लिहितांना संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, 'अभ्यासाशी काही । दुष्कर ऐसे नाही । म्हणूनी माझ्याठायी । अभ्यास मिळ ॥'

संत जनाबाईंनी अशी भक्तिसाधना केली आहे म्हणूनच त्या सुशुप्ती अवस्था स्वाधीनपणे देवावर विसंबिण्याच्या स्वरूपात अनुभवतात. 'देवावर मी निजते' यातील ही भक्तियोगाची अभ्यासपूर्ण अवस्था लक्षात घेतली की लौकिक संभ्रम फिटतो. संत जनाबाईंचे परात्पर गुरू संत विसोबा खेचर यांनी, भौतिक स्वरूपात 'देवावर मी निजतो' हा अनुभव नामदेवांना घडविला त्याविषयीची कथा सर्वश्रुत आहे. असा लौकिकदृष्ट्या विचार करू लागले की अन्नपदार्थ, पाणी हे जसे देवच असल्याची अनुभूती संत जनाबाई निवेदितात तसेच अंथरुणही देवच असल्याचा अनुभव त्या वर्णिततात. अध्यात्मिक चिंतनातून

देह अंतरात्म्याधीन होऊन निद्रावश केला असे जनाबाईंना म्हणावयाचे आहे.

दुसऱ्या चरणात जनव्यवहाराविषयी जनाबाई सांगतात 'देव देते देव घेते । देवासवे व्यवहारते ।' मानवी व्यवहार हा प्राणीतत्त्वाच्या परस्पर मैथुन व्यवहारापुरता मर्यादित नाही. माणसाने आपल्या मनःशक्तीयोगे कल्पकतेने धर्मनीतितत्त्वज्ञान समाजसारणी आर्थिक, राजकीय व्यवहार परंपरा निर्माण केल्या आहेत. या स्वनिर्मित सारणीपरंपरेत मानवी जीव बद्धपणे अहंकारवशतेने जगतात. शिवात्मरूपाचा सोऽहं स्वरूपात अनुभव येऊ लागला की ज्ञानोत्तर कर्म घडू लागते. ज्ञानोत्तर कर्म, हेच परमेश्वरस्वरूप असते. त्यामुळे देणेघेणे व्यवहार हा 'विष्णूमयजग' भावनेने घडू लागतो. दासी जनाबाईदेखील ज्ञानोत्तर भक्तीनुसार वर्तन करित आहेत. त्यामुळे देणेघेणे आदि व्यवहारांना आसक्तीरहितता प्राप्त झाली आहे. व्यवहार हाही परमेश्वरस्वरूप मानून; परमेश्वराच्या प्रपंचलीलेतील आपण घटक आहोत या विवेकपूर्ण सोऽहं भावनेने जनाबाई व्यवहार करित आहेत. देणे हा देव आणि घेणे हाही देव, एकूण व्यवहारच देव आणि व्यवहार करणाराही देवच स्वरूपाने अनुभव घेत आहे. आपण परमेश्वराने मांडलेल्या स्वयंलीलेचा एक भाग आहोत असा अनुभव जनाबाईंना येत आहे. म्हणून जनाबाई म्हणतात, अनुभव द्वैताशिवाय घेता येत नाही म्हणूनच केवळ आपण देवासवे व्यवहारत आहोत. अन्यथा आपला व्यवहारदेखील देवस्वरूपच झाला आहे.

भगवद्भक्तीने ज्ञान होते. हे ज्ञान म्हणजे सर्वात्मक परमेश्वराची अनुभूती होय. दृष्यमान होणारे, अनुभवास येणारे, संवेदित होणारे, कल्पनेने जाणवणारे; जे सर्वकाही आहे ते सर्व परमेश्वरस्वरूप आहे असा अनुभव घेत कैवल्यलीलेतील आपणही एक लीलारूप आहोत असे जाणवणे; म्हणजेच कैवल्यज्ञान अथवा ब्रह्मज्ञान होय. सर्व अनंत अवकाश, अनंत ब्रह्मांडे, त्या ब्रह्मांडातील भूतमात्र परमात्मस्वरूप अथवा शिवात्मस्वरूप आहेत. अवघ्या पसाऱ्यात परमेश्वर नाही अशी रिकामी जागाच नाही. हे ज्ञान झाल्यानेच पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणात म्हटल्याप्रमाणे खाणेपिणे, झोपणे, देणेघेणे आदि व्यवहार सर्व देवरूपच वाटू लागले; ही अनन्य भक्तिसाधनेची ज्ञानावस्था होय. ही ज्ञानावस्था जनाबाईंना प्राप्त झाली आहे. त्यामुळेच त्या विटाबाईंना म्हणतात, पांडुरंग अंतरबाह्य भरून उरला आहे. देव आणि जग, देव आणि आहार निद्रा आणि मैथुनादी जीवात्म्याच्या विकारात्म गोष्टीच निर्विकारपणे अंतरबाह्य दाटूनही तो

अलिप्तपणे उरला आहे. त्याच्या ठायी विश्व आणि विश्वाच्या ठायी तो असा अनुभव जनाबाईंना येतो आहे. म्हणूनच जनाबाई म्हणतात, विठाबाई अंतरबाह्य व्यापूनही; विदूतत्त्व अर्थात परब्रह्म निर्विकारपणे निर्गुण, निराकार तरी सत्चिदानंदस्वरूपात मुक्त असल्याचा अनुभव अंतरात्म्याला स्वाभाविकपणे होतो आहे.

•••

आपुलिया संचिता । कमरेषा प्रमाण ॥

– संत विसोबा खेचर

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी 'षडुस्थळ' या त्यांना उपलब्ध झालेल्या ग्रंथाधारे 'चक्रपाणी', या डॉ. ढेरे लिखित ग्रंथात संत विसोबा खेचर यांची दिलेली गुरुपरंपरा - आदिनाथ-मीननाथ-गोरक्षनाथ-मुक्ताई-चांगावटेश्वर-रामकृष्णनाथ तथा कृष्णनाथ-विसोबा खेचर अशी आहे. मात्र विसोबा खेचर हे नामदेवांचे गुरू. विसोबांना ज्ञानदेवांनी अनुग्रह दिला अशी पारंपरिक धारणा आहे. विसोबांच्या जन्म, रहिवास आणि व्यवसाय या संदर्भात संशोधकांत मतांतरे आहेत. संत विसोबा खेचर परभणी जिल्ह्यातील नरसी गावाजवळील आवंढ्या नागनाथ या शिवक्षेत्री राहात होते. याच शिवक्षेत्रात संत नामदेवांना संत विसोबा भेटले. संत विसोबांनी नामदेवांना उपदेश देऊन 'पदपिंड विवर्जित' केले- म्हणजे, पद अर्थात पर = ब्रह्म आणि पिंड = जीव यांचा संबंध स्पष्ट केला. जीवभाव व ब्रह्मभाव हे दोन्ही घालवून केवळ ब्रह्म केले. संत विसोबा खेचरांच्या अभंगावलीत 'माझी मूळ पीठिका सोपान सद्गुरू' असे म्हणून वेगळ्याच गुरुपरंपरेचा उल्लेख येतो. या व अशा विवादित काही गोष्टींची नोंद डॉ. र. रा. गोसावी यांनी 'सकलसंतगाथा' संपादित करित असतांना, संत विसोबा खेचर, यांच्या संदर्भात साधार केली आहे. या चर्चेवरून ढोबळ मानाने संत विसोबा खेचर नाथ संप्रदायाकडून भागवत संप्रदायामध्ये प्रविष्ट होऊन; संत नामदेव व त्यांची भावंडे यांच्याप्रमाणे नाथसंप्रदाय आणि भक्तिसंप्रदाय यांची सांगड घालण्याचे महत्कार्य करित होते. संत नामदेव यांना गुरुपदेश करण्याएवढा मोठा अधिकार त्यांच्या ठिकाणी सिद्ध झाल्याचे श्री संत ज्ञानदेव आणि संत मुक्ताबाईंना अनुभूत होते, एवढे नक्की म्हणता येते. संतपरंपरेने संसारप्रपंच भ्रामक आहे किंवा असार आहे असे खरेतर कधीच मानले नाही.

संसार भ्रामक आहे किंवा असार आहे असे उल्लेख संतांच्या अभंगांत आणि ग्रंथांत येतात ते प्राप्त कर्माला विवेकपूर्णतेची जोड देण्याच्या संदर्भाने. संसार प्रपंचातून पळून जा असे संतांनी सांगितले नाही. संतांनी बद्धता सांडण्याचा अभ्यास करा असे सांगितले. हे सतत लक्षात ठेवले पाहिजे. संत नामदेवांसारख्या भक्तश्रेष्ठाला आणि महान प्रतिभावंताला योग्य वेळी संत विसोबांकडून हे ज्ञान प्राप्त झाले. मध्ययुगीन अभंगवाणीतून विवेकपूर्ण कर्मपरतेसाठी प्रबोधन करण्याची पायाभरणी संत नामदेवांकडून अशा गुरुपदेशांमुळेच झाली. संत विसोबा खेचर म्हणतात-

जें जें असेल प्रारब्धी । तें न चुके कर्म कधीं । होणारा सारखी बुद्धि ।
कर्म रेषा प्रगटे ॥१॥

न कळे पुढील होणार । भूत भविष्य हा विचार । कर्मधर्म तदनुसार ।
भोगणें लागे सर्वथा ॥२॥

ऐसा लिहून गेला विधाता । मग कासया करावी चिंता । आपुलिया
संचिता । कर्मरिषा प्रमाण ॥३॥

जैसैं असेल आचरण । घडलें असेल पापपुण्य । तैसैं सानुकूल
होतील कर्म । मान अपमान जन करिती ॥४॥

काळ अनुकूल अथवा प्रतिकूल । परि सोडूं नये आपुलें धैर्यबळ ।
अनाचारी मन केवळ । नये बाटवूं सर्वथा ॥५॥

अखंड वाणी हरिस्मरणीं । सुख विश्रांती कीर्तनी । खेचर विसोबा
म्हणे प्राणी । मनुष्य देह दुर्लभ ॥६॥

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक श्रीसकलसंतगाथा, खंड पहिला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १२ जुलै २००० 'संत विसोबा खेचराचे अभंग' अ.क्र. १)

ब्रह्म-ब्रह्मांड-पिंड यांचा अनुबंध स्पष्ट करित संत विसोबा खेचर माणसाचा कर्मसिद्धांत मांडतात. आपुले कर्म कधीही बाटवू नये असे ते स्पष्ट व ठासून सांगतात. हाच कर्मसिद्धांत त्यांनी 'पदपिंड विवर्जित' करून संत नामदेवांना सांगितला. संतांच्या अभंगातून संसारप्रपंचासंदर्भात, समाजकारण, राजकारण, न्याय आदि संदर्भातील प्रबोधनाच्या मुळाशी हा कर्मसिद्धान्त आहे, हे सतत लक्षात ठेवावे लागते. हा सहा चरणांचा अभंग पिंडाचा ब्रह्मांडातील वर्तनव्यवहार स्पष्ट करणारा आहे.

अभंगाच्या प्रथम चरणात संत विसोबा प्रारब्धविषयक भाष्य करतात. प्रारब्धाचा संबंध विधिलिखित, नशीब, दैव या भावात्मक शब्द निर्देशांशी लावलेला दिसतो. समाजपरंपरेत तरी तो संबंध तसाच घेतलेला दिसतो. याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठीच कदाचित श्रीमद् आद्य शंकराचार्यांनी मायावादाचा संबंध जोडला असावा. पदपिंड विवर्जनाच्यादृष्टीने, जडचेतन सृष्टी निर्मितीशी, 'प्रारब्ध' हा शब्द जोडलेला आहे. सनातन केवळ 'ब्रह्मा'ला अहंकार झाला; आणि आपले स्वरूप पाहाण्याची इच्छा झाली. या अहंकारातून महदशक्ती प्रकटली. त्या शक्तीतून पंचमहाभूतात्मक सृष्टी निर्माण झाली. या पंचमहाभूतांतूनच जडचेतन अशा विविध पिंड, देहाकार निर्माण झाले. या पंचमहाभूतात्मक सृष्टीचे ब्रह्मचैतन्यकारणाने सनातनपणे प्रचलन अर्थात कर्म सुरू आहे. या सृष्टीत या कारणाने हे प्रचलन सुरू असून कारण-परिणाम-कारण-सनातन-सतत असे हे प्रचलन सुरू आहे. या जडचेतन सृष्टीतील असंख्य अशा पिंडाकारामधील एक पिंडाकार माणूसही आहे. माणसाला सृष्टीतील हे अपरिहार्य प्रचलनचक्र जाणवते तसे अन्य जडचेतन भूतमात्रांना ते जाणवत असावे; असे गृहितकासह संशोधन माणूस सनातनपणाने करतो आहे.

माणसाला हे सृष्टीचे प्रचलन जाणवतेच असे नाही; तर माणसाचा स्वभाव त्या प्रचलनाला, माणूससापेक्ष अशा, शक्य त्या बदलासह मानवी सारणीचा आकार देतो. अन्य समस्त चेतन सृष्टीतील प्राणीमात्र, परब्रह्माने आकारभूत होऊन; ब्रह्मांडात घेतलेल्या रूपांचे प्रचलन केवळ ब्रह्मांडाच्या स्वभावानुसार; जन्माला येणे, उपजत प्रवृत्तीनुसार, खाणेपिणे, वाढणे, प्रजनन करणे आणि अखेर मरणे अशा अनिवार्य प्रचलन प्रक्रियेत जगतात; हे माणूस पाहात आहे. माणूस या अनिवार्य प्रक्रियेचा विनियोगही माणसाला हवा तसा करतो. वनस्पतींसह सर्व प्राणीमात्र आणि पंचमहाभूतातील विविध विभ्रमपूर्ण शक्ती व मूलद्रव्ये; यांचाही विनियोग स्वतःच्या जीवनसारणीत करतो. या बदलासह दिलेल्या सारणी आकाराला माणसाने संस्कृती, धर्मतत्त्वज्ञान, व्यवहार, आयव्यय, सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्था, कला, क्रीडा यांच्यात हवे तसे बंदिस्त केले आहे. या बंदिस्त आविष्कारात अनेकदा परब्रह्माला विसरून शास्त्रांची मांडणी करून; त्यातून साधनांची निष्पत्ती करून; त्या साधनांचा विनियोग व्यक्तीपासून समष्टीपर्यंतच्या समूहजीवनात माणसाने केला आहे, करीत आहे. या प्रक्रियेतच परब्रह्मांचा ब्रह्मांडातील पिंडस्वरूप आविष्कार

आणि स्वाभाविक जीवनप्रक्रिया, यांचा मानवनिर्मित सारणी आकारातील बद्ध जीवनप्रक्रियेचा सतत संघर्ष सुरू असतो. हा संघर्षदेखील सृष्टीजात जडचेतन पिंडाच्या अस्तित्वात माणसाच्या पिंडाच्या ठिकाणी, परब्रह्माने म्हणजे कैवल्याने स्वीकारलेले वेगळेपणच कारणीभूत आहे. हे विसोबा खेचर 'पदपिंड विवर्जिता'त स्पष्ट करतात. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, मानवी पिंडाची बद्धता द्विविध स्वरूपाची आहे. एक, पंचमहाभूतात्मक सगुण साकार अशा अस्तित्वाची बद्धता आणि दुसरी मानवनिर्मित समग्र सारणी परंपरेतील बद्धता. विसोबा खेचर या द्विविध अस्तित्वांना माणसाचे प्रारब्ध असे म्हणत आहेत. हे द्विविध बद्धतेतून प्राप्त झालेले प्रारब्ध माणसाला कधीच चुकविता येत नाही. त्या प्रारब्धानुसार कर्म करणे माणसाला या बद्धावस्थेमुळे अपरिहार्य आहे. त्या त्या क्षणी, त्या त्या प्रसंगी, स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष अशी कर्म करण्याची बुद्धी माणसाला होणारच हेही खरे. हीच प्रारब्धाची कर्मरेषा अर्थात कर्मभविष्य होय. असे अभंगाच्या प्रथम चरणात संत विसोबा खेचर 'कर्म रेषा प्रगटे' या विधानातून स्पष्ट करतात.

या बद्धावस्थेत जीवन व्यतित करतांना; केलेल्या कर्माचा पुढे कोणता परिणाम होणार किंवा पुढे कोणते कर्म, कोणत्या स्थलकालपरिस्थितीत करावे लागणार आहे; ह्याचा भुतकाळ आणि भविष्यकाळ याविषयी विचार करणे, माणसाच्या हाती आहे. त्यानुसार प्रचलित धर्मबद्धतेतील कर्म यांचा विचार करून अर्थात निर्णय करून, निर्णय घेऊन; त्याप्रमाणे सर्वतोपरीने भोगावेच लागते अर्थात कर्म करावे लागते आणि त्या कर्माचा होणारा सारणीतील परिणाम भोगावाच लागतो. एकप्रकारे ती कर्माची अनिवार्यता ठरते किंवा स्वीकृत निर्णयानुसारची कर्तव्यतत्परता ठरते. याकडे संत विसोबा खेचर द्वितीय चरणात लक्ष वेधतात. येथे एका गोष्टीची सूचना सहजपणे जाता जाता विसोबांनी केली आहे. ती म्हणजे भूतभविष्याचा विचार करण्याची पात्रता माणसाजवळ आहे ही होय. पूर्व इतिहासातील चांगल्या वाईट कर्मांच्या कारण व अपरिहार्यतेचा नीट अभ्यास करून भविष्यातील कर्माविषयीचा निर्णय घ्यावा लागतो. त्यानुसारच कर्मधर्म निश्चित करावे लागते.

दुसऱ्या चरणातील या सूचनेचा अधिक सूक्ष्म विचार केला तर; संत विसोबा खेचर पुन्हा पद आणि पिंड यांच्या अनुबंधाकडे लक्ष वेधत आहेत. त्या अनुबंधातील आणखी एका म्हणजे जडचेतन सृष्टीतील माणसाला लाभलेल्या

पिंडात्मक वेगळेपणाकडेही त्यांनी लक्ष वेधले आहे. माणसाला जडचेतन सृष्टीतील परब्रह्माच्या समत्वाची आणि निर्गुण निराकार अर्थात सच्चिदानंदरूपाची जाणीव आहे. त्यामुळे माणसाला सृष्टीतील बद्धतेतून जीवन मुक्त होण्यासाठीच्या मूळ स्वभावाची जाणीव आहे. किंबहुना माणसाने जी मानवी जीवनसापेक्ष अशी समग्र जीवनसारणी निर्माण करण्याचा सनातन प्रयत्न करून; त्या त्या सारणीतील स्व निर्मित बद्धत्व स्वीकारून; धर्मकर्ममीमांसा केली आहे; ती अंततः परब्रह्मस्वरूप सापेक्ष जीवनमुक्त अशा सच्चिदानंद स्वरूपचा, अलौकिक आनंद, प्राप्त अशा वेगळ्या पिंडधर्मात घेता येतो म्हणून; याचा अर्थ सरळ आहे. स्वाभाविक बद्धता ओलांडून जीवनमुक्त होण्यासाठीच माणसाने अभ्यासपूर्वक स्वनिर्मितसारणी बद्धता स्वीकारली. मात्र या दुसऱ्या प्रकारच्या बद्धावस्थेत त्यांच्या पिंडप्रवृत्तीला असलेल्या गुणधर्मानुसारच्या वासनाप्रवृत्तींचा संघर्ष अटळ होऊन बसला. त्या संघर्षातूनच पापपुण्य, दुःखसुख या भावना निष्पन्न झाल्या. परमआनंद, जीवनमुक्तता या साठीचा त्याचा संघर्ष अहर्निष भोगण्याची वेळ त्यांच्यावर आली. त्यामुळेच दुःखाची तीव्रता माणसाला अधिक दुःखी करू लागली. या सर्व गोष्टींचा विचार करून; भूतभविष्याच्या विचारातून वर्तन विषयक निर्णय घेतांना सच्चिदानंदस्वरूपाचे लक्ष्य गाठण्यासाठीचा विवेक बाळगून कर्मधर्म ठरवावे अशी स्पष्ट सूचना संत विसोबा खेचर करीत आहेत. सारणीतील धर्मकर्म हे तर सत्य अर्थात वास्तव आहे हे भोगावेच लागेल असे निश्चून सांगत; त्यांपासून पलायन न करता विवेकाने विचार करावा, असे या दुसऱ्या चरणात संत विसोबा महाराज सुचवित आहेत.

तिसऱ्या चरणात वरील तत्त्वविचाराची अधिक चर्चा विसोबा खेचर करतात. ते म्हणतात, 'ऐसा लिहून गेला विधाता'. विधाता मानवी जीवनशैलीविषयी लिहून मोकळा झाला आहे. याचा सरळ अर्थ हा की परब्रह्माला ब्रह्मांडात अनेक रूपे नटण्याची भावना झाली त्याचक्षणी त्या अनेक रूपांतील माणूस नावाचे आगळेवेगळे रूप परब्रह्माने विध केले. अर्थात मांडले, आकारले, साकारले किंवा रूप घेतले. माणूस स्वभावतःच द्विविधतेने बद्ध झाला हे जर परब्रह्माने भावात्मकतेनेच केले आहे; तर त्या बद्धतेचे भोगणेही स्वभावतःच आले. भौतिकतः किंवा वास्तवतः माणसाला द्विविध बद्धतेनेच वर्तन करावे लागणार. असे जिवात्म्याच्या रूपाने, त्या परब्रह्माने द्विविध बद्ध आविष्कार स्वीकारला असला तरी त्या परब्रह्मांचा मूळ स्वभाव

निर्गुण निराकार, जीवनमुक्त, सच्चिदानंद असा शिवात्मास्वरूपच असतो. असे परब्रह्म अशा चैतन्यतत्त्वाचे अस्तित्व मानवाच्या द्विविधबद्धावस्थेतही असतेच. त्याचे नित्य स्पंदन असते. बद्धतेतील हे नित्य स्वसंवेदन, मानवी अस्तित्व हे त्या परब्रह्माचेच रूप असल्याने, मानवालाही सतत संवेदित होते. त्याच स्वभावामुळे माणसाचा बद्धतेतून सुटण्यासाठी सतत संघर्ष सुरू असतो. असा वास्तव, सत्य स्वभावच मानवाच्या ठिकाणी आहे हे स्पष्ट आहे. तर मग अन्य बद्धताप्राप्त गोष्टींची चिंता का करावयाची? बद्धावस्थेत विवेकपूर्वक असे कर्म करणे आपल्याच हाती आहे. बद्धावस्थेतही माणसाचे ध्येय सच्चिदानंदसुख अनुभवणे हेच आहे. हे लक्षात घेतले तर आपल्या कर्महेतुची दोरी आपल्याच हाती आहे. कर्तव्यतत्पर निरपेक्ष असे कर्म करण्याचा निर्णय विवेकाने घेतला तर अशा कर्मांमुळे भविष्याची जीवनमुक्ततेसाठीची शिदोरी, संचित अर्थात, सर्वकल्याणात्मक समदृष्टीपूर्ण वर्तनाचा परिणाम, पुण्यप्राप्ती अर्थात सत्य समाधान प्राप्ती असाच होणार. याचाच अर्थ माणसाने विवेकपूर्वक सत्यनिष्ठेने केलेले कर्म भविष्यात माणूस सच्चिदानंद प्राप्तीची निश्चितीही साधू शकतो. ही गोष्ट 'आपुलिया संचिता कर्मिषाप्रमाण' या सूत्रातून संत विसोबा महाराज सांगतात.

विवेकपूर्वक सत्यनिष्ठेने, कर्तव्यतत्पर होऊन कर्म करा असे सांगून; जीवनानुभूतीची सूत्रे संत विसोबा खेचर सांगतात. त्यातील पहिले सूत्र म्हणजे माणसाचे आचरण जसे असेल अर्थात ज्या प्रमाणात उपरोक्त प्रकारे ज्ञानात्मक असेल, त्यानुसार माणसाकडून पाप अर्थात वाईट किंवा पुण्य अर्थात चांगले घडलेले असणार त्याप्रमाणात सुखसमाधानाच्या दृष्टीने, जीवनमुक्ततेच्या दृष्टीने, सच्चिदानंद प्राप्तीच्या दृष्टीने किंवा पुरुषार्थ सिद्धीच्या दृष्टीने विवेकाने निर्णयपूर्वक केलेली कर्मे सानुकूल ठरतील. त्या कर्मांच्या प्रमाणावर समूहजीवनात मान, अपमान प्राप्त होईल, जीवनसाफल्याचा आनंद मिळेल. चवथ्या चरणातील या सूत्रानुसार कर्मनिष्ठ, स्वयंभू, समर्थ, पुरुषार्थपूर्ण होणे, केवळ माणसाच्या हाती आहे. त्याचा निश्चय आणि कर्म यामुळे तो स्वतःला स्वतःतील परब्रह्माचे दर्शन घडवू शकतो असे स्पष्टपणे बजावतात. प्रारब्ध म्हणजे दैव नव्हे; तर प्रारब्ध म्हणजे विवेकपूर्ण कर्मनिष्ठा होय, असे विसोबा बजावतात.

विवेकपूर्ण कर्मनिर्णयासाठी आणि कर्मपरतेसाठी, पाचव्या चरणात विसोबा म्हणतात, काळ अनुकूल अथवा प्रतिकूल कोणत्याही प्रकारे असला तरी आपल्यातील धैर्य सोडू नये. या चरणातील धैर्य याचा स्पष्ट अर्थ स्वत्वनिष्ठा

हा होय. स्वत्वनिष्ठा म्हणजे अहंकार नव्हे. स्वत्वनिष्ठा म्हणजे परब्रह्म तत्त्वाचा स्वतःत आविष्कार असल्याची नित्य संवेदना होय. निजतत्त्व किंवा स्वतःतील शिवात्माच जीवात्मा म्हणून वावरत असल्याची जाणीव होय. द्विविधपणे बद्ध असलेल्या पिंडातील ज्ञान अर्थात परमात्म तत्त्वाचे अस्तित्व संवेदित करणारे अहंकार तत्त्व; हे बद्धतेने, अनाचारी होते अर्थात अशाश्वत अशा वासनांच्या किंवा भोगांच्या आधीन जाऊन वर्तनास प्रवृत्त करते. यामुळे विवेक नाहीसा होण्याची शक्यता असते. विवेक सुटणे म्हणजे शिवात्म तत्त्वयुक्त, सच्चिदानंदस्वरूप भोगण्याचा स्वभाव असणाऱ्या मनाला बट्टा लागणे किंवा मन बाटणे, मन बद्धतेच्या आहारी जाणे होय. संत विसोबा खेचर म्हणतात, 'नये बाटवू सर्वथा' मन बाटणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

मन निर्मळ, अलिप्त, सच्चिदानंदोत्सुक राहावे यासाठीची दक्षता किंवा यासाठीचा अभ्यास कोणता? याविषयीचे सूत्र सांगतांना मुळात नाथसंप्रदायाचे अधिकारी असलेले संत विसोबा खेचर; सर्वसामान्य संसारप्रपंच करणाऱ्या व्यक्तींना भक्तिमार्गाचा किंवा भक्तिसाधनेचा मार्ग किंवा सूत्र सांगतात. ते म्हणतात, 'अखंड वाणी हरिस्मरणी । सुख, विश्रांती कीर्तनी' वाचा आणि मन यांना नवविधा भक्तीची सवय लावावी. वाचा आणि मन यांचा भक्ती हा स्वभाव होईल, असा अभ्यास करावा. हा अभ्यास म्हणजे वाणी अखंडपणे नामस्मरण अर्थात नामोच्चार करील असा वाणीचा स्वभाव करावा. आणि इंद्रिय अनुभूतींनी दृष्टी, श्रवण, वचन, स्वादन अशा अनुभूतींनी कीर्तन रंगात बद्धता विसरून जावी अर्थात विश्रांती मिळावी व सच्चिदानंद अनुभूतीची अर्थात सुखाची जाणीव होईल असा मनाचा स्वभाव व्हावा. अशी सवय देहाला लावावी. संत विसोबा खेचर पुन्हा अखेरच्या चरणात पद-पिंड अनुबंधाचा जीवनातील अनुबंध स्पष्ट करतात. पद-पिंड आविष्कारात मानवी पिंडाच्या उपरोक्त वेगळेपणाकडे लक्ष वेधतात. ते म्हणतात, प्राण्यात मनुष्यदेह दुर्लभ आहे हे लक्षात ठेवून या देही विवेकपूर्वक वर्तननिश्चिती करून वर्तन करा आणि सच्चिदानंद भोगा.

भोग तो भोगावा आपुलाची

– संत चोखामेळा

भक्तिमार्गाची जातिभेदातीतता ज्यांच्या जीवनसारणीने सिद्ध केली; ते संत चोखामेळा; आपल्या भक्तिभावाने मानवी जीवन पावन करतात. त्यांची गुरुपरंपरा नाथसंप्रदायामार्गे विसोबा-नामदेव-चोखामेळा अशी दिसते. नाथसंप्रदायातून परंपरेने आलेल्या समाधीयोग किंवा राजयोग तथा हटयोगाचा विनियोग हळूवारपणे भक्तियोगामध्ये करणाऱ्या संतांमध्ये संत चोखोबा अग्रणी संत ठरतात. स्वतःच्या समंजस, विवेकी वर्तन करण्याच्या स्वभावाने, आपसुकच त्यांचे अवघे कुटुंब भक्तिमार्गे निघाले. एव्हढेच नव्हे तर समकालीन सर्व संतांवर त्यांच्या जीवनसारणीचा प्रभाव दिसतो. प्राप्त जन्म ही जगराहाटीतील प्राकृतिक प्रक्रिया आहे. ती अपरिहार्यपणे स्वीकारावी लागते. जन्माचे सार्थक करणे मात्र माणसाच्या हातात दिले आहे. माणसाने आपल्यातील ही चित्तशक्तीच सर्व जडचेतनात समत्वाने विराजित आहे; हे लक्षात घेऊन; जीवाचा धर्मकर्म सोहळा सांभाळावा. श्री संत ज्ञानदेवांच्या 'आपुली आपण करा सोडवण' या विचाराचा पुनर्अनुभव श्री संत चोखामेळा यांच्या अभंगवाणीतून घेता येतो. ते म्हणतात-

‘बरें हें वाईट आहे माझे भाळीं । तें सुखें हो वळी जीवें माझ्या ॥१॥

आतां कोणावरी रुसों नये देवा । भोग तो भोगावा आपुलाची ॥२॥

आहे जें संचित तैसें हात जात । वाडगा वृत्तांत बोल काय ॥३॥

चोखा म्हणे आतां बहु लाज वाटे । झालें जे वोखटें कर्म माझें ॥४॥’

(ब्रह्मीभूत श्री नानामहाराज साखरे प्रासादिक श्रीसकलसंतगाथा खंड पहिला, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्र.आ. जुलै १२-२०००, संत चोखामेळा, अभंग क्र. ११४)

भाळी बरे किंवा वाईट काहीही असो अर्थात विधिलिखिताप्रमाणे चांगले-वाईट काहीही उपजत प्राप्त झालेले असो; ते माझ्या जीवासह अर्थात वासनादेहात बद्ध असलेल्या जिवात्म्याला, भोगावेच लागेल ते मी आनंदाने भोगत आहे. पहिल्या चरणातील या विधानात संत चोखोबांनी प्राप्त लौकिक विश्व अर्थात भौतिक जगत, त्यातील मानवी समुदाय आणि जडचेतन सृष्टी यांशी पार पाडाव्या लागणाऱ्या कर्माविषयी भाष्य केले आहे. जीवाचा जन्म ही सृष्टीप्रक्रियेतील नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. मानवी जीवनाला मानवाने काही व्यवस्थासापेक्ष आकार दिला आहे. देव, दानव, मानव इ. कल्पना, समूहजीवनातील धर्म, वर्ण, जाती, कुटुंबव्यवस्था, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवहार इ. गोष्टी तसेच भौतिकशास्त्रे, मानव्यशास्त्रे, साधने इ. गोष्टीदेखील मानवी कल्पनेने मानवी जीवनव्यवस्थापनेच्या दृष्टीने सर्व कल्याणाच्या उद्देशाने मांडल्या आहेत. मात्र या मांडणीत, जन्म कुठे, कोणत्या धर्म, वर्ण, जाती, कुटुंब इ. व्यवस्थेत घ्यायचा याविषयी माणसाला निर्णय करता येत नाही. प्रजनन प्रक्रिया या सर्व सापेक्ष व्यवस्थेमध्ये वासनादेहाकडून घडते. मातापिता जन्मलेल्या अपत्याला आपली परंपरागत सापेक्ष व्यवस्था चिकटवितात. एव्हढेच काय समूहसापेक्ष परंपरेप्रमाणे त्यांना तशी ती चिकटवावी लागते. अशा अपरिहार्यतेत माणूस जन्माला येतो. त्याच्याभोवती चांगल्या किंवा वाईट गोष्टींचा अपरिहार्य विळखा पडतो. या अपरिहार्यतेला चोखोबांनी, 'भाळी' असे म्हटले आहे. 'भाळी म्हणजे नशिबात किंवा विधिलिखितात' असे म्हटले आहे. संत चोखोबांचा जन्म प्रचलित परंपरागत सामाजिक इ.इ. व्यवस्थेत शूद्रवर्णात, महार जातीत झाला. परंपरेप्रमाणे चोखोबांच्या वाट्याला यातीहीनता आली. ही प्राप्त यातीहीनता चांगले-वाईट असे समाजसापेक्ष अनुभव देणारी होती. सेवाभाव, निरहंकारिता, सोशिकपणा, अनिवार्य कार्यासाठीची प्रतिष्ठा अशा काही मानल्या तर सामाजिकदृष्ट्या चांगल्या; तर दास्य, लाचारी, अज्ञान, दारिद्र्य, कष्टमयता, अस्पर्शतेची अतिशय हिडीस आणि हीन अशी जाणीव अशा जाणिवेच्या दृष्टीने वाईट गोष्टी वाट्याला आल्या. या सर्व गोष्टी चोखोबा आनंदाने स्वीकारून, त्या परंपरागत सारणीत, जीवाभावाने, मनःपूर्वक, कर्तव्यभाव ठेवून पाळत आहेत; असे पांडुरंगाच्या दरबारात, अर्थात स्वतःतच वास्तव्यास असलेल्या शिवात्म्याच्या दरबारात मांडत आहेत. त्या शिवात्म्याची दृश्यप्रतिमा म्हणजे सद्गुरू, पांडुरंग किंवा

जनताजनार्दन होय.

सृष्टीनिर्मित विविधता, विषमता, जडचेतनातील एकात्मतेसह अनुभवत असतांना मानवनिर्मित विषमता जाणवतच होती. विषमतेच्या पलिकडील अवघ्या मानवमात्रातील मानव्यभावपूर्ण एकात्मता चोखोबा अधिक अनुभवत होते. वर्णव्यवस्था आणि जातीभिन्नतेतील उच्च-नीचता, अहंकार, कर्मठपणा, अभिनिवेश, वृत्तीपर अर्थात व्यवसायकौशल्य यातून निर्माण झालेली स्वार्थपरता, यात अडकलेला मानवी समाज, मानव्यपूर्ण एकात्मभावाला आणि जडचेतनाविषयीच्या समदृष्टीला पारखा झाल्याने, मानव्याचे शोषण होते आहे; हे चोखोबांना संवेदित होतच होते. या शोषणाविषयीचा आकांत त्यांच्या मनात दाटत होताच. यातीहीनता आणि शोषण याविरुद्ध चोखोबांनीही युद्ध मांडलेच होते. हे युद्ध मात्र विवेकपूर्ण सामंजस्याने, मानव्यभानयुक्त एकात्मतेच्या संवेदनेने, ठायी निर्माण झालेल्या समत्वामुळे सहानुभूती आणि समुपदेशनासह, परिवर्तनाचे रूप घेऊन; प्रकट होत होते. उद्रेक, संताप, चीड, हिंसकता विवेकाने दूर करून; 'मार्गाधारे वर्तावे विश्व मोहरे लावावे' या ज्ञानदेवांच्या सूत्राप्रमाणे लढले जात होते. या उदार धर्मसंगराचे कारण भोवतीचा 'लाभावीण प्रीत' करणारा सर्वसमावेशक संत मेळ्याचा सहवास हे होते. श्री संत ज्ञानदेव व भावंडे आणि ज्येष्ठ अभिसारक श्री संत नामदेव लडिवाळपणाने, वात्सल्याने सर्व जातीजमातींना एकात्मभावाचा अनुभव भक्तिसाधनेतून घडवीत होते. संत चोखोबांनी सदगुरुकृपेसह ही भक्तियोगाची वाट स्वीकारली होती. यामुळेच श्री संत चोखोबा पहिल्या चरणात म्हणतात, 'बरे हे वाईट आहे माझे भाळी' ते मी सुखाने अर्थात आनंदाने वळतो आहे अर्थात सांभाळून योग्य मार्गी लावतो आहे.

श्री संत चोखामेळा यांचे ठायी एवढा विवेक आणि वास्तवाची यथोचित जाणीव झालेली असल्याने ते म्हणतात, 'आता कोणावरी रुसों नये देवा ।' चोखोबा, संतापणे, लढणे, द्रोह करणे अथवा दूर करणे, पळून जाणे असे शब्द वापरत नाहीत. ते भयानक आणि क्लेषदायक अशा वास्तवाला सामंजस्याने सामोरे जातात. मानव्याशी समरस होऊन व्यवहार करण्याचा प्रयत्न करतात. जनताजनार्दन अर्थात ज्या समाजात ते राहतात तो समाज विषमतेसह स्वार्थांध होऊन; रूढीग्रस्त अवस्थेमुळे शोषणकारी असला तरी तोच माऊली आहे असे मानून; त्या समाजाला समत्वाने अनुभवत व्यवहार करण्याचा प्रयत्न

करतात. समाजावर त्यांचा हक्क नाही, ते सक्षमतेने आणि द्रोहपूर्वक लढू शकत नाहीत असेही नाही. विवेकाने त्यांच्या ठायी मानवी व्यवस्थेच्या तात्कालिकतेची भ्रामकतेची जाणीव झाली आहे. समदृष्टीच्या संचाराने त्यांची मनोवृत्ती, आहे त्या आणि आहे तशा समाजावर, व्यावहारिक लाभापलिकडे जाऊन प्रेम करते. हेच तर चोखोबांमधील संतत्व होय. याच मनोवृत्तीने चोखोबा 'कोणावरी रुसों नये' असे कळवळ्याने सांगतात. याच मनोवृत्तीतून त्यांनी मनुष्यमात्रांसमोर व्यवहाराचे एक स्वयंभू सूत्र ठेवले आहे. ते सूत्र म्हणजे 'भोग तो भोगावा आपुलाची' आपल्याला प्राप्त झालेल्या परिस्थितीला आपणच सामोरे जावे, त्या परिस्थितीत कर्म आणि परिणाम दोन्हीला आपणच जबाबदार असावे. आवश्यक असेल तर परिस्थितीवर संघर्षपूर्वक विजय मिळवावा. शारीरिक आणि मानसिक दोन्ही प्रकारचा संघर्ष आपला आपणच करावा. हे सूत्र देत असताना देवालाच साक्षी ठेवून अर्थात जगत्निर्माता, जगत्नियंता, जगत्त्राता, जगत्ध्राता अशा मूळ कारणाला साक्षी ठेवून; चोखोबा म्हणतात, कोणावरही न रुसता हे करावे. मूल कारण जर परमात्मतत्त्व आहे आणि तेच जर या जडचेतन सृष्टीरूप नटले आहे तर; आपण स्वतःही त्याचेच एक रूप आहोत अशी समदृष्टी स्वीकारली; तर भोग भोगण्याला अपरिहार्य अशा समत्वपूर्ण अस्तित्वाचे परिमाण लाभते. बद्ध अवस्थेतील मानवी जीवांनी रचलेली, निर्माण केलेली किंवा परंपरेच्या परिणाम मालिकेतून उद्भवत, अपरिहार्यपणे समोर आलेली, चांगली किंवा वाईट अवस्था किंवा परिस्थिती; ही त्या सृष्टीरूपात निर्माण केलेली तात्कालिक, भ्रामक अशी व्यवस्था आहे. त्या व्यवस्थेत समत्व दृष्टीने, माऊलीच्या ममतेने, हळूवारपणे परिवर्तन घडवून स्वतःबरोबरच पुढीलसाठी, मानव्याप्रत पुढे घेऊन जाणारी अर्थात पुरोगामी अवस्था आपणच निर्माण करू शकतो. 'भोग तो भोगावा आपुलाची' असे म्हणतांना 'आपुलाची' हा शब्द मोठ्या खुबीने आणि समत्व सूचकतेने चोखोबांनी वापरला आहे.

परमेश्वर सृष्टीस्वरूप झाला आहे. त्यातीलच आपणही एक रूप आहोत. ही अपरिहार्य, अकारण, तत्त्वस्वाभाविक अशी लाभलेली जीव अवस्था हेच जीवात्म्याचे जगतातील संचित होय. संचित म्हणजे साठलेले, पूर्वकर्माच्या परिणामांचा आशय असे चोखोबांना लौकिक अर्थाने अर्थात हे पूर्वकर्म म्हणायचे असले; तरी तो कोणत्या स्वाभाविक प्रक्रियेचा भाग आहे याचा

विचार करू लागले की, या जगत्चालनातील अकारणता, आनंदमयता अर्थात परमतत्त्वाची क्रीडात्मकता आकलित होते. प्राप्त परिस्थितीतील कर्म हीदेखील एक सहज क्रीडा ठरते. संत चोखोबा अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात म्हणतात, 'आहे जें संचित तसे हात जात'. 'हात जात' हा पाठ 'होत जात' असा कदाचित असावा. 'हात जात' या पाठाचा अर्थ असा की 'हात' ही कर्मप्रक्रियेची प्रतिमा होय. 'हात जात' म्हणजे हाताने कर्म घडते. याचा सरळ अर्थ कर्म हेतूपूर्वक नव्हे तर जगत्चलन प्रक्रियेचा स्वाभाविक भाग म्हणून घडते. मात्र जगत्चालनातील या प्रक्रियेत माणसाने मानवसापेक्ष अशी सारणी व्यवस्था मांडली. ती रूढ केली. परंपरा झाल्या. स्मृतिग्रंथ रूपाने ती व्यवस्था धर्मशास्त्र स्वरूपात प्रमाणितपणे अनुसरली जाऊ लागली. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, जगत्चालन प्रक्रियेत मानवप्राणी म्हणून माणूस अन्य प्राण्यांपेक्षा वेगळेपणाने जन्मास आला. त्याच्या या अवस्थेला अन्य प्राण्यांच्या तुलनेत, माणसानेच अधिक विकसित ठरविले. त्या विकसित अवस्थेचे परिमाण म्हणून माणसाने ही सारणी स्वतः सामूहिक जीवनसापेक्षतेने मांडली. या सारणीत जन्माला येणारा माणूस जन्मतःच सारणीने वेढला जातो. त्याला त्याचे कर्म त्या प्राप्त अवस्थेत करावे लागते. त्याच्या हातानेच तो प्राप्त कर्म करतो. कर्तव्य म्हणून करतो. 'गावासाठी गाढव खावे लागते' तसे हे असते. त्या सारणीत फार तर माणूस, पुढच्या क्षणी भोवतीच्या स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष जीवनात, जोडून, अधिक सहज, स्वाभाविकपणे वागता येईल, असा समूहसापेक्ष बदल घडवून वागतो. याला बदल, परिवर्तन असे नाव तो देतो. असे असले तरी हेही परिवर्तन माणसाने स्वहस्तेच केलेले असते. पुन्हा त्याचीच सारणी होते. हा सारणीस्त्रोत मानवी समूहसापेक्षतेने सतत बदलत तरी सनातनपणे सुरूच असतो. अशा परिस्थितीत मानवी अवस्थेला सतत बद्धता येतच राहते. त्या बद्धतेतून त्याला स्वभावतः म्हणजे शिवात्मास्वरूपाने मुक्त होण्याची परमात्मतत्त्व सापेक्ष स्वभावतःच ओढ असते हे खरे. मात्र, ही बद्धतेतून मुक्ताही माणसाला स्वतःलाच साधावयाची असते, हेही तेवढेच स्पष्ट आहे. याकरिताच संत चोखोबा म्हणतात, 'वाउगा वृत्तांत बोल काय'. वाउगे बोलणे अर्थात वृत्तांत अर्थात कार्यकारण भाव मांडण्याचा प्रयत्न करणे उपयोगाचे नाही. आपल्याला प्राप्त झालेल्या चांगल्या वाईट परिस्थितीसाठी अन्य कोणाला बोल लावण्यात अर्थ नाही. अन्य माणसेही याच जगत्चालन प्रक्रियेत जन्माला

आलेले असतात. समूहसापेक्षतेनेच सारणीत जगत असतात. म्हणूनच जी गती मिळाली त्यानुसार स्वतःचे कर्म करित असतांना इतर कोणाला बोल लावण्यापेक्षा स्वतःच समत्व दृष्टीने, सहानुभूतीने, विवेकपूर्वक, सम्यक बुद्धीने, स्वहस्ते वर्तन करूनच आपले जीवन सार्थ अर्थात कृतार्थ करावे. तिसऱ्या चरणातील या विवेचनातून संत चोखोबांनी जगत्चालनाची परमतत्त्वाची जबाबदारी समत्वबुद्धीने स्वतःवरही घेतली आहे. हेच प्रत्येक माणसाच्या जीवनाचे वर्म चोखोबांना सर्वांठाची प्रेरीत करावयाचे आहे. परमेश्वराच्या जगत्चालनाची अर्थात आपणच जडचेतन रूपाने नटून लोकव्यवहार करण्याची प्रक्रिया समजून घेणे आवश्यक आहे. ती जोपर्यंत समजत नाही तोपर्यंत अज्ञानात धडपडणे, भ्रमिष्ट होणेच घडते. यातूनच वासनादेहाच्या बद्धअवस्थेत षड्रिपूंच्या जाळ्यात गुरफटून वाउगे, स्वार्थपर, वाईट, वासनायुक्त असे जीवसापेक्ष कर्म घडते. असे स्वकेंद्रित वासनायुक्त बद्ध अवस्थेतील कर्मच, सारणीच्या कर्मठ रूढीप्रस्तुतेत अडकून अधिकाधिक बद्ध होत, दुःखरूप होते. स्व आणि समूह परस्परांच्या ठिकाणी शोषक आणि शोषित अवस्थेत जगतो. संत चोखोबा चवथ्या चरणात अशा कर्मविपाकासाठी खेद व्यक्त करतात. अर्थात ते हा खेद स्वतःपुरता व्यक्त करित आहेत असे वरवर पाहता वाटले तरी ते मानवमात्रांच्या सापेक्षतेनेच विचार करित आहेत. ते म्हणतात, 'चोखा म्हणे आता बहु लाज वाटे । झालें जें वोखटें कर्म भासे' चोखोबांना घडून गेलेल्या वोखट्या अर्थात वाईट वर्तनाबद्दल लाज वाटते आहे. घडून गेलेल्या कर्माबद्दल आता लाज वाटते याचा स्पष्ट अर्थ असा की आता जगत्चालनातील जबाबदारीची समत्वदृष्टीने जाणीव झाल्यामुळे ज्ञान प्रकटले. ज्ञान प्रकटले की अज्ञान नाहीसे होते हे खरे पण अज्ञान काय होते याची स्मृती राहाते. आणि ज्ञानामुळे घडलेल्या दोषांची जाणीव होते. जडचेतनातील परमतत्त्वाचे समत्व संवेदन जाणवले की स्वार्थपरता, तात्कालिक सारणीतील वैयर्थता केवळ पाण्यावरच्या लाटा होत्या असे जाणवते. या वैयर्थता पूर्ण कर्मकारकतेनेच दुःख भोगावे लागते. माणसाचा संघर्ष वैयर्थता आणि सार्थता याचा निवाडा करून, वर्तन घडविण्यासाठी झाला तर; सत्य आणि असत्य याविषयी निर्मलत्वाने ग्वाही देण्याचे कार्य घडेल. 'लाज' वाटू लागते ती सत्याचे, परमतत्त्वाचे, समत्वाचे ज्ञान झाले की. संत चोखोबांना ज्ञान झाले असून भ्रामक संघर्षात स्वार्थपूर्ण कर्म अर्थात ओखटे कर्म केल्याची जाणीव झाली आहे. ते 'लाज

वाटे' या शब्दांतून देवाच्या सान्निध्यात अर्थात पांडुरंगाच्या, सद्गुरूंच्या किंवा जनताजनार्दनाच्या पुढ्यात अज्ञानवशतेत आपण गुंतून पडलो होतो; अशी प्रांजळ कबुली देतात. ज्ञानपूर्वक पश्चात्तापदग्धतेने स्वतःचा भोग स्वतःच भोगून, भोगावेगळे होतात. चराचरातील समत्वाचे ज्ञान हेच इहजीवनातील खरे ज्ञान होय. वास्तवजीवनात असे ज्ञान झाले की सर्वाभूती परमेश्वर आहे याची जाणीव होऊन याची देहीची ईहता, आसक्ती, वासनाधीनता, आपसुक गळून पडते. चैतन्यक्रीडेचा सुखसोहळा अनुभूत होऊ लागतो. चोखोबा 'भोग तो भोगावा आपुलाची' असे म्हणून वास्तवावर प्रेम करित तात्कालिक सापेक्षतेमधील वैयर्थता ओळखण्याचा अभ्यास करावा असे सुचवितात.

एकाची एकास न पडेचि गांठी

- संत सोयराबाई

'चोख्याची महारी' असे स्वतःस म्हणवून घेणाऱ्या संत सोयराबाईंचे उपलब्ध ६२ अभंग डॉ. गोसावी यांनी संपादिले आहेत. इतिहास, संस्कृती, समाजसारणी आणि अध्यात्म, एकाचवेळी सूचित करण्याचे सामर्थ्य, संत सोयरांच्या अभंगात आहे. वात्सल्य आणि परखडपणा यांसह विश्वाला कवेत घेण्याची 'सम'दृष्टी सोयराबाईंनी नामभक्तीसाधनेतून, कर्मपरतेत सिद्ध केली. प्रपंच परमार्थ स्वरूपात केला; तर प्रपंच क्रीडनाचा आनंद देतो, सच्चिदानंद भोगता येतो; हा आशय त्यांच्या अभंगातून व्यक्त होतो. जातीयता, यातीहीनता, अंधविश्वासात्मक रूढीग्रस्तता यांवर ज्ञानात्मकतेने त्यांनी प्रहार करित प्रबोधन केले. संत चोखोबा आणि समकालीन संतमेळा यांच्या सहवासात त्यांनी अनेकविधा भक्ती नामभक्तीसाधनेसह, संसारिक जबाबदाऱ्या पेलत केली. नाममुद्रेवरून त्यांची गुरुपरंपरा श्री संत ज्ञानदेव ते चोखोबा या संतमेळ्यात प्रकटते.

जन्ममरणाचा फेरा भोगावाच लागतो. जन्मलेल्या जीवाला मरेपर्यंत हालचाल आणि आहार, निद्रा, मैथून या विकारांसाठी कर्म करावेच लागते. या विकारांच्या परिपूर्तीत येणाऱ्या संकटांचे भय जीवाला असतेच. माणसाने वासनादेहाच्या जीवन अपेक्षांच्या अर्थात मूलभूत विकारांच्या परिपूर्तीसाठी; वासनादेहातील वासना, प्रवृत्ती आणि अहंकार यांच्यासह समूहजीवनाचे चिंतन करित, आपणास प्राप्त अशा अलौकिक स्वरूपातील, मनशक्तीच्या द्वारे, समाज आणि संस्कृती यांच्या सारणीचे मंडन केले. त्या सारणीत स्वतःला सामूहिकतेसह बद्ध करून घेतले. मानवप्राण्याची बद्धता ही प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक अशा द्विविध स्वरूपाची आहे. या बद्धतेलाच संसार-प्रपंच असे

माणूस म्हणतो. धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान, न्याय, समाज, जाती यासह जगतांना नातीगोती, घरदार, शेतीभाती, व्यवहारउदीम, राजव्यवस्था आदि मानवी जीवनाला सामूहिकतेत बद्ध करणाऱ्या गोष्टीतच, मानवी जीवाला संसारप्रपंच करावा लागतो. असा प्रपंच करतांना, समूहजीवनातील या बद्धतेत, स्वतःची प्राणीपातळीवरील अहंकारवशतेने राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदि स्वार्थपर भावरूपी आक्रमकांच्या गराड्यात मानव प्राण्याची बद्धता अधिक तीव्र होते. ही बद्धताच त्याच्या भोगण्याला बाधित करते. अशी दुःखानुभूतीच माणसाला प्रकर्षाने जाणवते. वास्तविक पाहाता जगतातील जीवाच्या ठिकाणी परमात्मा अर्थात शिवात्माच प्रकटलेला असतो. परंतु तो जीवात्मा म्हणून बद्धस्वरूपात वावरतो. जेव्हा जेव्हा त्याला शिवात्म्याचे अर्थात, निर्गुण, निराकार, निर्विकार अशा सद्चिदानंदरूपाचे स्मरण होते; तेव्हा तेव्हा या बद्धतेचे दुःख तीव्र होऊन; मानवप्राण्याला जीवनमुक्ततेचा शाश्वत आनंद भोगण्याची उर्मी निर्माण होते. माणसाच्या मनशक्तीतील विवेक जागृत होतो. या विवेकाच्या शक्तीनेच माणसाने मोठ्या कल्पकतेने जीवनमुक्तिसाठी योगमार्गाचे शोधन केले. मध्ययुगीन संतांनी, त्यातील, नारदीय परंपरेतील नामभक्तीयुक्त अनेकविधा भक्ती साधनेचा मार्ग स्वीकारला, कलियुगाच्या दृष्टीने प्रस्थापित केला. या मार्गाचे ज्ञान झाल्याने संत सोयराबाई भक्तिसाधनेच्या पाईक होऊन; ज्ञानोत्तर कर्म करीत स्वतःबरोबर सर्वांना प्रपंचात राहून परमार्थ कसा भोगता येतो याविषयी प्रबोध करतात. त्या आपल्या अभंगात म्हणतात-

किती शिणताती प्रपंच परमार्था । परी न घडे सर्वथा हित कोणा ॥१॥

न घडे प्रपंच न घडे परमार्थ । न घडेचि स्वार्थ दोहीसेविषी ॥२॥

एकाची एकास न पडेचि गांठी । तेणे होय कष्टी सुखदुःखें ॥३॥

सोयरा चोखियाची म्हणे पंढरीराया । दंडवत पायां तुमचिया ॥४॥

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक 'श्री सकलसंतगाथा', खंड पहिला, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३० 'संत सोयराबाई - अभंग' अ.क्र. ३०)

संत सोयराबाई अभंगाच्या प्रथम चरणात, संसारप्रपंच करणाऱ्या जनसामान्यांविषयी भाषा करीत आहेत. संसारप्रपंचात बद्ध असलेले मानवी जीव प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही साधण्याच्या प्रयत्नात अगदी शिणून जातात. तरीदेखील प्रपंचातील पुरुषार्थ साधून प्रपंचात यशस्वी झाले आणि जीवमुक्तता

साधून परमार्थातील सद्चिदानंद स्वरूप स्थिती किंवा सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता या चारी मुक्तींचा लाभ झाला आहे; असे प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही ठिकाणी हित साधले गेले असे कोणाचेही उदाहरण दिसत नाही. याचे स्पष्ट कारण संत सोयराबाई अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात स्पष्ट करतात. दोहोंविषयीच्या स्वार्थभावाने प्रपंच आणि परमार्थ सेवन करण्याचा प्रयत्न व्यर्थच जातो. प्रपंचही घडत नाही आणि परमार्थही घडत नाही.

दुसऱ्या चरणातील 'स्वार्थ' या विषयातील मात समजावून घेतली पाहिजे. जगताच्या ठिकाणी मानवी जीव अन्य जीवांप्रमाणेच परमात्म्याच्या अंशरूपास अर्थात मूलतः असलेल्या जीवात्म्यास, मानवी वासनामयी नरदेहाचे ठिकाणी, जीवात्मा स्वरूपात अनुभवतात. त्यामुळे ते वासनादेहांविषयीच अहंकारवश होऊन 'अहं'चे रूप म्हणजे लाभलेला पंचभौतिक देह हेच आहे, असे मानू लागतात. जीवात्मा याच 'स्व+अर्थ' रूपात, देह म्हणजे मी असा अहंकारयुक्त होऊन; जगतो. अशा बद्ध अवस्थेत, पिंडस्वार्थरूपाने जगू लागल्याने प्राणी प्रवृत्तींसह वासनादेहाच्या, वासना समूहजीवनात, घरदारादि संसार प्रपंच करताना, मी साठी माझे माझे अशा प्रकारच्या स्वार्थांधतेने जगू लागतो. राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष, स्पर्धा, सत्तांधता अशा विकारांसह व्यवहार करणे हेच पुरुषार्थरूप होय; असे मानून अशाश्वत आणि शाश्वत समाधानाविषयीचा मूलतः मनःशक्तीजवळ असलेला विवेक हरवून बसतात. त्यामुळे प्रपंच व्यवहाराचे साफल्य प्राप्त होण्याऐवजी; प्रतिक्षणी अतृप्तता, वैफल्य, वैयर्थता, स्पर्धा, ईर्ष्या, आक्रमकता, शोषकता, शोषितता यांचा अनुभव घेत, प्रत्ययी संसार हा दुःखसागर आहे असाच समज करून घेतात. त्या दुःख सागरातून तरून जाण्यासाठी सारणीत आणि संस्कृतीत पारंपरिक स्वरूपातील व्यवहारात्मक अर्थात देवाणघेवाणीच्या स्वरूपातील अनेकविधा तथाकथित भक्ती, व्रतवैकल्ये, नवससायास आदि प्रकाराने शिवात्मस्वरूपालाही अर्थात देवालाही स्वतःच्या संसार प्रपंचासाठीच वापरण्याचा किंवा वेठीला धरण्याचा उद्योग करून; या उद्योगालाच परमार्थ असे नाव देतात. अशा तथाकथित भक्तीने परमार्थ साधू लागले तर परमार्थ सफल कसा होणार? परमार्थ साधताना वासनात्मक नरदेहाच्या वासना व्यवहारातदेखील जीवात्म्याच्या शिवात्मरूपाचे भान यावे लागते. विवेकाला पारखे होऊन शिवात्म्याचे भान येत नाही आणि परमार्थही लाभत नाही. देवाशी मांडलेले, गाऱ्हाणे, आकांत, मागणे इ. गोष्टीही व्यर्थ ठरतात.

याप्रमाणे संसार आणि परमार्थ जीवसापेक्ष स्वार्थापोटी करू लागले की 'न घडे प्रपंच न घडे परमार्थ' अशी स्थिती येऊन दोन्ही संदर्भातील 'स्वार्थ' घडत नाही. नेणिवेसह भोग भोगत, अन्य जीवमात्रांप्रमाणे, माणूसही मरेपर्यंत या भवसागरात चाचपडत गटांगळ्या खातच राहतो. प्रपंचातील बद्ध जीवाला असा अनुभव का यावा?

या प्रश्नाचे मोठे मर्मभेदक उत्तर संत सोयराबाई अभंगाच्या तृतीय चरणात देतात. याच उत्तरात प्रपंचात राहूनही परमार्थ कसा साधता येईल याचे उत्तर संत सोयराबाई सूचित करतात. त्या म्हणतात 'एकाची एकास न पडेचि गांठ' यातील 'एक' आणि 'एक' कोण? याचे उत्तर जीवात्मा आणि शिवात्मा हे होय. जीवात्म्यामुळे प्रपंच घडतो तर शिवात्म्यामुळे परमार्थ जाणवतो. वास्तविक पाहता ही दोन्ही रूपे एकच जीवाच्या ठिकाणी अर्थात नरदेहाच्या ठिकाणी नांदत असतात. मात्र ही दोन रूपे आहेत त्यांचे स्वरूप एकच आहे. परमात्मा, अनंत, कैवल्य, श्रीकृष्ण, रामतत्व, परब्रह्म आदि नावाने ते ओळखले जाते. परमात्म्याने 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या वासनेने स्वतःला जाणून घेण्यासाठी, अंशात्मक अशी अनेक रूपे धारण केली. अंशात्मकतेने विकारी रूपात वावरतांनाही अलिप्त स्वरूपातही प्रपंच क्रीडा तो अनुभवत राहिला. हे अलिप्त स्वरूप म्हणजे शिवात्मा होय. येथे एक कळीची गोष्ट संत सोयराबाई सांगत आहेत. ती म्हणजे 'एकाची एकास न पडेचि गाठी । तेणे कष्टी सुख दुःखे ॥' जीवात्मा आणि शिवात्मा यांची गाठच होत नाही म्हणून जीवनात तात्कालिक स्वरूपातील सुखदुःखाची अनुभूती येते आणि जीव कष्टी होतो. याचा सकारात्मक अर्थ असा की, कोणत्याही एकाच्याच आहारी जाऊन प्रपंचात जीवाला केवळ सुखानुभूती अर्थात शाश्वत आनंद घेता येणार नाही. म्हणूनच जीवात्मा आणि शिवात्मा यांचा परस्पर सहयोग, अनुभवाचा आनंद भोगण्यासाठी आहे. जीवरूपे अथवा अनेकरूपे परमात्मा नटला आहे तो असलेपणाच्या क्रीडेचा आनंद भोगण्यासाठी, आनंद, भोग्य आणि भोक्ता असल्याशिवाय भोगता येणार नाही. याकरिता परमात्म्याने जीवात्मा आणि शिवात्मा असे द्वैत तात्कालिक स्वरूपात स्वीकारले. म्हणजे प्रपंचलीला अनुभवण्यासाठी स्वीकारले. याची जाणीव सोयराबाई करून देत आहेत. जगतात, जीव अर्थात वासनादेह, जीवात्म्याच्या योगे सर्वप्रकारे जिवंतपणा अनुभवत आहार, निद्रा, भय, मैथूनादि मूलभूत विकार, समूहाने, जगतात,

जगत किंवा वावरत असतांना अहंकारवश होऊन; म्हणजे जीवालाच सर्वस्व अर्थात स्वरूप मानून रागलोभादि भावना तसेच वृत्ती प्रवृत्तीसह वावरण्यासाठी, प्राप्त मनशक्तीचा विनियोग करतात. मन अजड, मुक्त स्वरूप असे चैतन्यशालीपणाचे इंद्रिय असल्याने, वासनादेहाच्या ठिकाणी बद्ध जीवात्म्यासह व्यवहार करू लागले की, जीवाच्या जीवनातील वासनांसह वाहवत जाते किंवा देहाला वासनांसह वाहवत नेते. जीवात्माही बद्ध आणि मनही त्या वासनांच्या विळख्यात बद्ध. मुळात जीव मर्त्य अर्थात तात्कालिक आहे. त्यामुळे त्याचे भावनाविष्कार, वासना, वृत्ती, प्रवृत्तीही त्याच्या स्वभावानुसार तात्कालिक असतात. त्यामुळे जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या जीवात्म्याला आणि मनाला या तात्कालिक इच्छा, आकांक्षा, वासना, भावना तृप्तीच्या किंवा पूर्तीच्या कचाट्यात बद्ध होऊन; वावरत असतांना स्वतःचे मूळ स्वरूप अर्थात शिवात्मस्वरूप किंवा परमात्मस्वरूप अर्थात आत्मारामस्वरूप याचा विसर पडतो. हा विसर का पडतो याचे उत्तर सोपे आहे. मनाच्या योगाने देहासह प्रपंच क्रीडा करतांना वासनादेहाधीनपणे वावरू लागले की तात्कालिकतेचा अर्थात क्षणभंगुरतेचा, मर्त्यतेचा विसर पडतो. म्हणजेच, काय शाश्वत आणि काय अशाश्वत; याचा विसर पडतो. अर्थात मनशक्तीतील विवेक हरवतो. विकार तात्कालिक अर्थात त्यांच्या पूर्तीचा आनंद तात्कालिक होय. मग पुन्हा प्रकट होणाऱ्या विकारवासनांच्या पूर्तीच्या कांक्षेने तात्कालिक आनंद हरपून कष्टप्रदतेचा, दुःखाचा अनुभव येणारच. जीवात्मा पंचभौतिक वासनादेहाच्या आधीन असतो म्हणूनच जीवात्म्याला सुखदुःखाचा फेरा सहनच करावा लागतो, त्यात दुःखाचा अनुभव भोगतांना जीवात्मा मनोमनी विचार करू लागतो तो शाश्वत सुखाचा किंवा आनंदाचा. याच क्षणी, जीवात्म्याला मनाच्या ठिकाणी शिवात्म्याची गाठ पडते. पण क्षणार्धात या दिव्य अनुभूतीचा वासनांच्या गराड्यात विसर पडतो. येथेच विवेकशक्तीची आवश्यकता असते. शिवात्मा निर्विकारी, निर्गुण, निराकार असल्याची आणि तोच शिवात्म्याच्या स्वरूपात आपल्या ठिकाणी वास करीत आहे याची जाणीव झाली की शाश्वत सुखासाठीचा मार्ग दिसू लागतो. माणसाला लाभलेल्या दुर्लभ नरदेहाच्या ठिकाणी प्राप्त मनशक्तीच्या दिव्यत्वाने माणसाने परमार्थ साधनेचा अर्थात आपल्यातील शिवात्म स्वरूप होण्याचा अर्थात 'सोऽहं' सिद्धीचा मार्ग मोठ्या कल्पकतेने शोधला आणि पारंपरिक केला. या मार्गालाच ब्रह्मविद्या, परमार्थविद्या,

योगमार्ग म्हणतात. त्यातीलच संत सोयराबाईंनी संतमेळ्याच्या सहवासात निवडलेला मार्ग म्हणजे सगुणभक्ती मार्ग किंवा नामभक्ती मार्ग होय.

संत सोयराबाईंना वाटते 'तेणे होय कष्टी सुखदुःखे' ही बद्ध जीवाची अवस्था घालवून क्रीडात्मकतेने शाश्वत सुख अर्थात शिवात्म स्वरूप अनुभवयाचे असेल तर; स्वतःतच असणाऱ्या आत्मारामाचे अर्थात शिवात्म्याचे जीवाने स्वतःसारख्या सगुणरूपात सतत स्मरण केले तर; 'जीवात्मा' आणि 'शिवात्मा' अर्थात 'एक' आणि 'एक' यांची नित्य गाठ होईल. विवेक जागृत होऊन; शाश्वत आनंद सिद्धीसाठी जीवनमुक्त होण्याचा मार्ग अर्थात विवेकपूर्ण असे जीवाचे वर्तन घडू लागेल. सोऽहंची अर्थात स्वतःतील शिवात्म्याची अशी जागृती होऊन; शिवात्माच जिवात्मा रूपातही तात्कालिक अशाश्वत अनुभूती वासनादेहाच्या ठिकाणी भोगतो आहे याची जाणीव होऊन; प्रपंचातील स्वतःसह प्रत्येक हालचाल, व्यवहार, कृती परमेश्वर स्वरूप होईल आणि प्रपंच क्रीडारूप कर्तव्यनिष्ठेने, एकास एक भेटल्याने घडू लागला की कर्तव्यतत्परतेतचा अर्थात पुरुषार्थ सिद्धीचा आनंद अलिप्तपणाने, प्रपंचात घेता येईल. असे अलिप्त होऊन अनुभवणे म्हणजे परमात्मस्वरूप होऊन अर्थात समत्वाने, अद्वैतभावाने अनुभवणे होय. प्रपंचातील कर्तव्यकर्मांचा आनंद, दुःखाचा निरास करून; शाश्वत स्वरूपात भोगावयाचा असेल अर्थात प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही ठिकाणची स्वार्थता अर्थात सफलता भोगायची असेल; अर्थात जीवन जगतांना जीवनमुक्ती अनुभवयाची असेल तर; 'जीवाचे नाव शिवा' ठेवले पाहिजे. स्वरूपाचा अनुभव घेता आला पाहिजे. यासाठी अगदी सोपी पायवाट संत सोयराबाई सांगतात ते स्वतःच्या कृतीउक्तीतून. त्या म्हणतात, 'सोयरा चोखियाची म्हणे पंढरीराया । दंडवत पाया तुमचिया ॥' अर्थात पांडुरंगाला शरण जाणे होय. पांडुरंगाच्या पायी दंडवत घालायचे म्हणजे आपले कर्म परमेश्वराला अर्पण करायचे. आपल्यातील 'एका'ला अर्थात जीवात्म्याला 'एका'शी अर्थात आपल्यातील शिवात्मा स्वरूपाशी जोडायचे होय. आपल्यातील नित्य अशा परमतत्त्वाचा अर्थात शिवात्म्याचा सतत आठव ठेवून; विवेकाने जीवात्म्याच्या जीवबद्धतीतील कर्मांचा व्यवहार करायचा. अर्थात शिवात्माच जीवनक्रीडा समजून घेण्यासाठी अर्थात आपल्या भवरूपाचा आनंद लुटण्यासाठी, जीवात्मास्वरूपाच्या वर्तनक्रीडेचा अनुभव घेत आहे. अशा प्रकारे प्रपंच करू लागले की; प्रपंचक्रीडेचे दुःख, आसक्ती, लिप्तता,

अतृप्तता, कष्ट हारपतात आणि स्वस्वरूपाच्या लीलेचा शाश्वत स्वरूपाचा आनंद अर्थात परमार्थ साधता येतो. प्रपंची राहून परमार्थाचा अर्थात प्रपंच आणि परमार्थ परिपूर्णतेचा, साफल्याचा, सिद्धीचा आनंद घेता येतो. अर्थात सद्चिदानंदस्वरूप होऊन जगता येते, असे संत सोयराबाई प्रबोधित करतात.

दुजियाचा वारा लागूं नेदी अंगा

- संत सेना महाराज

शं. प. जोशी, डॉ. शं. गो. तुळपुळे आदि अभ्यासकांनी नोंदविल्याप्रमाणे मुळात, मध्यप्रदेशातील, कटनी-विलासपूर मार्गावरील 'बांधवगड' संस्थानचे राजाराम यांचे सेवक, संत सेना महाराज हिंदी भाषिक असूनही; श्री संत नामदेव-ज्ञानदेव यांच्या सहवासात मराठी संत म्हणून सुप्रसिद्ध झाले. वृत्तीने न्हावी असलेले संत सेना महाराज हे खरेच मराठी 'सेना' की हिंदी 'सैन' असा वाद डॉ. राजकुमार वर्मा यांनी उपस्थित केला आहेच. मात्र संत सेना महाराज हिंदी भाषक असूनही श्री संत ज्ञानदेव, नामदेव यांच्या संतमेळ्यात पांडुरंगभक्त - सेना महाराज झाले; यावर अपवाद वगळता एकमत दिसते. संत सेनांच्या अनुपस्थितीत भगवान पांडुरंगांनी त्यांचे रूप घेऊन राजाची सेवा केली; असा चमत्कार सांगितला जातो. अशी माहिती डॉ. र. रा. गोसावी यांनी सकल संतगाथेत नोंदविली आहे.

शुद्ध भावानं आपली कर्म करा. अहंकाराचा त्याग करा. नामस्मरण करा. सत्संग करा. भूतदया बाळगून मिळेल त्यात समाधानाने प्रपंच करा. परोपकार हीच ईश्वरसेवा होय, असा परोपरीने उपदेश करणारे संत सेना श्रद्धेने म्हणतात, 'न्हावीयाचे वंशी । जन्म दिला ऋषीकेशी । पाळावे धर्मासी । व्यवहारासी नं सांडी ॥' मध्ययुगीन संत अग्रणी श्री संत ज्ञानदेव-नामदेव यांच्याप्रमाणेच कर्मनिष्ठपणाने प्रपंच साधत निरासक्तपणे परमार्थ करावा असे संत सेना महाराज सुचवितात. संसार सत्य, दैववाद माया हेच असत्य असे सूचित करून; स्वतःतील आत्माराम प्रकट करणे, आपल्या हातात आहे, असे आपल्या प्रपंच कर्मातून सर्वांना सांगण्याचा, परोपरीने प्रयत्न करतात. ते म्हणतात-

‘संतसंगतीनें थोर लाभ झाला । मोह निरसला मायादिक ॥१॥
घातले बाहेरा काम क्रोध वैरी । बैसला अंतरी पांडुरंग ॥२॥
दुजियाचा वारा लागूं नेदी अंगा । ऐसें पांडुरंगा कळों आले ॥३॥
संतानीं सरता केला सेना न्हावी । ब्रह्मादिक पाही नातुडे तो ॥४॥

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, श्री सकलसंतगाथा, खंड पहिला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. जुलै १२-२०००, 'संत सेना न्हावी-अभंग' अभंग क्र. १९)

जीवनाचा अर्थ आणि जगण्याचा खरा मार्ग, संतसंगतीने ज्ञात झाला, असे प्रांजळपणे सर्वांना निवेदित करून; संतांच्या सहवासाने संसार-प्रपंचातील मोह-आसक्ती आणि भ्रामकता यांची निरर्थकता लक्षात आली. प्राप्त संसार प्रपंच निरासक्त होऊन; कर्तव्यतत्पर होणे, हाच पुरुषार्थ होय; याचे ज्ञान होताच वासनादेहातून मोहमायेचे निरसन करता आले. हा संत सहवासाचाच लाभ होय. असे अभंगाच्या प्रथम चरणात संत सेना स्पष्ट करतात. जीवात्मा जीवाच्या अर्थात वासनादेहाच्या योगाने जगतात कर्म करीत असतांना कर्माच्या ठिकाणी वासनात्मकता कवटाळून फळासाठी माणूस मोहवश होतो. त्या मोहवशतेने कर्माचे फळ लाभले की जीवाला सुखसमाधान प्राप्त झाल्यासारखे वाटते. मात्र ते सुख केवळ क्षणभर टिकते. पुढच्या क्षणी ते निरर्थक वाटते आणि पुढिलांचा किंवा अधिक फळाचा मोह निर्माण होतो. जीव अस्वस्थ, असंतुष्ट, दुःखी होतो. हेच जीवाचे मायेत गुंतणे असते. हा मोह किंवा फलासक्ती ही न संपणारीच नव्हे तर वर्धिष्णू असते. त्यात जीव अडकतो. हेच मायेत अडकणे होय. फलाविषयी सतत अतृप्ततेने आसक्ती वाढत जाणे हे कर्मतत्परतेविषयी प्रेम नसते; तर केवळ भ्रामकतेत क्षणभंगुरतेत गुंतणे असते. या मायेत अडकण्याने ना कर्मतत्परतेचे समाधान मिळते ना फलप्राप्तीची तृप्ती होते.

या मायेत अडकल्याने, मोहवश अवस्थेत काम, क्रोधादि वैरी जीवाच्या ठिकाणी जीवात्म्याला जखडून टाकून; संसारप्रपंचात व्यवहार करण्यास भाग पाडू लागतात. जीवात्मा आपल्या मूळ रूपाला अर्थात शिवात्मा किंवा परमात्मा अर्थात आत्माराम स्वरूपाला विसरतो. यामुळे अवघे जगत दुःखाने भरले असल्याचा अनुभव जीवाला येऊन; जीव त्रस्त होतो. अतृप्त होतो. अज्ञानाच्या आहारी जाऊन; जगताच्या ठिकाणी वासनाधिनतेने अहंकारवश

चरणात स्पष्ट करतात. भक्तिमार्गाचे साधे सूत्र म्हणजे 'अंतरी बैसला पांडुरंग' हे होय. एकप्रकारे परात्पराची सगुण रूपात अनन्यभक्ती हे सूत्र संत सेना महाराजांनी अभंगाच्या प्रथम आणि द्वितीय चरणातून निरोपिले. सर्वार्थे अंधविश्वासात्मकतेने बद्ध झालेल्या जीवाला अतिशय सुलभ असा भक्तिमार्ग सत्संगातून आणि संतसहवासामधून मिळतो; हे स्वप्रमाणासह स्पष्ट केले. न्हावी जातीत जन्माला आल्याने रूढीग्रस्त परंपरेने तीच वृत्ती स्वीकारणे प्रचलित समाजात आवश्यक होते. ते प्राप्त कर्म निर्मोही होऊन, षड्रिपूंना दूर सारून केल्यास, भक्तियोग सिद्ध होतो; हेच संत सेना महाराजांना प्रसारित करावयाचे आहे.

भक्तियोग सिद्ध झाल्याची ग्वाही कशी देता येईल? खरोखरीच बद्धतेतून मुक्तता साधली आहे का? या प्रश्नांची उत्तरे संत सेना महाराज तिसऱ्या चरणात देतात. 'दुजियाचा वारा लागू नेदी अंगा' हे पांडुरंगांना कळाले असे सेना महाराज म्हणतात. 'दुजियाचा वारा' म्हणजे द्वैताचा वारा लागू देत नाही हे पांडुरंगांना समजले. पांडुरंग आणि संत सेना महाराज यांचे अद्वैत झाले. जीव आणि शिव एक असल्याची अनुभूती आली. जडचेतनात तो एकच, आत्माराम, परमात्मा किंवा शिवात्मा अथवा चैतन्यतत्त्व असे ज्याचे नाव तो व्याप्त आहे. रूपे अनेक असली तरी ती एकात्म आहेत असे अनुभूत होऊ लागले. कर्म ही प्राप्त व्यवहारातील केवळ क्रीडा आहे असे जाणवू लागले. कर्म करतांना बद्ध जीवाला अधिकाधिक जखडून टाकणारे मोह, माया, अहंकार, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष आदि सर्व विकारांचे निरसन झाले. कर्म हीच आत्मारामाची वृत्ती आहे असे वाटू लागले. आत्मतत्त्व आणि कर्मतत्त्व एक झाले. जीवाच्या सर्व हालचालीत, गरजापूर्तीत निर्मोह तत्परता आली. कर्म निष्कामपणे घडू लागले. भागशीण सारा निघून गेला. जीवात्म्याला शिवात्म्याची संवेद्यता प्राप्त झाली. आपणच पांडुरंग आहोत. आपल्या ऐंद्रिय आणि मानसिक क्रीडा त्या आत्मतत्त्वाच्याच आहेत. जडचेतन सृष्टीशी येणारा जीवाचा संबंध एकात्मभावाने जाणवू लागला. आपपरता लोपली. बद्धतेत मुक्ततेचा अनुभव येऊ लागला. म्हणूनच जीव, जगत, जीवात्मा आणि परमात्मा यांतील दुजेपण नाहीसे झाले. आता जीवाच्या ठिकाणी वास करणाऱ्या जीवात्म्याला जीवाच्या अर्थात वासनादेहाच्या वासनांचा स्पर्श होत नाही. व्यवहारातील हा दुजेपणा हरपल्याने; असमाधान, त्रस्तता, असंतुष्टता, अधिरता, स्पर्धा, शोषण सारे नाहीसे झाले.

अवघे आत्माराममय अर्थात पांडुरंगमय झाले. संत सेना महाराज म्हणतात, असे जीवाचे बद्धतेमधून निसटणे, पांडुरंगाला अर्थात जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या जीवात्म्याला कळले. कारण जीवात्माच शिवात्मा असल्याची संवेद्यता प्रकटली. नामस्मरणाचा निधीध्यास संतांच्या संगतीत संत सेना महाराजांना लागला. ते देही असून विदेही झाले. हे सगुण साकारातले, निर्गुण निराकारित्व संत सेना महाराजांना कळले. सेना महाराजांच्या ठिकाणी स्वरूपावस्था, निजस्वरूपता प्रकटली, हेच ते 'पांडुरंगा कळों आले' या शब्दावलीतून सांगत आहेत. पांडुरंग आणि सेना यांचे भक्त आणि भज्य असे द्वैत भक्तिभावनेत हरपले. संसारप्रपंच करतांना, प्राप्त व्यवहार आणि वृत्ती यातच प्रत्यक्ष स्वरूपतेने कर्म घडू लागले. भक्तियोगाची ही सिद्धावस्था प्रापंचिकाला, भक्तिसाधनेतून साध्य होते; हेच अभंगाच्या तृतीय चरणात संत सेना महाराज स्पष्ट करीत आहेत.

भगवान ब्रह्मांसह सर्व भूतमात्रांनाही जी बद्धता नष्ट करण्यात कष्टप्रद, प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागली, त्यांना जो सहज लाभ मिळाला नाही (नातुडे) तो लाभ संतसंगतीत संत सेनांना लाभला. संत सेना म्हणतात, 'संतांनी सरता केला सेना न्हावी' सरता करणे म्हणजे मार्गस्थ करणे होय. संतांनी सेना न्हावीसारख्या तत्कालीन व्यवस्थेच्या दृष्टीने तथाकथित हीन जातीत जन्मलेल्या शूद्रव्यावसायिकाला आपल्या बरोबरीने भक्तिपंथात समाविष्ट करून भक्तिमार्गाची दीक्षा दिली. चातुर्वर्ण आणि जातीव्यवस्थेत, गावगाड्याच्या कर्मचाकोरीत बद्ध असलेल्या संसारप्रपंच करतांना दुःखानुभूतीत, विवशता भोगणाऱ्या, जीवाला जवळ केले. भक्तियोगाने बद्धता कशाप्रकारे नाहीशी होते हे सप्रयोग शिकविले. संत सेना महाराजांच्या 'मोहमायादिंचे' निरसन झाले. त्यांच्या अंतःकरणात पांडुरंग प्रकटला आणि दृढ झाला. त्यांच्या जीवात्म्याला शिवात्मास्वरूप प्राप्त झाले. षड्रिपू दूर पळाले आणि देही विदेहता प्रकटली. सेनांना स्वस्वरूपाचे ज्ञान झाले. बद्धता हरपली. जे ब्रह्मादिकांना देखील कठीण ते अलौकिक अनुभवन सेनांना संत संगतीत लाभले. त्यांची अवस्था परमात्मतत्त्वाशी अद्वैत स्वरूप झाली आणि आपपरता, मी-तूपण, दुजाभाव अर्थात द्वैताचा स्पर्शही नाहीसा झाला. 'दुजियाचा वारा लागू नेदी अंगा ।' हे अंतःकरणातील विदेही पांडुरंगाला जाणवले. संत सेना पांडुरंगाशी एकरूप नव्हे तर स्वरूप झाले. आता द्वैताच्या वाऱ्याचाही स्पर्श होणार नाही

अशी संवेदना प्रकटली. अवघे विश्व आनंदमयतेने, बद्धावस्थेतून निसटून आनंदमग्न झाले. भक्तियोगे समाधी साधना घडली. हा अलौकिक सोहळा संतसंगतीने सेनांच्या ठिकाणी घडला. असाच जीवनमुक्ततेचा सोहळा संत संगतीत प्रत्येक जीवाला घडेल आणि जगताचे ठिकाणी जीवाच्या योगे जीवात्म्यास असलेली बद्धता नाहीशी होईल. जीवन याचि देही याची डोळा ज्ञानवान कर्तव्यतत्परतेत, स्ववृत्तीत स्वरूप संवेदनेचा, शाश्वत आनंदाचा अनुभव घेईल. संत सेना महाराजांनी चौथ्या चरणात या भक्तियोग सिद्धी अवस्थेचे प्रकट निवेदन केले आहे.

विवेक हातवडा घेऊन हातीं । काम क्रोध केला चूर्ण

– संत नरहरी सोनार

वृत्तीने सोनार असलेले संत नरहरी मुळात शैव होते. अनुभव आणि सहवास यामुळे ते हरिदास झाले. त्यांचा समाधी काल शके १२३५, माघ कृष्ण १ अर्थात इ.स. १३१३. असे ते श्री ज्ञानदेव-नामदेवांचे समकालीन होत. अध्यात्मिक दृष्टीने जीवन कसे जगावे याचा वस्तुपाठ म्हणजे संत नरहरी सोनार होत. गुरु गैबीनाथ यांचे शिष्य संत नरहरी सतत 'चिदानन्द रूपः शिवोऽहं' या भजनात तल्लीन असत. श्री विठ्ठलांना करगोटा करण्याच्या व्यवहारातून ते 'हरिदास' कसे झाले याची कथा प्रचलित आहे. संत नामदेवांचा त्यांना पंढरपुरात आल्यावर विशेष सहवास घडला. मुळात परंपरेने सराफीचा व्यवसाय करणारे देवगिरीचे नरहरी सोनार पंढरपुरात श्री विठ्ठलभक्त संत नरहरी सोनार झाले. प्रपंच परमार्थ साधनायुक्त असला की पुरुषार्थ सिद्धी सहज आहे. हा संदेश त्यांच्या चरित्रातून मिळतो. वास्तवता अनुभूत होणारा संसारप्रपंच हा परब्रह्म स्वरूपच असतो. तो भ्रामक, मायामयी असा वाटतो तरी त्यात कर्मतत्परतेने शाश्वत सुखाचा अनुभव घेता येतो. अवघ्या दुःखांचा नाश करणे केवळ आपल्या हाती असते. प्रवृत्तीने वृत्ती सांभाळतांना श्रद्धा आणि विवेक यांचा अभ्यास करा असे संत नरहरी सांगत आहेत. ते म्हणतात,

‘देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥१॥

देह बागेसरी जाणे । अंतरात्मा नाम सोनें ॥२॥

त्रिगुणाची करूनी मूस । आंत ओतिला ब्रह्मरस ॥३॥

जीव शिव करूनी फुंकी । रात्रंदिवस ठोकाठोकी ॥४॥

विवेक हातवडा घेऊन हाती । कामक्रोध केला चूर्ण ॥५॥

मनबुद्धीची कातरी । रामनाम सोने चोरी ॥६॥

ज्ञान ताजवा घेऊन हातीं । दोन्ही अक्षरें जोखिती ॥७॥

खांद्या वाहोनी पोतडी । उतरला पैलथडी ॥८॥

नरहरी सोनार हरीचा दास । भजन करी रात्रंदिवस ॥९॥

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, श्री सकलसंतगाथा, खंड पहिला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्र.आ. १२ जुलै २०००, 'संत नरहरी सोनार - अभंग') वरवर पाहता सांगरूपकात्मक भक्तिरसाने ओथंबलेला, प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घालण्याचा कलात्मक प्रयत्न असणारा, संत नरहरी सोनारांचा अभंग आहे. आशय आणि संदेशनाची दृष्टी या दृष्टीने संत नरहरी सोनारांच्या विभूतिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारा असा हा अभंग आहे. जीव, जिवात्मा, जगत् या अनुबंधाने ब्रह्मांडात जगणारा पिंड ब्रह्मांडाच्या पलिकडील सर्वव्यापी परमात्म्याशी अनुसंधान साधण्याची प्रक्रिया, स्वज्ञातीप्राप्त वृत्तीच्या उदाहरणातून संबोधित करणारा हा अभंग आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. मुळात शिवोऽहं मंत्राचा जप करीत पिंडी ते ब्रह्मांडी आणि शिवतत्त्व अर्थात ब्रह्मतत्त्व किंवा चैतन्यतत्त्व नाथ संप्रदायाच्या समाधी साधन परंपरेत अनुभवणारे संत नरहरी सोनार हरिदास संत नरहरी भक्तियोगानेही ही शाश्वत सत्यानुभूती घेत आहेत.

संत नरहरी सोनार मुळातच 'शिवोऽहं' वृत्तीचे श्रद्धावंत होते. हे लक्षात घेतले तर 'देवा तुझा मी सोनार' असे म्हणत असतांना ते आत्मसंवाद करीत आहेत हे स्पष्ट आहे. श्री विठ्ठल मूर्ती समोर उभे राहून अनन्य भक्तिभावाने ते आळवणी करीत असतीलही; तरी तो संवाद आत्मसंवादात्मकच ठरतो. भक्तीच्या अनन्य, दृढ भावनेने सर्व संतांचे अभंग हे आत्मसंवादात्मकच आहेत असे जाणवते. हा आत्मसंवाद दोन स्तरावर एकाचवेळी अनुभवावा लागतो. याचे कारण संतांनाच नव्हे तर समस्त मनुष्य मात्राला आत्मसंवेदन हे व्यष्टी आणि समष्टीच्या स्तरांवर संवेदित होते. सर्वात्मकतेचा अनुभव समूहप्रवृत्तीने जगणाऱ्या सर्व चेतन अस्तित्वात अपरिहार्य आहे. संत नरहरी सोनार आपल्या अनन्यभक्त अवस्थेत ते आत्मसंवाद करीत आहेत. 'देवा तुझा मी सोनार' असे म्हणतांना मनुष्यमात्राला, स्वनिर्मित परंपराप्राप्त जीवनसारणीत वाट्याला आलेली वृत्ती किंवा कर्म हे ईश्वराचे, अर्थात सर्वात्मक परमात्म्याचे अनिवार्य, आवश्यक

तरीही स्वीकृत कर्म आहे हे लक्षात घेऊन; कर्मातही सर्वात्मकाचे संवेदन अनुभवत कर्म करावयाचे; हा कर्मधर्म विचार संत नरहरी सोनार स्पष्ट करीत आहेत. सांग रूपकात्मकतेने हा विचार मांडतांना; संत नरहरी मानवी परस्पर संबंध आणि व्यवहार याशी अनुबंधित विचार कलात्मक स्वरूपात मांडतात. असे करतांनाही देह, आत्मा आणि मन यांचा समूह सारणीतील बद्ध स्वरूपातील जीवनव्यवहार शिवात्मभावाने अर्थात सच्चिदानंद मग्नतेने कसा साधता येतो याचा अनुभव या आत्मसंवादात प्रगट करतात. ते म्हणतात, मी वृत्तीने सोनार अथवा सराफीचा व्यवसाय करणारा अर्थात वृत्ती स्वीकारलेला असल्यामुळे आयव्ययाचा आणि विनिमयाचा व्यवहार अपरिहार्यच होय. मी 'नाम' घेणे आणि 'नाम' संवादित करणे, 'नामा'चा प्रचार, प्रसार आदि देणेघेणे असा व्यवहार करतो.

देहरूपी बागेसरीत अर्थात भट्टीत, अग्नी ज्वालांना किंवा चुलीत, अंतरात्मा हेच सोने मी शुद्ध करीत आहे. देह ही अंतरात्म्याला लाभलेली जीवात्मास्वरूपाची बद्धता आहे त्यामुळेच 'जीव' ही अवस्था अंतरात्म्याला लाभली आहे. अर्थात परमात्मा अंश शिवात्मा देहाच्या ठिकाणी जीवात्मास्वरूप होऊन; पंचभौतिक देह आणि मानवनिर्मित जीवनसारणीत जगताच्या ठिकाणी जगत आहे. या सगुण विकारी अवस्थेमुळे मुळात शुद्ध सोने असलेला अंतरात्मा अर्थात शिवात्मा, वासनादेहात बाटला आहे. त्याला बट्टा लागला आहे. हा बट्टा 'तापन' केल्याशिवाय घालविता येणार नाही. त्यासाठी देहालाच चुलीचे अर्थात बागेसरीचे रूप द्यावे लागते. जीवात्म्याच्या ठिकाणी परमात्मा अहंकार आणि महशक्ती स्वरूप, पंचभूतात्मक असा देह हेच साधन आणि इंधनही आहे. देह तर वासनाधीन आहे. आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन या चार मूलभूत विकारांत बद्ध असून सत्व, रज आणि तम गुणात्मक वासनांनी लिप्त आहे. या विकारांचा इंधन म्हणून वापर करीत देही विदेही होण्याचा संघर्ष मांडला पाहिजे. म्हणजे बागेसरी पेटविली आहे. अशा बागेसरीला, असे इंधन खरेतर न जळणारे असते म्हणजे 'चुलीवरचा स्वयंपाक आणि ओली लाकडे' असा प्रकार होणे स्वाभाविकच आहे. असे संत नरहरी सोनार दुसऱ्या चरणात सांगून भट्टी भडकल्याशिवाय बट्टा असलेले आत्मारामरूपी सोने वितळणार नाही त्याकडे ते लक्ष वेधतात.

अशी भट्टी अर्थात बागेसरी चांगली प्रज्वलित करण्यासाठी इंधनातील

ओलावा, अर्थात वासनागुणात्मकता आणि जळतांना निर्माण होणारी काजळी केवळ वाऱ्यानेच नाहीशी होईल. यासाठी जीव अर्थात वासनादेहात अडकलेल्या जीवात्म्याच्या ठिकाणी जीवात्म्याची आत्मतत्त्वांसह पंचमहाभूतात्मक शक्ती एकवटून अर्थात जीवात्म्याला शिवात्मस्वरूपात प्रकटविण्याचा आकांत मांडून; अतितीव्रतेने देहात्मकतेला वायूतत्त्वात समाधिस्त करावे लागते. संत नरहरी सोनार तशा तऱ्हेने बागेसरी प्रज्वलित करण्यासाठी जीवाचा शिव करून फुंक मारतात आणि बागेसरीत बट्टा जाळून; अर्थात देहात्मभाव वितळून अंतरात्मा रूपी सोने शुद्ध करतात. त्या अंतरात्म्याला शुद्ध सुवर्णस्वरूपात आकार देतांना अर्थात याचि देही याचि डोळा आत्मराम सुख अनुभवतांना प्रपंचात तीव्रतर क्लेशदायक संघर्ष अटळ असतो. यालाच संत सोनार 'ठोकाठोकी' असे म्हणतात. हा संघर्ष एखाद्या महायुद्ध क्रीडेसारखा असतो. जिंकपर्यंत रात्रंदिवस युद्ध क्रीडा करावीच लागते म्हणूनच संत नरहरी सोनार 'रात्रंदिवस ठोकाठोकी' असा उल्लेख करतात.

पाचव्या चरणात संत नरहरी सोनारांनी प्रपंची पुरुषार्थ साधून; परमार्थ अनुभवण्याची गुरुकिल्ली दिली आहे. वासनादेहाने जगतात वावरतांना गुणवृत्तींमुळे काम क्रोधादि विकार अगदी स्वाभाविक आहेत. षड्रिपूंच्या गराड्यात जीव भरकटत जातो. जीवात्मा बाधित होतो. जीवाला त्याच्या मूळ, निर्गुण, निराकार, निरासक्त अशा सच्चिदानंद रूपाचा विसर पडतो. हा विसर पडू देता कामा नये. यासाठी मानवी देहाला वेगळेपण प्राप्त आहे. ते वेगळेपण म्हणजे त्याला लाभलेली मनःशक्ती. अंतरात्म्याला या मनरूपी अजड संवेदनात्मक अशा इंद्रियामुळे मनःशक्ती लाभली आहे. मनःशक्ती हीच चित्तशक्तीची अनुभूती देणारी असते. मनःशक्तीत अवलोकन आकलन निरीक्षण, संपादन बुद्धी, प्रज्ञा, जाणीव, स्मृती, कल्पना, प्रतिभा, सौंदर्यभावना, चमत्कृती अशा अनेक शक्ती कार्यान्वित असल्याचा अनुभव येतो. या सर्व शक्तींच्या जोडीला सर्वात महत्त्वाच्या शक्ती असतात त्या म्हणजे विवेक आणि निर्णय या शक्ती होत. माणसाचे संपूर्ण जिवंतपण या शक्तींमधून संवेदित होत असते. या मनःशक्तींच्या कार्यशक्तीचा विकास अभ्यासाने अर्थात वारंवार त्याच त्याच क्रिया केल्याने होतो. मानवी जीवाच्या मूलभूत विकार व प्रवृत्ती यांचे भावनात्मक आणि क्रियात्मक क्रियान्वेषण या मनःशक्तीमुळे होते. आत्मा आणि मन या दोन्ही गोष्टी जीवाच्या ठिकाणी जीवनक्रिया घडवित असतात. आत्मतत्त्व हेच

परब्रह्म्याचे, कैवल्याचे मूळ जीवनमुक्त रूप असते. ते निर्गुण, निराकार असल्याने निर्विकार, सत्य, चैतन्यमयी आणि आनंदस्वरूप असते. हेच माणसाचे स्वरूप होय. हे स्वरूप जीवाला जीवात्म्याच्या ठिकाणी जगतात. अनुभवास येणे म्हणजे जगतातील दुःखप्रदतेचे निरसन होऊन परम आनंद प्राप्त होणे किंवा सच्चिदानंद अनुभवणे होय. हे मूळ स्वरूप म्हणजे जीवात्म्याचे जीवाच्या ठिकाणी शिवात्म स्वरूप होणे होय. असे लौकिक जीवनात देहभावासह जगतानाही हे शिवात्म स्वरूप जीवन जगता येते. त्यासाठीच विवेक ही अलौकिक शक्ती मनःशक्तीत अंतर्भूत आहे. या विवेकशक्तीने, शिवात्म होण्याचे ध्येय बाळगणे, ध्यास घेणे म्हणजे अनन्य भक्तिभाव जागवित जगणे. असे जगतात बाधित करणाऱ्या सर्व काम, क्रोध, लोभ, मोह, मत्सर, द्वेष आदि दुर्वासनांची जाणीव करून घेऊन त्यांशी युद्ध करण्याची शक्ती विवेक या शक्तीत आहे. विवेक म्हणजे सार-असार ओळखून असाराचा नाश करण्याची आणि सार गोष्टींची स्वीकृती करून; जीवाला सत्प्रवृत्त करण्याची शक्ती होय. यातच निर्णयशक्तीचे कार्य विवेक सापेक्षतेने घडते. हे करतांना संघर्ष अटळ असतो. म्हणूनच संत नरहरी सोनार 'विवेक' हा हातोडा असल्याचे म्हणतात. या हातोड्याने देहातील आसक्तीवर प्रहार करून; कामक्रोधादि जीवात्म्याला बद्ध करून दुःखानुभूती घडविणाऱ्या गोष्टींचा चुराडा करता येतो.

अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात देह बागेसरीत वितळून शुद्ध केलेले सोने कोणत्या मुशीत ओतावे याविषयीचे मार्गदर्शन केले आहे. त्रिगुणाची मूस करावी व त्यात वितळलेले शुद्ध सोने अर्थात ब्रह्मरस ओतावा. शुद्ध सोने अर्थात शिवात्मा, त्रिगुणात्मक देहात ओतावा आणि जीवात्मा स्वरूप द्यावे. शिवात्मा, शुद्ध, निर्गुण, निराकार, चैतन्यमयी, निर्विकार असतो. तो जीवात्मा होतो अर्थात जीवाच्या ठिकाणी बद्ध होतो. अशा बद्ध सगुण साकार जीवाला शिवात्म्याचा विसर पडण्याची शक्यता असते. आत्मा जीवात्मा म्हणून कार्य करू लागला तरी तो मूलतः शिवात्माच असल्याने जीवात्म्याला शिवात्मरूपाची स्वाभाविक ओढ असते. मुक्त शाश्वत आनंदरूप असे स्वरूप प्राप्त होण्यासाठी धडपड सुरू होते. त्यामुळे जीवाच्या ठिकाणी त्रिगुणावस्थेत संघर्ष सुरू होतो. जीव अर्थात जीवात्म्यासह वासनादेहात होणाऱ्या तात्कालिक विकारांनी मोहित होतो. तात्कालिकतेमुळे त्याला क्षणभर सुखसमाधान मिळाल्यासारखे वाटले तरी पुढच्या क्षणी तो अतृप्त, असंतुष्ट, दुःखी होतो आणि पुन्हा न संपणाऱ्या

वासना विकारामध्ये अडकतो. अशा वासनाविकारात्मक अवस्थेत अडकलेल्या जीवाला दुःखावस्थेचे अनुभवरूपी चटके बसू लागले की विवेकरूपी हातोड्याने ताडन करून शिवात्मरूपाच्या दिशेने अर्थात शाश्वत सुखाकडे नेण्यासाठी अभ्यास करावा लागतो. हा अभ्यास रात्रंदिवस करावा लागतो. या क्रियेला संत नरहरी विवेक हातवड्याने 'ठोकाठोकी' असे म्हणतात. अशी ठोकाठोक करूनच जीवात्म्याला वासनादेहाची अशाश्वतता आणि निर्गुण निराकार परब्रह्माची शाश्वतता अर्थात सच्चिदानंदस्वरूपता लक्षात येऊ लागते.

विवेकविचार करण्याचा अभ्यास करत असतांना सतत सच्चिदानंद मूर्तीचे नामस्मरण करावे अर्थात श्री रामप्रभूंचे नामस्मरण करावे म्हणजे प्रत्येक क्षणीच्या नामस्मरणाने क्षणाक्षणाला जीवात्मा शिवात्मास्वरूप होत जातो. विवेक अभ्यास करण्यासाठी मनशक्ती अर्थात मनबुद्धी अर्थात विवेक विचाराची शक्ती अर्थात सारासार विचार, सत्यासत्य विचार, शाश्वत अशाश्वत विचार, तात्कालिक आणि चिरंतन विचार करणारी बुद्धीरूपी कात्री निर्णय शक्तीत कार्यान्वित व्हावी लागते. तर प्रतिक्षण शिवात्मा स्वरूप होण्याची प्रक्रिया घडत जाते. संत नरहरी म्हणतात, मनबुद्धीरूपी कात्रीने परब्रह्म, सच्चिदानंद स्वरूप पूर्ण शुद्ध सोने चोरण्याचे कौशल्य स्वतःत बाणले आहे. भक्तीने विवेक जागृती होते असे संत नरहरींना सांगायचे आहे. नामभक्तीने विवेक जागृत झाला की ज्ञान प्रकटते म्हणजे जीव हा शिवस्वरूपच असल्याची जाणीव होते. नेणीव फिटून जाते. त्या शिवस्वरूप जाणिवेच्या प्रमाणाने अर्थात वजनकाट्याने ताजव्याने क्षणाक्षणाला राम ही दोन अक्षरे जोखून पाहावीत. पूर्ण वजनाची खणखणीत अर्थात अनन्य भक्तीने अर्थात दृढ श्रद्धेने मनात स्पंदन पावली किंवा नाही हे जाणवून घ्यावे आणि क्षणाक्षणाला 'नाम' रूपी शुद्ध सोन्याचे अर्थात ज्ञानकणांचे संचित वाढवित न्यावे. ह्या संचिताची पोतडी खांद्यावर वहावी भवसागराच्या पलिकडे पोचावे.

सहा, सात आणि आठ या तीन चरणातून जगताचे ठिकाणी जीव रूपात बद्ध झाल्याने जीवात्म्याला बद्ध सारणीत जीवन जगावे लागते हे सांगितले आहे. जीवाला हे जीवन अपरिहार्य आहे. नरदेहाला अर्थात मानवी जीवाला मिळालेल्या विवेकपूर्ण मनःशक्तीचा उपयोग सतत करित जावे. असा उपयोग करतांना जीवनमुक्त होणे अर्थात शिवात्मा होण्याचे ध्येय असावे त्यासाठी भक्तिसाधना अंगिकारून क्षणाक्षणाला सच्चिदानंद स्वरूपाचे 'राम'नामाने

स्मरण करून जीवात्म्याचे ठिकाणी संचय वाढवित न्यावा. जीवनाच्या पूर्णत्वाकडील प्रवासात भक्तीतून प्राप्त ज्ञान संचयाची वर्धिष्णू पोतडी अर्थात साठा खांद्यावर वाहावा अर्थात मनःशक्तीच्या योगाने कर्मच असे ज्ञानवान होण्यासाठी विवेकभावाचा वापर करावा. असे करित भवसागर म्हणजे परब्रह्म्याच्या अहंकार कारणाने महदशक्तीतून निष्पन्न पंचमहाभूतात्मक सृष्टी आणि मानव निर्मित सारणी या दोहोंशी बद्धजीव व्यतीत करावे. भक्ती व ज्ञानात्मकतेने असे जीवन कंठताना वैराग्य प्रकट होते म्हणजे निरासक्तता येतेच. स्वस्वरूपाची अर्थात अंतरात्म्याची शिवात्म्याची अर्थात सच्चिदानंद अवस्थेची प्रचिती ठायीच म्हणजे देहातच येते. याचा अनुभव संत नरहरी रात्रंदिवस घेत आहेत. या हरिदासाप्रमाणे असा अनुभव सर्वांना घेता येईल.

याति कुळ संबंध नाही

– संत सावतामाळी

परसुबा आणि नांगिता यांचे पुत्र आणि जनाबाईचे पती श्री संत सावतामाळी, संत नामदेवांचे शिष्य होत. श्री ज्ञानदेव आणि श्री नामदेव यांच्या भरपूर सहवासात राहिलेल्या संत सावतांनी संसारप्रपंच आणि सगुणभक्तीमार्गे परमार्थ, यांची अचूक सांगड घातली. प्राप्त संसारप्रपंचाचा त्याग न करता तो प्राप्त प्रपंच, प्राप्तजाती, प्राप्तकर्म यांचा; परमेश्वराचेच ते रूप आहे असे समजून निर्वाह करावा, याचा वस्तुपाठ संत सावता माळी यांनी घालून दिला. आपले कर्म तत्त्वस्वरूप झाले; तर कर्माचे कष्ट वाटेनासे होतात. कर्म आनंदमय क्रीडा होते; हे सांगतांना त्यांनी आपल्या मळ्यात सर्वरूपात पांडुरंगाचे रूप अनुभवत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात, 'कांदा मुळा भाजी । अवघी विठ्ठी माझी ॥ लसूण, मिरच्या, कोथिंबिरी । अवघा झाला माझा हरी ॥ मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंढरी ॥ सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठल पायी गोविला गळा ॥' एकप्रकारे त्यांनी आत्मरूपाचा कर्मसिद्धांत सांगून प्रबोध केला आहे. परमात्मा सर्वाभूती अर्थात जडचेतनाच्या ठिकाणी, सगुणसरूपपणाने प्रकटला आहे हे लक्षात घेऊन प्रपंच, अर्थात पंचमहाभूतात्मक स्वाभाविक असे कर्म करा; हेच त्यांनी परोपरीने सांगितले. प्रपंच असार आहे, माया आहे, भ्रम आहे, असा नकारात्मक विचार करून दैववादाला शरण जाण्याला, त्यांनी आपल्या कर्मसिद्धांतासह संघर्षपूर्वक रोखले. पारलौकिकाचा अर्थ लौकिकात पुरुषार्थ करणे हा आहे. हा पुरुषार्थ, म्हणजे प्राप्त कर्मनिष्ठेने, कर्तव्यबुद्धीने, सारणीच्या योगाने करणे होय. संसार परमस्वरूप मानून करण्यातच, ह्या पूर्णपुरुषाचा अर्थात परमेश्वराचा अर्थात अंतरात दडलेल्या आत्मारामरूपी शिवात्म्याचा, आनंदमय अनुभव घेणे होय; हे त्यांनी आपल्या मोजक्या

अभंगातून, जणू वेदवचनांसारखे, मंत्रसामर्थ्याने सांगितले आहे. मानवी जन्म, सृष्टीप्रक्रियेचा अपरिहार्य लीलात्मक असा भाग असल्याने; जन्म स्वीकारताच स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष सारणीत, निर्वाहाचे साधनरूप लाभलेले प्राप्त ज्ञातीकर्म; हे विविधरूपांतील एक रूप आहे. जडचेतन सर्वरूपांत, तेच एकमेव परमात्मस्वरूप आकारले आहे. हे लक्षात घेऊन; प्राप्त कर्मसारणीच्या त्या परीने आनंद लुटता येतो. तोच त्या स्वरूपाचा धर्म असतो. याति कुळ यांचा मानवनिर्मित संबंध, तात्कालिक आणि भ्रामक असतो. तोच दुःखाला कारण असतो असे सांगतांना संत सावता माळी म्हणतात-

‘भली केली हीन याति । नाही वाढली महंती ॥१॥

जरी संता ब्राह्मण जन्म । तरी हें अंगी लागतें कर्म ॥२॥

स्नान नाही संध्या नाही । याति कुळ संबंध नाही ॥३॥

सावता म्हणे हीन याती । कृपा करावी श्रीपती ॥४॥’

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरेकृत प्रासादिक ‘सकलसंतगाथा’, खंड पहिला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, प्र.आ. इ.स. २०००, संत सावतामाळी – अभंग – अ.क्र. ८)

प्रचलित वर्ण, जाती जातीव्यवस्थेनुसार, ‘माळी’ ही जाती, हीन जाती म्हणून गणली जाते. हे अधोरेखित करीत; संत सावतामाळी निक्षून सांगतात ‘भली केली हीन याति ।’ सावतामाळी या रूपाने जो जन्म लाभला हा प्रकृतीच्या स्वाभाविक जननप्रक्रियेचा भाग आहे. जन्म ही गोष्ट ठरवून करता येत नाही. मात्र वर्ण, जाती ही व्यवस्था पूर्णतः मानवनिर्मित स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष मानवसमूहांच्या सर्वकल्याण आणि सर्वांचे सुविहित व्यवस्थापन या हेतूने धुरिणांनी निर्माण केल्या. त्या रूढ झाल्या आणि जन्मतःच चिकटल्या. ही स्थिती पूर्ण मानवनिर्मित आहे. परंपरा आणि रूढीग्रस्तता यामुळे त्यात कर्मठ बद्धपणा आला असून; प्रत्येक जातीला ज्ञातीनिहाय कर्मप्रक्रिया पालनाच्या दृष्टीने जाचक रूढी स्वीकाराव्याच लागल्या आहेत. त्यात परिवर्तन करायचे की त्यांचे, स्वीकार व विचारपूर्वक पालन करायचे; हे सत्यनिष्ठेवर अवलंबून आहे. सर्वाभूती परमेश्वर ह्या तत्त्वाप्रमाणे ‘श्रेष्ठ’ आणि ‘हीन’ या दोन्ही अवस्था मानणे सदोषच होय. ही दोषात्मकता प्रत्यक्ष सामाजिक सारणी परिवर्तन आणि मानसिक प्रबोधन या दोन्ही मार्गाने घालवावी लागते. श्री संत ज्ञानेश्वरांचा आणि श्री संत नामदेवांचा सहवास लाभलेले संत

सावता श्री ज्ञानेश्वरांचे 'मार्गाधारे वर्तावे विश्वमोहरे लावावे' या सूत्राचा सर्वार्थे विनियोग आपल्या कर्मपरतेत करतांना दिसतात. म्हणून ते आनंदाने, प्राप्त सारणीत, अपरिहार्यपणे वाट्याला आलेली हीन जात स्वीकारून; 'मानव' जन्म प्राप्तीबद्दल परमात्म्याचे आभार मानतात. स्वतःला प्राप्त यातीत सकारात्मकतेने गुणात्मकता शोधतांना, श्रेष्ठ जातीतील दोषात्मक प्रमाणांची कसोटी लावीत म्हणतात. 'भली केली हीन याती ।' हे पांडुरंगा हीन यातीत जन्माला घातलेस, हे भले केलेत. श्रेष्ठ यातीत जन्माला येऊन; अकारण मोठेपणा, अर्थात महंतपण प्राप्त झाले असते. महंतपण पेलण्याचा जाच सोसावा लागला असता. प्रथम चरणात जगरहाटीचा परिणाम, सूत्ररूपाने स्पष्ट करतांना, दुसऱ्या चरणात, त्या त्या जातीतील विहित रूढी, स्मृतिप्रमाणित, धर्मशास्त्र प्रमाणित, कर्मकांड कसे रूढ स्वरूपात येऊन; माणसाला बद्ध करते; ते स्पष्ट केले आहे. त्यासाठी संत सावतामाळी ब्राह्मण जातीविषयी उदाहरण देतात.

संत सावता म्हणतात, 'जरी संता ब्राह्मण जन्म । तरी हें अंगी लागते कर्म' जर संतांना अर्थात स्वतःला माळी यातिऐवजी ब्राह्मण यातीत जन्म आला असता तर त्याच्या अंगी श्रुती, स्मृति, पुराणोक्त धर्मशास्त्राप्रमाणे कर्मकांड लागले असते. स्नान, संध्या अग्निहोत्र, वैश्वदेव, मंत्र, तंत्र, अनुष्ठान, सोवळेओवळे, यज्ञयागादि कर्मे करणे करविणे; या गोष्टी अतिशय कर्मठपणाने, व्रतस्थतेने पाळत बसाव्या लागल्या असत्या. कर्मकांड देवधर्म पालनासाठी करावयाचे ते संसाराच्या ठिकाणी निवेदित पुरुषार्थ फलद्रुप व्हावा म्हणून. ब्राह्मण यातीत गृहस्थाश्रमालाही कर्मकांड, कुळधर्म कुळाचारादी व्रते, वैकल्ये, अनुष्ठाने उपासतापास, याग, नवरात्रे, खेट्या आदि कर्मकांड आहेत. याहीपेक्षा भिक्षुक किंवा पुरोहिताला गृहस्थधर्मियांचे पौरोहित्य करून घेण्यासाठी व्रतस्थ राहावे लागते. समाजाचे लक्ष त्याच्या कर्मकांडाकडे, खाण्यापिण्याकडे, उठण्याबसण्याकडे असते, धर्मशास्त्राशी जराही प्रतारणा, आगळिक केली; की समाज दूषणे देतो. ते त्या पुरोहिताला क्लेशदायक ठरते. ब्राह्मणाच्या या कर्मठपणाकडे अन्य समाजाचे बारकाईने लक्ष असते. घरातील सर्व सदस्यांना मनात असो नसो असे धर्मकर्म, सोवळेओवळे पाळावेच लागते. मुक्तता दूरच परंतु स्वतःबरोबर समाजाचीही बद्धता, रूढीग्रस्तता स्वीकारावी लागते. समाज ब्राह्मणाला; देवकार्य करतो म्हणून महंतपण देतो, वंदन करतो, हे खरे असले;

तरी त्याच महंतपणाने ब्राह्मण अस्पर्श होतो. शिवाशिवाचा त्रास त्याच्या एवढा कोणालाच सहन करावा लागत नाही. त्यातून मुक्त, मनस्वी जीवन जगण्याची. द्विविध स्वरूपाची अर्थात जीवात्मभावाची आणि शिवात्मभावाचीही ओढ कुंठीत होऊन; पुरुषार्थ विफल झाल्याची खंत होते व त्यातून बुबुक्षितपणा वाढतो. बाह्य कर्मकांडाकडेच त्याचे लक्ष वेधले जाते. पंचांग, गोत्र, कुळ, संबंध विचार वर्णविहित कर्मे व पौरोहित्य करतांना यजमानाच्या पुरुषार्थ सिद्धीसाठी व मनोरथ सिद्धीसाठी संकल्पपूर्वक स्वतःच्या मनाविरुद्धही कर्मकांडात गुंतून कार्य करावे लागते.

ब्राह्मण यातीचे प्रमाण देऊन; जातीमुळे प्राप्त होणाऱ्या मोठेपणातील वैयर्थता संत सावतामाळी स्पष्ट करतात. हे करतांना माणसाने समूहव्यवस्थापनेसाठी स्वकल्पनेने निर्माण करून परंपरागत केलेले, वर्णाश्रम व जातीनिहाय बद्ध वर्तन, समत्वभावापासून विचलित करते. समदृष्टीच हरपली की विषमता दृढ होते. श्रेष्ठकनिष्ठता महंता, अहंता, तुच्छता, हीनता या प्रकारात दंभ निर्माण होतो. जीवाच्या ठिकाणी निर्माण झालेला दंभ जीवात्म्याला शोषक बनवितो. कर्माविषयी श्रद्धा कर्तव्यतत्परता, सामाजिक उपयोगिता व सर्वकल्याण विचार नाहीसा होतो. कर्म करण्याची लाज वाटते. कर्माचे समाधान लुप्त होते. प्रसंगी स्वकर्मापासून अहंतापूर्वक दूर होऊन; स्वकर्म मोले देण्याचे अहंतावश कर्म घडते. एकूण मानव्यापासूनच माणूस च्युत होतो. हे सर्वच जातींमध्ये घडते. मात्र प्रचलित समाजव्यवस्थेत धर्मकर्मकर्तव्याची सामाजिक स्थैर्याची आणि तथाकथित हिताची जबाबदारी अकारण ब्राह्मण जातीवर येऊन पडते. हीन यातीला समाजधारणेसंबंधात, अंतिम जबाबदारी, सनातन प्रणालीत नाही. त्यामुळे कर्मकांडात बद्ध न होता दांभिकतेने धर्मकर्माचे अवडंबर न माजविता, यातीहीन माणूस प्राप्त परिस्थितीत स्वतःचे अपरिहार्य लहानपण स्वीकारून, कर्तव्यकर्मनिष्ठा अधिक तत्परतेने पाळून प्रपंच करतो. संत सावता महाराज तिसऱ्या चरणात स्पष्टपणे म्हणतात 'स्नान संध्या नाही । याति कुळ संबंध नाही ।' हे एक प्रकारे बरेच झाले.

तिसऱ्या चरणातील या नकारात्मक उक्तीचे आणखी एक वैशिष्ट्य सूचित होते. ते म्हणजे श्री संत नामदेव आणि श्री संत ज्ञानदेव समकालीन सर्व संतांनी आपली प्राप्त अवस्था, परंपरेने चालत आलेल्या जाती व वर्ण व्यवस्था यांची सामाजिक स्थितीगती नीट समजावून घेतली आहे. बद्धतेचे यथायोग्य

ज्ञान घडले तरच परिवर्तनाला आणि प्रचलित व्यवस्थेतील वर्तनाला निश्चित दिशा मिळते. हे या संतमंडळींनी ओळखले होते; हे लक्षात घेतले पाहिजे. संतांच्या अनुभवसंचितात जाती व वर्णभेदातून समाजात निर्माण झालेली विषमता, शोषणपरंपरा, ज्येष्ठ कनिष्ठ भाव किंवा श्रेष्ठ आणि हीन अर्थात उच्चनीचभावाच्या अनुभूती विपुल होत्या हे स्पष्ट आहे. त्या विषमतेला, उच्चनीचतेला त्यांनी नाकारले होते; त्या उच्चनीचतेविषयीची आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या मूल्यात्मक अधोगतीशी त्यांना प्रखर युद्ध करायचे होते. मात्र हे युद्ध खेळणे या स्वरूपात त्यांना अभिप्रेत होते; हे लक्षात घेतले पाहिजे. समत्वाचे ज्ञान सद्गुरूसहवासात झाल्यामुळे संतांच्या ठायी समदृष्टी प्राप्त झाली होती. या समदृष्टीने संत सहानुभूतीपूर्वक जडचेतन सर्व वस्तुमात्र, भूतमात्र आणि मनुष्यमात्राकडे पाहात होते. सर्वात्मक आत्मारामाचा हा अनुभव संतांच्या 'लाभावीण प्रित' पूर्ण वर्तनातून दिसून येतो. याकरिता संतांनी सद्गुरूनिरूपित प्रेमरूपा भक्तीचा मार्ग निवडला. हे करतांना संतांनी संसारप्रपंच, त्याशी स्वाभाविक, विहित आणि परंपरेने आलेले जगणे, कर्मासह स्वीकारले. त्या जगण्यात आणि कर्मात समत्व दृष्टीने कर्तव्यनिष्ठा आणि ममता जपली. या ज्ञानपूर्णतेने आपले जगणे, लौकिकदृष्ट्या कितीही क्लेशदायक, शोषित, वंचित, उपेक्षित वाटले तरी त्यात आनंद आणि समरसता अनुभवण्याची पारलौकिक शक्ती, त्यांच्या ठायी निर्माण झाली. आपल्या अशा संतत्वपूर्ण माऊलीस्वरूप जगण्यातून, सर्वाभूतीच्या पांडुरंगाला राधाभावाने आर्लिंगन दिले. या वर्तन पद्धतीने कर्मातील क्रीडा त्यांना अनुभवता आली. कर्म, कर्मसाधने आणि कर्मपरिणाम पांडुरंगमय अर्थात सर्वव्यापक सहानुभूतीपूर्ण झाला. ही संतांच्या समाजपरिवर्तनासाठीच्या युद्धक्रीडेची सिद्धता होती.

संतपरंपरा पाहिली तर श्री संत नामदेव आणि श्री संत ज्ञानदेव यांच्या शिष्यपरंपरेत श्री संत सावतांचे स्थान असल्याचे जाणवते. येथे गुरुशिष्य यांचेही भावात्मक अद्वैत होऊन; त्यातही उपदेशक आणि अनुसारक भाव राहात नाही. 'सद्गुरूच्या संगे शिष्य बी घडला । शिष्य बी घडला सद्गुरूची झाला' अशी ही अवस्था होते. या त्यांच्या ज्ञानवान कर्मशील जीवन प्रणालीमुळे परिवर्तनासाठीच्या युद्धक्रीडेचा परिणाम, समरस समाजजीवन उभारणीस, अवसर प्राप्त करून देणारा झाला. या संतमंडळींच्या सहवासात उच्चनीचतेची अहंता गळून पडली. ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य आणि शूद्र अशी श्रेष्ठत्वाची उतरंड

नाहीशी होण्यास मदत झाली. परिवर्तन हे उत्क्रांतीपूर्ण असावे लागते. ते क्रांतीतून घडले, तर कदाचित विद्वेष वाढण्याचीच शक्यता अधिक असते. म्हणूनच पांडुरंगाच्या परिवारात सर्वांना राधाभावे पांडुरंगाची उरभेट घेण्याची परंपरा संतांनी अनुसरली.

अभंगाच्या तिसऱ्या चरणातील 'स्नान संध्या नाही । यातिकुल संबंध नाही' हे संत सावतांनी निक्षून सांगितले. ते या पांडुरंग परिवारातील अनुभूतीसह अवघ्या समाजाला समरस करण्यासाठी, रूढ जाती व वर्णभेदांमुळे समाज, पृथगात्मता, विद्वेष, सामाजिक शोषण, अस्पर्शता, घृणा अनुभवत होता. त्याचबरोबर प्रतिष्ठेच्या अहंकारवश विकृत आणि भ्रामक कल्पनांना कवटाळून; अवघा समाज प्रदूषित झाला होता. भक्तियोग मार्गे समत्व अनुभवू लागले की हे दुरित नाहीसे होते, हे ज्ञान प्रकटले होते. मन शुद्ध झाले, की चराचर आनंदाने भरून जाते. बद्धता ही अपरिहार्यपणे पालन आणि आचरण करण्याची सारणीसापेक्ष गोष्ट असली; तरी बद्धतेत लिप्त न होता ती अनुसरली तर जगरहाटी समरसतापूर्ण, आनंदनिर्भरतेने सहानुभूतीपूर्वक सर्वात्मकतेने प्रचलन करू शकते. एवढी उदारता आणि प्रगल्भता संतांच्या सद्गुरूत्वस्वरूपावस्थेत आहे. हेच संत सावतामाळी यांना या स्फुटातून सांगायचे आहे.

संत सावतामाळी परमेश्वराकडे यातिहीनतेचे वरदान मागतात. हीनत्व म्हणजे तुच्छता नव्हे तर हीनत्व म्हणजे विनम्रतावृत्ती होय. हे त्यांना सांगायचे आहे. ही विनम्रता समत्वदृष्टी प्रदान करणारी असते. अशी कृपा झाली तर जीवन प्रेममय होईल. सर्वभूतजात, वस्तुजात, मानवजात स्वतःमध्ये अनुभवण्याची क्षमता प्राप्त होईल; याची खात्री संत सावतांच्या ठिकाणी भक्तियोगाने निर्माण झाली आहे. संत सावता अभंगाच्या शेवटच्या चरणात हेच आवर्जून सांगत आहेत. ते म्हणतात, 'सावता म्हणे हीन याती । कृपा करावी श्रीपती'.

'सावता म्हणे हीन याती । कृपा करावी श्रीपती' या उक्तीचा वरवर पाहता सरळ अर्थ असा बोधित होतो की 'हे श्रीपती आमची हीन याती असल्याने आमच्यावर कृपा करून आमचाही उद्धार करावा'. वरील तीन चरणांत संत सावतांनी जी सामाजिक भूमिका ज्ञानात्मकतेने मांडली आहे; त्याकडे लक्ष वेधले की संत सावतांना लौकिकदृष्ट्या हीन याती प्राप्त झाल्यानेच समत्व ज्ञानाची उत्कट ओढ लागली. सर्वाभूती प्रेम प्रकटले आणि सामाजिक समरसतेसह सर्व जगणे पांडुरंगमय अर्थात आनंदमय झाले. प्राप्त बद्ध, वासना

देहअवस्थेतही अंतरातील शिवात्मास्वरूप प्रकटले. ही सच्चिदानंद अवस्था, हा आत्मोद्धार याचि देही याचि डोळा भोगता आला. ही त्या श्रीपतीची, आत्मारामाची कृपा सतत होत राहावी, असे संत सावतांना म्हणायचे आहे.

घाली गर्भवासा कान्होपात्रा म्हणे

– संत कान्होपात्रा

संत कान्होपात्रा ही मंगळवेढ्याच्या नायकिणीची मुलगी. आईच्या मतानुसार कान्होपात्राने राजाकडे किंवा धनिकाकडे आश्रय घेऊन; जीवाची आयुष्याची सोय लावली नाही. विचारी, चिंतनशील आणि लावण्यवती कान्होपात्राने पंढरीच्या वारीबरोबर जाऊन पंढरीला विठ्ठलचरणी वास करण्याचा निर्णय घेतला. या रूपवतीसाठी, बिदरच्या बादशहाने आपले शिपाई पाठवून आपल्याकडे घेऊन येण्याचा विचार केला; तेव्हा पांडुरंगाच्या चरणावर कान्होपात्राने मस्तक ठेवून आकांत मांडला आणि पांडुरंगाने तिला स्वरूपात विलीन केले अशी कथा आहे. देवळाच्या दक्षिण द्वारी, तरटीच्या वृक्षाखाली असलेली कान्होपात्राची समाधी या कथेची साक्ष देते. कान्होपात्रेचा काळ अंदाजे शके १३९० अर्थात इ.स. १४६८ असा मानला जातो. आपल्या अनन्य दृढ भक्तीने बादशहालाही पांडुरंगचरणी शरण यायला लावणारी कान्होपात्रा, भगवद्भक्ती करून स्वतःला सर्वथा बंधमुक्त करता येते, या भक्तियोग सिद्धीचे उत्तम उदाहरण आहे. पारंपरिक व्यवसाय अनैतिकतेचा अनुसार करणारा असेल; तर तो झुगारून देऊन; भगवद्भक्तीच्या आकातांने जगरहाटीशी तीव्र संघर्ष करून; जगाला नीतिमतेचा प्रबोध करता येतो; हे कान्होपात्राने आपल्या जीवनसंघर्षातून सिद्ध करून दाखविले. परमार्थ साधना ही जीवमात्रांची मिराशी आहे. सगुणभक्तीने आत्मतत्त्वाशी संवाद साधून, स्वरूप होऊन जीवनमुक्त होता येते. भक्तियोगाची, अर्थात नामभक्तियोगाची महती आपल्या उदाहरणातून कान्होपात्राने पटवून दिली. पारंपरिक व्यावसायिकतेसह यातिहीनतेची खंत आणि जगरहाटीतील विषमतेमधील भोग भोगतांना भगवद्भक्तीने आत्मोद्धार करून; विषमतेच्या बेडीत अडकलेल्यांना

सन्मार्ग प्रबोधित करता येतो; हे कान्होपात्राने सिद्ध केले. 'भेटी झाली ज्ञानदेवाची' या त्यांच्या अभंगातील चरणावरून कान्होपात्रांचे संत ज्ञानदेव हे सदगुरू ठरतात. मात्र देव अर्थात विष्णू आणि श्री ज्ञानदेव यांना अद्वैत रूपात कान्होपात्राने स्वीकारले होते. म्हणूनच अभंगाच्या अंती कान्होपात्रा स्वतःच्या नाममुद्रेबरोबर पांडुरंग अर्थात ज्ञानदेव या अद्वैताचा देव, पांडुरंग, विठ्ठल, रुक्मिणीकांत असा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करतात. विठ्ठल चरण हेच आपले सर्व सुख निधान असल्याचे स्पष्ट करित कान्होपात्रा गाते-

'जन्मांतरींचें सुकृत आजीं फळासी आलें । म्हणोनी देखिले विठ्ठलचरण

॥१॥

धन्य भाग्य आजी डोळियां लाधलें । म्हणोनि देखिले विठ्ठलचरण

॥२॥

धन्य चरण माझे या पंथी चालिलें । म्हणूनी देखिले विठ्ठलचरण

॥३॥

येऊनियां देहासी धन्य झाले । म्हणूनि देखिले विठ्ठलचरण ॥४॥

घाली गर्भवासा कान्होपात्रा म्हणे । जन्मोजन्मीं देखेन विठ्ठलचरण

॥५॥'

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक श्रीसकलसंतगाथा, खंड पहिला, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, 'संत कान्होपात्रा अभंग' अ.क्र. २०)

परंपरेने जन्मतःच नायकिणीचा व्यवसाय वाट्याला आला. बाजारू मनोरंजन करित, रसिक, शौकिन पुरुषांच्या वखवखलेल्या नजरा, हसतमुखाने आणि बेगडी आव्हानात्मकतेने स्वीकारीत, रात्री जागवण्याचा व्यवसाय करायचा. दिवसा जगरहाटीत या व्यवसायाला शून्य प्रतिष्ठा ठरलेली. फारतर कोण्या धनिकाचे जन्मभर दास्यत्व पत्करून; त्यातच जीवनाचे सुख आणि धन्यता मानायची; असा जीवनपर्याय वाट्याला आलेला. शारीरिक, मानसिक, सामाजिक शोषणाला, हसत बळी पडण्याचा हा व्यवसाय, नरकयातना देणारा होता. कान्होपात्राने हा व्यवसाय नाकारण्याचे मनोमनी ठरविले. वात्सल्याने, प्रेमपूर्वक असा आईने सुचविलेला आश्रित म्हणून जगण्याचा पर्याय कान्होपात्राने झुगारून दिला. या कचाट्यातून सुटण्याचा मार्ग शोधताना कान्होपात्रेला वारकऱ्यांच्या वारीचे दर्शन घडले आणि मातृछायेतून निसटून तिने पंढरीची वाट धरली.

पंढरीला संत भेटी झाल्या आणि आपल्यातील कलेस कान्होपात्रा विठ्ठलाच्या चरणी शरण गेली. दास्यभक्ती स्वीकारली. श्री विठ्ठलालाच सदगुरू मानले. संत ज्ञानेश्वरच विष्णुस्वरूप असल्याने श्री विठ्ठल आणि संत ज्ञानेश्वर एकच होत असा निर्धार करून; विठ्ठल चरण सेवा कान्होपात्रा करू लागली. एका 'नायकीण' व्यावसायिक स्त्रीला, विठ्ठल चरणशी स्थान, संत सहवासात लाभले. या योगाने कान्होपात्रा हरखून गेली. म्हणूनच अभंगाच्या पहिल्या चरणात कान्होपात्रा म्हणते 'जन्मांतरींचे सुकृत आजी फळासी आलें । म्हणोनी देखिले विठ्ठलचरण'. दुसऱ्या चरणातही ती आपले डोळे अर्थात पंचज्ञानेंद्रियांचे भाग्य असे की त्यांना विठ्ठलचरण पाहाता आले. पंचज्ञानेंद्रियांसह व्यवहारात जगणाऱ्या वासनादेहाला विठ्ठलचरण अनुभवास येणे भाग्यच होय. विठ्ठल चरणसेवेत वासनांनाच विराम मिळतो. निरासक्तता प्राप्त होते. आसक्ती आणि वासनाधिनता यांत गुरफटलेला मनुष्यमात्राने जगरहाटीत यातिहीन याती निर्माण करून; शोषण केले. जगरहाटीतील हे शोषण विठ्ठलचरणी आपसुकच नाहीसे होते. नायकिणीच्या डोळ्यांना शौकिनांच्या नजरांनाच सामोरे जावे लागते. डोळ्यांना वासनांचेच दर्शन होते. कान्होपात्रेचे डोळे, निरासक्त, भगवद्भक्तांच्या अर्थात संतांच्या मेळ्यात पावन झाले. आणि परतत्वाच्या पायांचे अर्थात परमार्थवाटेचे दर्शन घडले; असे संत कान्होपात्रेला वाटते.

नरदेह धन्यतेची पुढची कडी कान्होपात्रा तिसऱ्या चरणात मांडतात. पायांचे कार्य मार्गक्रमण करणे होय. जगरहाटीनुसार जीवाला जगताचे ठिकाणी मार्गक्रमण करावे लागते अर्थात जीवन व्यतीत करावे लागले. कान्होपात्रेला परंपरेनुसार तिच्या आईच्या पावलावर पाऊल टाकून नायकीण होणे क्रमप्राप्त होते. त्यामार्गे तिची पाऊले कामभोगाच्या आगराकडे जाणे प्राक्तन प्राप्त होते. पंढरीच्या वारीचे दर्शन घडले. तिला वारकरी भेटले. त्यामुळे कान्होपात्रेचे पाय पंढरीच्या वाटे चालू लागले. पंढरीची वाट ही जीवनमुक्तीची, कैवल्याची, सद्चिदानंदाची वाट आहे हे कान्होपात्रेच्या लक्षात आले. जन्माने गर्तेत पडू पाहणारा जीव परमार्थाच्या वाटेला लागला. वाट निवडणे एवढे सोपे नव्हते. जन्माने पारंपरिक वंशात चालत आलेली वहिवाट सोडून नवी वाट निवडण्याचा विचार करावा लागतो. वहिवाटीची सुलभता मोहपाशात गुंतविते. विवेकाने नवी वाट निवडावी लागते. हा विवेक म्हणजेच शाश्वत सत्याचे चिंतन होय. देह नाशिवंत आहे. पार्थिव देहाला, तारुण्याची वासनापूर्ण अहंकारपूर्ण आसक्ती

असते. ही आसक्ती देहाच्या स्थिती आणि लय क्रमात निरर्थक ठरते. प्रवाहपतीत झाल्याची खंत जाणवते. दुःख जीवनच व्यापून आहे असे वाटते. ह्या नरदेहाला विवेकाची, कल्पनेची नवनिर्माणाची शक्ती मनशक्ती स्वरूपात लाभली आहे. अशाश्वत देहाच्या ठिकाणी शाश्वत सत्य अनुभवण्याची शक्ती आहे. बद्धजीवनात मुक्त जीवनाचा अर्थात सच्चिदानंद स्वरूपाचा अनुभव घेता येतो. लाभलेल्या नरदेहाचा सदुपयोग म्हणजे स्वरूपाचा अनुभव प्राप्त देही घेता येणे होय. कान्होपात्रा विवेकपूर्वक पंढरीच्या मार्गाची अर्थात भक्तिमार्गाची निवड करते. या भक्तिमार्गे ती चालू लागते, म्हणूनच नरदेहप्राप्तीचा शाश्वत आनंद ती या वाटाचालीमध्ये घेते. या अर्थाने संत कान्होपात्रा आपले चरण धन्य मानते.

चरण पंढरीची वाट चालतात आणि कान्होपात्रेच्या देहाला विठ्ठलचरण दर्शनाचे शाश्वत सुख देतात. प्रत्यक्ष परमात्म्यापर्यंत पोचविण्याचे भाग्य कान्होपात्रेच्या चरणांना लाभते त्यामुळे चालणे हे चरणांचे सत्य कर्म सफल झाल्याची जाणीव कान्होपात्रेला होते. ती म्हणते, 'धन्य माझे चरण या पंथी चालले । म्हणूनी देखिले विठ्ठलचरण ।।' या चरणात 'पंथ' हा शब्द चरणांच्या कर्मासाठी कान्होपात्रांनी मुद्दामच योजला असावा. 'पंथ' या शब्दाने वारकरी पंथाचा बोध होतो आणि पंढरीच्या पंथाचा अर्थात रस्त्याचाही बोध होतो. वारकरी पंथ, भक्तियोगमार्गाचे बोधन घडवितो. कान्होपात्रा वारकऱ्यांसमवेत पंढरपुरात येते आणि वारकरी पंथ अर्थात विठ्ठलभक्ती अर्थात वैष्णव भक्तीचा मार्ग कान्होपात्रेला अवगत होतो. भक्तीने शाश्वत सत्याचे ज्ञान होते आणि अशाश्वत तरी सत्य अशा जन्ममृत्यू फेऱ्याची तात्कालिकता उमगते. ज्ञानप्राप्तीने अशाश्वत अश्या बद्ध जगरहाटीविषयीची आसक्ती विराम पावते आणि निरासक्तीमुळे सच्चिदानंदपद प्राप्ती लाभते. वारकरी पंथाची निवड केल्याने शोषणमुक्त अशा शाश्वत सुखाचा मार्ग कान्होपात्रेला मिळाला आणि त्या मार्गावर या देहाला चालता आले. म्हणूनच कान्होपात्रा आपले चरण धन्य होत, असे म्हणते.

चवथ्या चरणात ती नरदेह जन्माच्या सार्थकतेची पुढची कडी उल्लेखिते. 'येऊनियां देहासी धन्य झाले' असे ती म्हणते. जगताचे ठिकाणी जीवात्मा जीव अर्थात पंचमहाभूतात्मक देह धारण करून प्रकटतो. हा जीवात्मा खरेतर शिवात्माच असतो. तो जीव धारण करतो म्हणून जीवात्मा होतो. देह पंचभौतिक असल्याने पंचभौतिकाच्या वृत्ती, प्रवृत्ती, गुण, स्वभाव प्रकटून देह वासनादेह

म्हणून जगताचे ठिकाणी वास करू लागतो. जगताच्या ठिकाणी मनुष्याने समूहजीवनासाठी कल्पनेने निर्मिलेल्या जगरहाटीत जीव अर्थात नरदेह वासनाधिनपणे बद्ध होतो. जीव, आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन पूर्तीसाठी अहंकारयुक्त आसक्तीपूर्ण जीवन जगू लागतो. रागलोभादि षड्रिपूंच्या विळख्यात जखडला जातो. कांक्षा, महत्वाकांक्षा यांच्या न तुटणाऱ्या साखळदंडात अडकतो. याच नरदेहातील जीवात्मा हाच शिवात्मा असल्याची जेव्हा कधी त्याच्या ठायी संवेदना जागृत होते; तेव्हा बद्धतेतील वैयर्थता क्षणकाल का होईना उमगते आणि दुःखसागरात अतृप्ततेने आपण गटांगळ्या खातो आहोत असे जीवाला संवेदित होते. भवपसारा अशाश्वत आहे, मर्त्य आहे. येथे शाश्वत काहीही नाही. लाभलेला नरदेहही शाश्वत नाही. ही सर्व जाणीव या नरदेहाच्या ठिकाणी मन या अजड अस्तित्वाला होते. ही जाणीव होणे ही या नरदेहाची अलौकिकता आहे हे जाणवते. नरदेहाच्या ठिकाणी शाश्वत सुख ज्ञान प्रकटू शकते. ज्ञानाने शाश्वत आनंदाचे धनी होता येते हेही उमगते. हा दिव्यत्वाचा स्पर्श क्षणात नाहीसा होतो आणि नरदेह अर्थात जीव पुन्हा भवसागरात गटांगळ्या खाऊ लागतो. हा दिव्यत्वाचा स्पर्श जपण्याची आवश्यकता पटते. हा दिव्यत्वाचा स्पर्श जपण्यासाठीच हा दुर्लभ असा नरदेह आहे. या शाश्वत सुखाचा चिरंतन अनुभव घेण्यासाठी साधनेची आवश्यकता असते. वारकरी पंथात कान्होपात्रेला अशा साधनेची दीक्षा संतकृपेने लाभली. कान्होपात्रेची भक्तिसाधना सिद्ध झाली. तिला विठ्ठलचरणांचे दर्शन झाले. म्हणूनच कान्होपात्रा 'येऊनियां देहासी धन्य झाले' असे आवर्जून सांगते. भक्तिसाधनेने देह पावन झाला. देहीच विदेही होऊन परब्रह्माचा अनुभव स्वदेही घेता आला. लाभलेल्या नरदेहामुळेच केवलानंदाचा सुखसोहळा अनुभवण्याची संधी मिळाली. वारीतील पंथाने अहंकारी नरदेहाला अर्थात जीवाला वासनांच्या विळख्यातून सोडवून, भक्तीसाठी प्रवृत्त केले. प्रवृत्तीपर भोगी नरदेहाला निवृत्तीपर अनुभव घेण्याची शक्ती प्राप्त नरदेहाच्या ठिकाणीच सद्गुरूकृपेने निर्माण झाली. नरदेहाची मांडणी परमात्म्याने देही स्वरूपसिद्धी घडावी म्हणून केली हे उमगले. म्हणूनच लाभलेल्या नरदेहाचे सार्थक झाले असे कान्होपात्रेला वाटते. नरदेहाची अलौकिकता संतसहवासाने ध्यानी आली. भक्तिसाधना सिद्धीने नरदेहाच्या ठिकाणी परमानंदाची अवीट गोडी चाखता आली.

चौऱ्यांशीलक्ष योनीतून प्रवास करतांना, अन्य देहांत केवळ निःसहाय्यतेने

भोग भोगावे लागतात. या चौऱ्यांशीच्या फेऱ्यांनंतर नरदेह प्राप्ती होते. एवढा दुर्लभ असलेला नरदेह लाभल्यावरही भवभोग दुःखाच्या अनुभूतीने जीव नकोसा होतो. भवसागर मायावी, भ्रामक, दुःखकारक आहे म्हणून पुन्हा हा नरदेह लाभू नये अर्थात पुनर्जन्मच मिळू नये अशी जीवाची भावना होते. बद्ध जीवाला शाश्वत सुख लाभतच नाही यामुळे अतृप्ती हीच नित्य आहे. अशी नकारात्मक संवेदना जागृत होते. पुनर्जन्म नको म्हणून भवदुःखाच्या भीतीपोटी देवाची प्रार्थना त्रस्त आत्मे करू लागतात. नरदेह असतांना वासनापूर्ती कांक्षापूर्तीसाठी आकांत मांडतात. तरी परिपूर्ती होतच नाही असा अनुभव येतो. यातून त्यातून सुखसमाधान मिळेल म्हणून वासनातृप्तीसाठीचे विविध उपाय योजतात. तात्पुरती वासना तृप्त झाली की सुख, समाधान, आनंद संवेदना प्रकटते. परंतु दुसऱ्या क्षणी त्यातील क्षणभंगुरता जाणवते आणि जीव अतृप्तच राहतो. नकोसा होतो. 'देवाच्या दारी विसावा पुनर्जन्म नसावा' अशीच सामान्य संसारप्रपंच करणाराची भावना होते. जसजसे मृत्यूच्या दिशेने पाऊल पुढे पडते तसतसे; 'जगले ते व्यर्थ' असे वाटू लागते. आईच्या गर्भात नऊ महिने रक्तमांसमलमूत्र या गर्तेत वाढायचे आणि जन्माला येतांना अनुवंशिक गुणदोषांसह जगरहाटीत अडकायचे, भवसागराचे दुःख सहन करित सुखाच्या अपेक्षेने जगायचे, असे जीणे वाट्याला येऊन 'सुख पाहाता जवा पाडे, दुःख पर्वता एवढे' असा अनुभव येत असतांनाही मृत्यूभयाने भयभीत व्हायचे. हाच अनुभव जनसामान्यांना येतो.

कान्होपात्रा मात्र अभंगाच्या पाचव्या चरणात स्पष्टपणे म्हणतात- 'घाली गर्भवासा कान्होपात्रा म्हणे ।' कान्होपात्राचे हे मागणे पाहिले की तुकोबारायांची 'तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हासी ॥' या उक्तीची आठवण होते. कान्होपात्राचे हे म्हणणे ज्ञानात्मक आहे. नरदेह हा चौऱ्यांशीलक्ष योर्नीमधून फिरल्यावर प्राप्त होणारा देह आहे; ही तर नरदेहाची दुर्लभता आहेच; त्याचबरोबर या देहात जीवात्मा आणि शिवात्मा ही परमात्म्याची दोन्ही स्वरूपे नांदत आहेत याचे संवेदन, आत्मतत्त्वाचे इंद्रिय मन, याच्या शक्तीमुळे घडते. हे नरदेहाचे अलौकिकत्व होय. या संवेदनेमुळेच नरदेहाच्या ठिकाणी जाणीव, विवेक, कल्पना, संवेदना, सहानुभूती आदि मनाच्या शक्तीकला प्रकटतात. विवेकाने बद्धतेतून मुक्त होण्याची उर्मी प्रकटते आणि जीवन मार्गाची निवड करण्याची शक्ती येते. शाश्वत आणि अशाश्वत आनंद, सुख

यांची संवेदना प्रकटते. विवेकाला साधनेची जोड दिली की शाश्वत आनंदसिद्धी प्राप्त करता येते. युगायुगातील सद्गुरूंनी जीवांना शाश्वत सुखाच्या प्राप्तीसाठी मार्ग सुचविले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये भगवान श्रीकृष्णांनी या मार्गांना 'योग' असे नाव दिले आहे. मध्ययुगीन संतांनी भगवद्भक्तियोगाचा नारदीय मार्ग अनुसरला आणि प्रबोधित केला. या मार्गाची विवेकपूर्ण निवड करून नामस्मरण भक्तिसाधना केली की सोऽहं ज्ञान सिद्धी होते. प्राप्त नरदेहाचे ठिकाणी 'सोऽहं' संवेदना जाणवित अनुभवण्याची, भोगण्याची क्षमता आहे. 'सोऽहं' सिद्धीचा अलौकिक अनुभव देही घेता आला तर कैवल्यसुखसोहळ्याने देहात नित्य आनंदाची अनुभूती प्रकटते. अवीटपणे स्थिरावते. देहीच विदेही होऊन चारीमुक्ती प्राप्त झाल्याची अनुभूती घेता येते. ही नरदेहाची अलौकिक सामर्थ्यमत्ता देहाला अनुभूत झाली की शिवात्म्यालाही 'कोऽहं' या प्रश्नाचे उत्तर 'सर्वात्मक' आणि 'सः' अहं ची अनुभूतीतून घेता येते. शिवात्म्यालाही देहासक्ती निर्माण होते. 'एको हं बहुस्याम प्रजायेय' ही परमात्म्याच्या ठिकाणी निर्माण झालेली अहंकारवश भावना हे या देहासक्तीचे द्योतक होय. देहाच्या या अलौकिकत्वाचा अनुभव फक्त देहानेच भोगता येतो. त्या देहाच्या प्राप्तीसाठी गर्भवास पत्करावा लागतो.

कान्होपात्राने विवेकाने वारकरी पंथाची अर्थात नामभक्ती योगाची निवड केली. अनेकविधाभक्तीतील नारदीय भक्तिसूत्रानुसार दास्यभक्तीची साधना सुरू केली. कृष्णदास्यात रमून जाता ती कृष्णस्वरूप होऊन; कैवल्यस्वरूपाचा सत्चिद्आनंद नरदेहाचे ठिकाणीच अनुभवू लागली. नरदेह तर नश्वर आहे. तो पुन्हा मिळाला तर अविट असा परमानंद पुन्हा पुन्हा भोगता येईल. परमानंद नित्य आहे तर नरदेह अनित्य आहे. त्या नित्यतेचा आनंद अनुभवायचा असेल तर गर्भवास लाभला पाहिजे. गर्भवास घडविणे हेही त्या नित्य परमात्म्याच्या प्रभूसत्तेमुळेच घडू शकेल. म्हणूनच कान्होपात्रा 'घाली गर्भवासा' असे आवर्जून सांगतात. असे अनेक जन्म आपल्याला लाभावेत म्हणजे कृष्णसुख नित्य भोगता येईल या स्वरूपासक्तीने त्या पुन्हा पुन्हा, संसारप्रपंचरूप जगतात, जीवाला जीवात्मारूपाने प्रकटवून शिवात्मास्वरूप होऊन परमानंदसुखसोहळा अनुभवण्याची कांक्षा पाचव्या चरणात प्रकट करतात.

जिसकी करनी उसकी भरनी तू क्यों दिलगिर भाई?

– संत कबीर

संतपरंपरेत, शाश्वत विचारांचे धन देणाऱ्या, संत कबीरांचे स्थान मोठे आहे. 'रामानंद' हे त्यांचे सर्वमान्य गुरू. 'शेख तकी' हेही त्यांचे गुरू होत, अशी मान्यता आहे. भेदाभेद, कर्मकांड, अवडंबर, पाखंड, अंधविश्वास आणि अनीती यांवर प्रहार करून; निष्काम कर्मयोगाची महती त्यांनी ठासून सांगण्यासाठी; भक्तियोगाचा प्रसार आणि प्रचार भारतभर केला. वारकरी किंवा भागवत संप्रदायात संत कबीर समरस झाले. जुलाह तथा विणकर जातीतील संत कबीर यांचे संगोपन नीरू आणि नीमा यांनी औरसपुत्र म्हणून केले. त्यांच्या जन्मकथेविषयी मतांतरे असली; तरी जन्माने कोणी कोणत्या ज्ञातीतील ठरत नाही; हेच त्यांच्या उदाहरणातून सिद्ध झाले. त्यांचा जन्म काशीला झाला असे मत प्रचलित आहे. यथावकाश 'लोई' यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. कमाल व कमाली अशी त्यांना दोन अपत्ये झाली. सन १४५५ ते १५७५ असा त्यांचा काळ मानला जातो. साख्या, पदे आणि रमैनी अशी त्यांची ग्रंथरचना असून शिखांच्या 'गुरू ग्रंथसाहेब' या ग्रंथात संत नामदेवांप्रमाणे संत कबीरांचीही पदे व शेकडो साख्या समाविष्ट आहेत. मुस्लिम आणि हिंदू धर्मपरंपरेतील कुटुंबवत्सल जीवन जगणाऱ्या, संतपरंपरेत, संत कबीरांचा अधिकार विशेष उल्लेखनीय आहे. नरदेहाची मौल्यवानता आणि निष्काम कर्मतत्परता या गोष्टी प्रबोधित करण्यासाठी त्यांनी मोठे परिश्रम घेतले. अनुभूतीपूर्वक स्वतःचे उदाहरण सर्वासमोर ठेवत, त्यांनी विवेकपूर्वक कर्मपरता, अनन्य भक्तिसाधना यांचा विशेष पुरस्कार केला. सद्गुरू संतसंगतीत, मौल्यवान नरदेहाचा, प्रपंचात

कर्मतत्परता राखून, परमानंद प्राप्तीसाठी, कसा उपयोग करावा; याचा त्यांनी प्रबोध केला. 'कर्म तसे फळ' हे लक्षात ठेवून विवेकपूर्ण कर्म करावी म्हणजे दुःखद अनुभव येत नाहीत. पश्चात्ताप करण्याची वेळही येत नाही. प्राप्त मौल्यवान नरदेहाची, विदेही होऊन; अर्थात बद्धतेतून निसटून; जीवाला जीवनमुक्त होता येते. त्यासाठीच प्रपंचात राहून परमार्थ साधनायोग साधण्याची वहिवाट भक्तिमार्गात, केवळ रूढच नव्हे तर प्रमाणित झाली आहे. हे सांगतांना संत कबीर म्हणतात-

‘निंदा मत कर किसकी सच्ची बात कबीरजीकी ॥६॥

साचा झूटा दोनो भाई खुदाने बनवाया । भगतकी निंदा भगत करे सो ओई नरकमें गया ॥१॥

जिसकी करनी उसकी भरनी तू क्यों दिलगिर भाई । रावनने तो अपनी लंका खोई भरी बादशाही ॥२॥

कौरव पांडव दोनो भाई एक सच्चा एक झूठा । सच्चा तो बैकुंठ जावे झूठा नरकमें बैठा ॥३॥

जो करेगा सीहो भरेगा ह्यां किसका जाता । कहत कबीरा सुन भाई साधु एक सच्चा एक झूठा ॥४॥

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, 'श्री सकलसंतगाथा', खंड पहिला, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्र.आ. १२ जुलै २००० 'संत कबीर यांची पदे' पद (अ. क्र. १५५). संत कबीर म्हणतात, हे जीवा (देहा) (माणसा) कोणाच्याही वर्तनाविषयी निंदा करू नये अर्थात ते कर्म चुकीचे, अनैतिक, स्वार्थकेंद्री, वाईट, अन्यायकारक इ. प्रकारचे आहे अशी दूषणे आपण देऊ नयेत. हे कबीरांचे म्हणणे लक्षात ठेवावे. कबीरांचे सांगणे हीच कर्मसिद्धांतातील सत्य गोष्ट होय. मानवाच्या जन्मारंभ बिंदूपासून मानवाचे मानवी समूहातील जीवन समूहसापेक्ष आणि जडचेतन सृष्टी सापेक्षतेने, समूहातील सनातन सारणीत सुरू असते. जीवात्मा जीवाच्या योगाने या जगताचे ठिकाणी अशा सापेक्ष जीवनात बद्धपणे जगत असतो. ही बद्धता त्याच्या वासनादेहामुळे त्याला वासनाधिनतेत बद्ध करते. समूहसापेक्ष जीवन जगतांनाही माणूस स्वदेह वासनासापेक्षतेने वर्तन करण्याच्या मोहात पडतो. ही गोष्ट प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतीत घडते. हे लक्षात घेतले, तर प्रत्येक माणसाचे वर्तन या सापेक्षतेमुळे चांगले-वाईट आणि धर्माधर्मपर

घडते. अशा अवस्थेत कोणाची निंदा करणे योग्य ठरत नाही. स्वतःचे वर्तन साक्षेपी, विवेकपूर्ण, सर्वसापेक्ष अर्थात सर्वरूपे तोच परमात्मा नटला आहे; हे लक्षात घेऊन करणे श्रेयस्कर होय. जो जसे वर्तन करील तसा त्या वर्तनाचा परिणाम त्याला आणि त्याशी निगडित, संबंधित सर्वांना भोगावा लागेल. म्हणूनच कोणाची निंदा करण्यापेक्षा स्वतःचे वर्तन विवेकपूर्ण करावे असे धूपदात संत कबीर सुचवितात.

संत कबीर सर्वात्मक परमात्म्याचे जडचेतनातील द्विरूपातील अस्तित्व मोठ्या कौशल्याने दुसऱ्या चरणात निवेदित करतात. संत कबीर म्हणतात, 'साचा झूटा दोनो भाई खुदाने बनाया ।' परमात्म्याने अहंकार संवेदनेने अनंतरूपे धारण केली. ही रूपे सगुण साकार रूपाने त्याचीच सत्य रूपे होत. मात्र त्याचे मूळरूप निर्गुण निराकार केवळ चैतन्यमयी असे असते. ते निर्मिलेल्या प्रत्येक रूपाच्या ठिकाणी असतेच. अहंकार संवेदनेतून निर्माण झालेली पंचमहाभूतात्मक जडचेतन सृष्टी ही; अशाश्रित, सतत परिवर्तनशील आणि सर्व सृष्टीशी सापेक्षतेने अनुबंधित असते. या सृष्टीतील जीव (सगुण साकार रूपे) जीवात्म्याच्या योगाने जगताच्या ठिकाणी सनातनपणाने, भूतसापेक्ष सारणीत, बद्धपणे जगत असतात. ही जडचेतनरूपे अनित्य, तात्कालिक असली; तरी सत्य असतात. ते वर्तनही सत्यच असते. मात्र ती रूपे आणि त्याचे वर्तन, गुणवासना, सारणी, अवस्था आणि सृष्टीशी अनुबंध, या गोष्टींनी बद्ध असते. हे असणे म्हणजे परमात्म्याचे जीवात्मा रूपातील असणे होय. बद्ध स्वरूपात स्वतःला बद्धतेत गुरफटून, जगणारा जीवात्मा, एकप्रकारे झूटाच म्हणावा लागतो. तो अनित्य आणि क्षणभंगूर किंवा तात्कालिक असल्याने त्याचे वर्तनही झूट अर्थात अनित्य आणि तात्कालिक असते. हाच जीवात्मा याच वासनादेहात शिवात्मास्वरूप अनुभवतो. हे शिवात्म स्वरूप हेच नित्य मुक्त असे; त्या जीवात्म्याचे मूळ आणि सत्य शाश्वत रूप असते. याचा सरळ अर्थ असा की, एकाच देहाच्या ठिकाणी परमात्मा, जीवात्मा आणि शिवात्मा या दोन्ही रूपात वास करतो. एक अनित्य, क्षणभंगूर, तात्कालिक तर दुसरा नित्य, शाश्वत असा असतो. एक वासनाबद्ध असतो तर दुसरा वासनांच्या पलिकडे अर्थात वासनामुक्त असतो. या दोन्ही प्रकारचे अस्तित्व जसे एकाच देहाच्या ठिकाणी संवेदित होते तसेच ते समाजातील सर्वच देहांत संवेदित असते. 'साचा' अर्थात मुक्त, नित्य आणि सत्य असा शिवात्मा आणि अनित्य, गुणवासना विकारित असा

जीवात्मा अनित्य तात्कालिक परिवर्तनात्मक म्हणूनच वरवर पाहता तो झूटा असल्याचा अनुभव संत कबीर सांगतात. साचा आणि झूटा एकाच देहाच्या ठिकाणी वास करीत असल्याने, ते दोघे भाऊ त्या परमात्म्याचीच लीला रूपे होत. म्हणजे अखेर दोघांचे निजरूप एकच आहे. अशा परिस्थितीत जीवात्मा बद्धतेने, स्वार्थप्रेरित, वासनाधिन अशा बद्ध अवस्थेत वर्तन करीत असला; तर शिवात्मा जीवनमुक्ततेने निष्काम कर्म करण्याधीन असतो. असे दोघेही एकाच परमात्म्याची लीलारूपे होत. अशा अवस्थेत निंदा करण्याचा प्रमाद घडला तर आपण आपली निंदा करतो असे होईल. एकाच खुदाची, परमेश्वराची ही दोन अस्तित्वरूपे आहेत; असा विचार केला तर आपलीच आपण निंदा केल्यासारखी होईल. एकाच देहाच्या ठिकाणी जीवात्मा आणि शिवात्मा ही दोन्ही रूपे नांदत आहेत. यांना परमात्म्याचे आणि देहाधिनतेचे संवेदन होते आहे तशीच ही दोन्ही रूपे मानवी समूहाच्या ठिकाणी सत्य प्रवृत्ती आणि असत्य प्रवृत्तीच्या आधीन कर्म करीत असतात. म्हणूनच या दोन्ही प्रवृत्ती सत्य मानून; समत्वाच्या विचाराने त्यातील हे द्वित नाहीसे करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. जर एकमेकाची निंदाच करीत बसलो तर नरकात अर्थात अज्ञानवशतेत दुःखसंवेदनाच वाट्याला येणार; असे पहिल्या चरणात संत कबीरांनी सांगितले आहे.

जीवात्मा आणि शिवात्मा ही दोन्ही रूपे परमात्म्याचीच आहेत हे खरे. जीवात्मा जीवरूपाने बद्ध होतो. देहाच्या वासनाप्रवृत्ती त्याला अधिक बद्धपणाने, अशाश्रित देहाच्या स्वार्थी कर्मपरतेत जखडून अशाश्रितालाच यथार्थ मानून जगण्यास भाग पाडतात. झूट हेच सत्य वाटू लागते. त्यातील अशाश्रिताच्या अनुभवाने जीव दुःखी होतो. त्याला परिणाम भोगावा लागतो. जीव परमानंदाला, शाश्वतसुखाला, अर्थात जीवनमुक्त परम अशा स्वअस्तित्वाला विसरतो. असल्याच्या कोशात धडपडत राहतो. कोशातून अर्थात बद्धतेतून मुक्त होण्यासाठी आकांताने संघर्ष मांडतो. असा जीव मुळातच अशाश्रित असल्याने दुःखी, वासनाधिन अवस्थेतच कलेवर सांडतो. या वासनाधिनतेने जीवाला मृत्यू भयावह वाटतो. कलेवरोत्तर जीवात्मा अशांतपणे त्याच वासनाकोशात राहून पिशाच्च होतो. हीच त्या जीवाची नरकप्राप्त दशा असते. ही त्याची होणारी अवस्था त्याच्यातील शिवात्म्याला संवेदित होत असते. त्याचप्रमाणे समूहजीवनातील शिवात्मभावाने जगणाऱ्या माणसांना अर्थात सत्प्रवृत्त माणसांना देखील जाणवत असते. अशा परिस्थितीत, बद्धतेने भरकटलेल्या जीवाची

निंदा करणे म्हणजे शिवात्मस्पर्शी जीवानेही नरकात जाणे होय. त्या बद्धतेने भरकटलेल्या जीवाला प्रबोधित करण्याची जबाबदारी घेऊन; त्याच्यातील विवेक जागृती करणे संत कबीरांना अभिप्रेत आहे. संत संगतीने सत्संगाने जीवात्मा, शिवात्मास्वरूप होऊ शकतो हे संत कबीरांना सद्गुरूकृपेने उमगले आहे. यासाठीच ते शिवात्मास्पर्शी सत्प्रवृत्ताला सांगतात, ‘भगतकी निंदा भगत करे सो ओई नरकमें गया ॥’

संत कबीर सत्प्रवृत्त विवेकी संतसंगात मग्न माणसालाही सुचवितात; की तुला जर वासनाधिनपणे बद्ध जीवाच्या विकृत, अनैतिक, पाखंडी, स्वार्थपर वागण्याने करुणा उत्पन्न होत असेल; तर त्याला अविवेकी वर्तनापासून परावृत्त करण्याचे, प्रबोधनकार्य देखील तुलाच स्वीकारावे लागेल. अन्यथा स्वमग्नतेने समाधीसुखाचा अनुभव घेत केवळ वैयक्तिक स्वरूपात जीवनमुक्त व्हावयाचे तर भटकलेल्यांसाठी दिलगिरी तरी का व्यक्त करावी? ‘जो करील तो भरील’ ‘जसे कर्म तसे फळ’ मिळेल. ‘जिसकी करनी उसकी भरनी तू क्यौं दिलगिर भाई?’ असा प्रश्न विचारून; संत कबीर ज्ञानी, शिवात्मयोगी, समाजधुरीण, संतपदी पोहचणाऱ्या सत्प्रवृत्त माणसांना मनुष्यमात्रांच्या समूहजीवनातील जबाबदारीची जाणीव करून देतात. मानवी समूहजीवनात, विवेकनिष्ठ होण्यासाठी सतसंगातून प्रबोधनाची आवश्यकता अधोरेखित करतात. समूहजीवनातील ऋषी, मुनी, तपस्वी, संत, महंत, साधू, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत, समाजधुरीण अशा सर्वांना व्यक्तिगत मुक्तीची साधना सांडून अवघे भूतमात्र जीवनमुक्त झाले पाहिजे अशी जबाबदारी घेतली पाहिजे असे ते सुचवितात. जेथे ज्ञान प्रकटले तेथून त्याच्या भोवतीच्या विश्वात त्या ज्ञानाचा प्रकाशही प्रकाशित होऊन; अवघे विश्व प्रकाशमान झाले पाहिजे. हाच संतांच्या ठिकाणी निर्माण झालेल्या ज्ञानात्मक समदृष्टीचा विलास होय. अन्यथा समाजात चांगले आणि वाईट अशी द्विविधा राहणारच. वाईटांचे वाईटच होईल. मात्र अवघे विश्व परमात्मस्वरूप असल्याचा संतांना येणारा अनुभवही व्यर्थ ठरेल. हा अपूर्णतेचा, अज्ञानवशतेचा धोका लक्षात घेऊन; अविवेकी वर्तनाबद्दल केवळ दिलगिरी व्यक्त करून भागणार नाही. संपूर्ण समूहजीवन शाश्वत आनंदाने भरून गेले; तर समूहजीवन जीवनमुक्त, सुखरूप झाले असे होईल. परमात्म्याच्या प्रत्येक रूपाचा प्रयत्न प्रत्येक रूपात परमतत्त्वाचा अनुभव घेत वर्तन करण्याचा असावा. भक्ताला हे ज्ञान होणे आवश्यक होय.

त्याच्या ठिकाणी अनन्यभक्तीने समदृष्टी निर्माण झाली पाहिजे अर्थात भक्तीने ज्ञान प्रकटले पाहिजे आणि ज्ञानाने वैराग्य प्रकटले पाहिजे. वैराग्य म्हणजेच, सर्वाभूती परमेश्वर अनुभवत सर्व कल्याणासाठी विवेकपूर्ण वर्तन घडणे होय. भक्तियोगाची ही प्रक्रिया ‘जिसकी करनी, उसकी भरनी तू क्यौं दिलगिर भाई?’ या उपरोधिक प्रश्नांतून संत कबीर प्रबोधित करतात.

अविवेकी, स्वार्थांध, वासनांध, बद्ध अशा जीवाच्या आधीन वर्तनाचा परिणाम तसाच नरकयातना देणारा घडतो याची उदाहरणे संत कबीर देतात. दुसऱ्या चरणातील उपरोधिक प्रश्नाबरोबरच रावणाने आपली वैभवसंपन्न अशी ‘भरी बादशाही’ची लंका स्वार्थांधतेने गमावली. कौरव झूट वर्तन करून नरकात गेले तर पांडव सत्प्रवृत्तीने वर्तन केल्याने वैकुंठात गेले. एकाच कुळात जन्मलेल्या दोन भावांची अशी द्विविध गती झाली. याचाच अर्थ ज्या प्रकारचे कर्म त्या प्रकारचे फळ हे ठरलेलेच असते. खऱ्याला चांगले फळ मिळेल तर खोट्याला वाईट फळ मिळेल, हे ठरलेले आहे. हे सूत्र तृतीय चरणात स्पष्ट करून; संत कबीर चवथ्या व शेवटच्या चरणात म्हणतात, ‘जो करेगा सो हो भरेगा ह्यां किसका जाता’ असे. अशा समूहात जीवन व्यतीत करतांना, समूहातील जीवाने म्हणणे, म्हणजे सत्प्रवृत्ती देखील व्यर्थ होणे होय. मनुष्यमात्र हा स्वभावतःच संघवृत्तीने जगणारा प्राणी आहे. जडचेतन सृष्टीचे ज्ञान त्याला उपजतच आहे. जडचेतनसृष्टीचा उपयोग, मनुष्याने समूहजीवनासाठी, सर्वकल्याणात्मकतेने करतांनाही; समदृष्टीने, जडचेतन सर्व भूतजातही स्वरूप आहेत; या विवेकाने करणे आवश्यक आहे. ‘ह्यां किसका जाता?’ असा स्वार्थांध विचार पूर्णतः विकृत, अविवेकी असा वासनाबद्ध विचार करणे होय. बद्ध जीवन ही गोष्ट जडचेतन सृष्टीत अपरिहार्य आहे हे सत्य माणसाने ओळखले आहे. ही बद्धता निरसण्याचा मार्ग म्हणजे शिवात्म्याची, विवेकाची साधना होय. ही साधना केली तर; ‘एक सच्चा एक झुटा’ अशी अर्थात ‘ज्ञानी आणि अज्ञानी’ अशी मनुष्यसमाजातील बद्धावस्थेतून निष्पन्न झालेली द्विधावस्था दूर होऊ शकेल. परमात्मतत्त्वाने जडचेतन सृष्टीत मनुष्यरूप त्यासाठीच धारण केले आहे. नरजन्म याच ज्ञानशक्तीमतेने मौल्यवान व सायुज्यमुक्ती अर्थात परमपद अर्थात परमस्वरूप प्राप्ती करण्यास समर्थ आहे. संत कबीर ‘सून भाई साधो’ या संबोधनातून शिवात्मा साधक, भक्तिसाधना करणाऱ्या साधूला अर्थात अभ्यासकाला सांगतात. असा समदृष्टीने मानवी जीवन प्रकाशमान

करण्याचा, झूटाचा विनाश आणि सत्याची स्थापना करण्याचा आदेश देतात. संत कबीर आपल्या या अभंगातून सच्चा आणि झूटा हे दोन्ही भाऊ आणि भक्त आहेत हे लक्षात घेऊन; संतसंगाद्वारे झूट निरसन करीत राहावे, केवळ निंदा करून प्रबोधन होत नसते. असे संत कबीर 'भगतकी निंदा भगत करे सो ओई नरकमें गया' या अभंगचरणातून सांगतात. बद्धपणाने वागणाराही अंतःकरणातील शिवात्म्याची संवेदना होताच जीवनमुक्तीची अपेक्षा आणि याचना देवाकडे करतो. जीवात्मा आणि शिवात्मा ही दोन्ही रूपे एकाच परमात्म्याची असल्याने; चैतन्याचा मूळ स्वभाव जीवनमुक्तीचा, ज्ञानात्मक जगण्याचा, निखळ आनंदमयता भोगण्याचा असतो. हे लक्षात घेऊन; साधकाने 'जिसकी करनी उसकी भरनी तू क्यौं दिलगिर भाई?' हे लक्षात घेऊन समूहजीवनात जीवनमुक्तेचा अनुभव घेण्यासाठी भक्तिसाधना आणि सत्संग करावा, असे संत कबीर सुचवितात.

प्रपंच परहरो, सार हृदियें धरो ।

– संत नरसी मेहेता

शिवशंकरांनी अतिप्रिय असलेली वस्तु अर्थात श्री विष्णूचे पूर्णावतार, श्रीकृष्ण यांची रासक्रीडा, संत नरसी मेहेतांना दाखविली; अशी कथा सांगितली जाते. शैव-वैष्णव ऐक्य, असे संत नरसी महाराज यांच्यात प्रकटलेले दिसते. जुनागडचे संत नरसी मेहेता उत्तरेतील वैष्णव तीर्थांच्या सान्निध्यात सतत प्रवासत होते. त्यांचा संचार पंढरपुरातही झाला होता. हे, 'कोण आगळ जई विनवुं विठला' या पदांवरून लक्षात येते. त्यांनी कृष्णावर प्रेम करणाऱ्या स्त्रीची-भक्ताची भूमिका घेतलेली आहे. त्यांचा काळ कबीरादि संतांच्या समकालीन असावा. शामसुंदर भक्त आधिन असतात, याची प्रचिती देऊन संत नरसी मेहेता प्रपंचातील कर्म करावयास सांगतात. ते पद सादर करतात-

“हरी रही रटण कर कठण कळी काळमा । दाम बेसे नही काम सरसे।
भक्त आधिन छे शामसुंदर सदा । ते तारा कारज सिद्ध करो ॥ हरी धृ॥
अल्प सुख सारूं मूढ शुं फुल्यो फरे । शिसपर काळ रहयो दंत करडे ।
पामर पलकनी खबर तुजने । नही मूढ शूं जोईने मछ भरडे ॥ हरी॥१॥
परोढ पापे करी बुधी पाछी फरी । परहरी थड शूं डाले वलग्यो ।
ईशने ईशां छे नहीं जीवपर । आपणे अवगुण रहयो अलगो ॥ हरी॥२॥
प्रपंच परहरो सार हृदियें धरो । उच्चरो हरी मुखें अचलवाणी ।
नरसीया हरीतणी भक्ति भूलीशमां । भक्तिविना बिजु धुळधानी ॥हरी।

॥३॥”

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, श्री सकलसंतगाथा, खंड पहिला, संपादक डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे ३० 'संत नरसी मेहेता यांची पदे', पद क्र. ९)

संत नरसी मेहेतांना सत्य, त्रेता, द्वापार आणि कली या युगचौकडीत वर्तन परिवर्तन आणि परंपरा या प्रक्रियेतून चालत आलेल्या; सारणीतील, कलियुगाच्या ठिकाणी प्राप्त; स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्ष, समाज व संस्कृती जीवनातील, माणसाच्या जीवनमुक्तीचा विचार मांडावयाचा आहे. परब्रह्म्यातून अहंकारवशतेमुळे, महत्त्वशक्तीद्वारे निष्पन्न, पंचमहाभूतातून प्रकटलेल्या जडचेतन, सगुण साकार, विकारी अशा सृष्ट जीवनात बद्ध असलेल्या माणसाने; स्वमनःशक्तीने, समूहसापेक्ष स्वरूपात आणि जडचेतन पंचमहाभूतात्म सृष्टीशी अनुबंधित अशा, जीवन सारणीतील बद्धतेतील माणसाचा अर्थात कलियुगातील माणसाच्या जीवनाचा विचार, संत नरसी मेहेता करीत आहेत. ध्रुपदाच्या प्रथम चरणात ते म्हणतात, हे माणसा शामसुंदर अर्थात तुझ्या देहभावात जीवात्म्याचेच मूळ स्वाभाविक रूप असलेला शिवात्मा, प्रकट करून; शाश्वत सुख, सत्चिदानंद, केवळ अर्थात निरपेक्ष आनंद भोगायचा असेल तर; या कठीण अशा अर्थात अत्यंत विकारी, वासनाधिन आणि स्वार्थाधतेने पछाडलेल्या विकृतीपूर्ण अशा कलियुगात 'हरी हरी रटण कर'. म्हणजे हरी नामस्मरण कर. संत नरसी मेहेता या नामस्मरणाचे एक मर्म सांगतात. कर्म करीत असतांना हरीनाम घेतले गेले पाहिजे. कर्म हे शिवभावाने घडणे आवश्यक आहे. हा शिवभाव किंवा परब्रह्मभाव हरी स्मरणातून सिद्ध होईल. बद्ध जीव, प्राप्त कर्म केवळ प्रचलित जीवन सारणीत म्हणजे वास्तवात असलेल्या व्यवहारी जगात, विनिमयाच्या आधीनतेने आणि स्वार्थकेंद्रिततेने करीत आहे. पैसा हे त्याच्या विनिमयाचे साधन होय. हेच त्याचे सारसर्वस्व त्याला वाटू लागले आहे. त्याचे कर्म सामूहिक जीवनातील, पैश्यांद्वारा करावयाच्या विनिमयाचे रूप घेऊन बसले आहे. कर्मसूचितेचा किंवा व्यवहारसूचितेचा विचार न करता, स्वैर, मनस्वी आणि स्वकेंद्रित विचाराने पैसा कमावणे हीच जीवनाची यथार्थता वाटू लागली आहे. असे करूनही घरदार, शेतीपोती, बायकोमुले, साधनांच्या आधीन चैन, या सर्व गोष्टी भोगण्याचा हव्यास; सर्वात्मक अर्थात जडचेतनसृष्टीतील सर्व प्राणीमात्र व वस्तुमात्र यांचाही मानवासाठी साधनस्वरूपात भोग घेण्याचा हव्यास; यालाच माणूस कर्म समजू लागला आहे. असे स्वार्थपर जीवन जगतांना कलियुगाला दूषणे देत, माणूस सतत असंतुष्ट, दुःखी, निराश, विफल अशा अभावात्म मनोवस्थेत जगत आहे. संत नरसी मेहेता म्हणतात, 'दाम बेसे नही' अर्थात पैशांनी

शामसुंदर भक्ताच्या आधीन होत नाही. भक्ती हा अहंकारपूर्ण, अवडंबरात्मक देखावा करून अर्थात मठमंदिरे तथाकथित दानधर्म करण्याचा मोठेपणा मिरवून; शामसुंदर भक्ताधीन होत नाही. अशा दांभिक, प्रदर्शनीय भक्तीत शिवास्पद मनोवृत्ती नसते तर फलाकांक्षी मनोवृत्तीने कर्म घडते. अशा विनिमयात्मक कर्मप्रक्रियेने देव लाभत नाही. अर्थात जीवात्म्याला शिवात्मस्वरूप प्राप्त होत नाही. शाश्वत, निर्मळ, निरपेक्ष, केवळ स्वरूपाचा आनंद लाभत नाही. मूळ स्वरूप प्रकट होत नाही. बद्धावस्थेतही शाश्वत सुख प्राप्त करायचे असेल तर; निष्काम, प्रेममय असे कर्म केले पाहिजे. अशा प्रेमनिष्ठ, कर्तव्यतत्पर, सर्वात्मक परमेश्वराचे भान ठेवून; केलेल्या कर्मनिच शामसुंदर भक्ताधीन होतो. अर्थात माणसाला कर्माच्या ठिकाणीच परमात्मतत्त्वाचा अनुभव घडतो. संत नरसी मेहेता म्हणतात 'सरसे कामसे'. सरस अशा अर्थात नामभक्तियुक्त आणि कर्तव्यतत्पर अशा कर्मनिच शिवात्मस्वरूप अर्थात शामसुंदरस्वरूप अर्थात शाश्वत सुख प्राप्त होईल. माणसाने त्याचे कर्म असे सिद्ध केले पाहिजे. संत नरसी मेहेता 'ते तारा कारज सिद्ध करो ॥' असा स्पष्ट प्रबोध करतात. कर्म हाच परमेश्वर मानून, नामस्मरणयुक्त कर्म तप करून; कर्म सिद्ध करावे. संत नरसी मेहेतांचा हा मानवी जीवनातील भक्तियोगे कर्मसिद्धांत; 'याचि देही याचि डोळा' सच्चिदानंद प्राप्तीचा परिस माणसाच्या हातात देतो.

पदाच्या पहिल्या कडव्यात संत नरसी मेहेता माणसाच्या मर्त्यतेची जाणीव करून देऊन; कर्मपरता कोणत्या प्रकारे अवलंबावी ह्याविषयी प्रबोध करतात. ब्रह्मांडातील पंचतत्त्वात्मक जडचेतन गुण आणि विकारात्मक सृष्टी, सतत परिवर्तनशील आहे. जन्म आणि मृत्यूचा फेरा अटळ आहे. वस्तुतः फेरा म्हटले की मृत्यूनंतर पुन्हा नवा जन्म आणि नवी बद्धता अटळ आहे; हे तत्त्वतः मान्यच करावे लागते. नवा जन्म वर्तमान जन्मात आकलित होत नाही. बद्धावस्थेतील माणूस म्हणूनच मृत्यूला विनाश समजतो; या गोष्टीकडे संत नरसी मेहेता लक्ष वेधतांना म्हणतात 'शिरपर काळ रहयो दंत करडे' अर्थात डोक्यावर काळ (मृत्यू) दात खात (विक्राळ होऊन) खाण्यास तयारच (रहयो) आहे. हे सतत जाणवत असतांना 'अल्पसुख सारूं' अल्प सुख अर्थात भौतिक, वास्तव जीवनातील तात्कालिक किंवा क्षणभंगुर प्रकारचे सुख अर्थात आनंद किंवा समाधान 'सारूं' अर्थात चांगले असे का मानतोस? 'शुं फुल्यो फुल्यो फरे' अर्थात का बरे फुलून जाऊन अहंकारी होतोस? हा तर मूर्खपणा

आहे, असे संत नरसी मेहेता जीवाला विचारतात. खाणे, पिणे, लेणे, हिंडणे-फिरणे, पाहाणे, ऐकणे, स्पर्श करणे, चव घेणे या आहार, निद्रा, मैथून आणि भय या जीवाला चिकटलेल्या मूलभूत विकारांतून निर्माण होणाऱ्या अपेक्षा, इच्छा, वासना, भावना केवळ सापेक्ष असतात. तहानलेल्याला पाणी मिळाले की तो सुखावतो खरा, परंतु पुढच्या थोड्याच वेळाने तो पुन्हा तहानलेला होतो. भोगाने तृप्ती झाल्यासारखी वाटते, परंतु त्या तृप्तीने आसक्ती वाढते. या आसक्तीने असंतुष्टता आणि असंतुष्टतेतून पुन्हा वासना तीव्रता ही न संपणारी आणि सतत अधिकाधिक दुःखी किंवा बद्ध करणारी साखळी असते. या साखळीने जीव स्वकेंद्रित होऊन; काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर अशा विकारांच्या जाळ्यात अडकून अहंकारी, स्वार्थांध होतो. तो भोवतीचे विश्व केवळ आपल्या वासना भागविण्यासाठीच निर्माण झाले आहे असे मानून अहंकारबलाचा; मग्न आविष्कार करून; शोषण करू लागतो. समाधान मिळतच नाही. असे जीवाला वाटू लागते. हावरेपणाने तो सतत दुःखशृंखलेत अडकतो. शांतता, आनंद, मुक्तता यांची संवेदना त्याच्यातच असलेल्या जीवात्म्याला, शिवात्मस्पर्शाने जेव्हां जेव्हां होते तेव्हां तेव्हां जीव जीवनच व्यर्थ मानू लागतो. खरेतर त्याच्याच ठायी असलेल्या शिवात्म्याला अर्थातच परब्रह्मचैतन्यतत्त्वाला, अर्थात निर्गुण, निर्विकार, केवळ आनंदमय स्वरूपाला, संवेदित करण्याचा अभ्यास, त्याला त्याच्या कर्मपरतेतही करता येतो. त्याच्यातील शिवात्मा जेव्हां जेव्हां जागृत होतो तेव्हां तेव्हां भोवतीचे संपूर्ण जडचेतन विश्व हा एकाच परमतत्त्वाचा चिद्विलास आहे अर्थात लीला आहे, हे जीवाला जाणवते. जीवाच्या ठिकाणी समदृष्टी प्राप्त होते. जीवाला क्षणभंगूर सुखातील वैयर्थता जाणवते आणि आसक्तीपूर्ण कर्मपरता त्याला व्यर्थ वाटू लागते. निरासक्त निरपेक्ष कर्तव्यतत्पर कर्मपरता ज्ञानात्मक वाटू लागते. जीवाच्या मनःशक्तीमधील विवेक कार्यान्वित होतो. जीवनव्यवहारातील प्राप्त कर्म असे निरपेक्ष अर्थात समत्व विचाराने, अर्थात ज्ञानात्मकतेने घडू लागले की जीवाचे जीवन सतच्चिदानंदाने शाश्वत सुखाने भरून गेल्याचा अनुभव जीव, जगतात वावरतांना, जीवात्म्याच्या ठिकाणी अनुभवू लागतो. माणसाला अन्य भूतमात्रापेक्षा लाभलेले हेच तर वेगळेपण असते. बद्ध अवस्थेत ह्याच शिवात्मप्रक्रियेचा विसर पडतो. या विसरून वागण्याला संत नरसी मेहेता 'मूर्खता' असे म्हणतात. बद्धतेमुळे जीवाला परावलंबी वाटू लागते. तो

बुभूक्षित होतो. या बुभूक्षिततेमुळेच त्याला त्याच्यात प्रकट असलेल्या शिवात्म्याची क्षणभरही 'पलकनी खबर नही तुजमे' अशी अवस्था होते. त्यामुळे माणूस म्हणून जन्माला आलेला जीव हा एखाद्या मच्छरासारखा संसारप्रपंचात क्षणाक्षणाला मरण भोगत मच्छरासारखा भरडला जातो. हे थांबणे त्याच्याच हातात असते, असे नरसी म्हणतात. पदाच्या दुसऱ्या कडव्यात, बद्ध बुद्धीने जीव पुन्हा पुन्हा वासनादेहाच्या सापेक्षतेने तेच तेच तात्कालिक सुखभोग अनुभवत, पुन्हा पुन्हा आशाळभूत होऊन; तेच तेच पाप (दुःखकारक कर्म) करीत राहतो. तरीही आपण पुरुषार्थाच्या वलगना करीत जीवन थडीस लावले अशी अहंकारवशतेने बढाई मारतो. असा जीव खरेतर विफलता, अतृप्तता आणि भोगासक्ती यांच्या साखळीत अडकून; दुःखशृंखलेतील जीवनच मरेपर्यंत जगतो. जीवाला शिवात्मा होण्याची अर्थात जीवाचे जे मूळ स्वरूप परमात्मा हे आहे ते त्याच्याच ठायी असून; त्याचा अनुभव घेण्याची ईर्षा जीवात निर्माणच होत नाही. जीव, जीवात्म्याच्या योगे जगताचे ठिकाणी आपले वासनादेहाचे अतृप्त राहणारे विकारच, अर्थात अवगुणच कवटाळून बसतो; मग त्याने 'परहरी थड शू लागे वलग्यो'. मी जीवनातील सर्व गोष्टींचे समाधान करून पुरुषार्थ सिद्ध केला अशी वलगना करण्यात काय अर्थ आहे? ही जीवाची वासना देहवश आसक्ती म्हणजे क्षणभराची वासनातृप्तीची आसक्ती असते. हे लक्षात येऊनही शिवात्मस्वरूप स्वतःतच असतांनाही प्रकट करण्याचा अभ्यास न करणे असा मूर्खपणा करतो. संत नरसी मेहेता जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या तात्कालिक वासनाविकारांपासून जीवाला सावध करण्याचा प्रयत्न करतात. प्रसंगी सावध व्हावे म्हणून जीवाला 'मूर्ख' अशी शिवी देऊन त्याच्यातील ईश ईर्षा जागवण्याचा प्रयत्न करतात.

तिसऱ्या कडव्यात संत नरसी मेहेता जीवाला थेट भक्तिमार्गाचा प्रबोध करतात. ते म्हणतात, 'भक्तिविना विजु धुळधाणी' भक्ती नसेल तर सर्वनाश ठरलेला आहे असा स्पष्ट इशारा देऊन; संत नरसी मेहेता म्हणतात, 'उच्चारो हरी मुखें अचलवाणी' मुखाने अथक आणि मन अर्थात लक्ष्य न ढळू देता अचलपणाने हरिनाम घ्यावे. नामस्मरणाची नुसती सवय असून चालणार नाही याकडेही संत नरसी मेहेता लक्ष वेधतात. नाम हे सच्चिदानंदाचे बद्ध जीवाला सहज सुलभपणाने आकारावस्थेतील रूपाचे संवेदन करणारे प्रतीक आहे. हरि अर्थात अविनाशी, परब्रह्म अर्थात सर्वाभूती असलेले आत्मतत्त्व होय; हे

आत्मतत्त्व निर्गुण, निराकार, निर्विकार, केवळ सत्चिदानंदमय असते. हे सारसर्वस्व नामातून स्पंदित झालेले असते. ते नेहमी जाणिवेत असावे. जीवात्म्याचे मूळ स्वरूप शिवात्मा हे आहे याची जाणीव जीवात्म्याला देणे म्हणजेच 'सार हृदयी स्थिर करणे होय', असे सार हृदयाचे ठिकाणी स्थिर झाले की प्रपंचाचा परिहार निरासक्ततेने होतो. ही निरासक्तता अंगी बाणणे म्हणजेच समदृष्टीने सर्वाभूती पाहाणे होय. सर्वाभूती अंतरात्म्याची जाणीव झाली की विवेक जागृत होतो. विवेक जागृत झाला की सर्वकल्याणात्मकतेने कर्मविचार सुरू होतो. कर्मविषयक निर्णय कर्तव्यतत्परता यादृष्टीने होऊ लागतो. अशा निरासक्त विचाराने पुरुषार्थ साधना होऊ लागली की प्रपंचाचा परिहार, आनंदमयतेने केवळ क्रीडात्मकतेने, परमेश्वराची लीला किंवा क्रीडा म्हणून होऊ लागतो. असे झाले म्हणजे नरजन्मप्राप्तीची सफलता जीवाला अनुभूत होऊन; जीव शाश्वतसुखाचा अनुभव घेऊ लागतो. हेच हरिभक्तीत भुलून जाणे अर्थात रंगून जाणे होय. अशा ज्ञानवान कर्मतत्परतेत रंगून जाणे हीच खरी हरिभक्ती होय. अशा भक्तिविना जीवन निरर्थक होय. कर्मपरतेत निरासक्तीने रंगून गेले की ध्रुपदात म्हटल्याप्रमाणे शामसुंदर जीवाच्या आधीन होतो. म्हणूनच संत नरसी मेहेता म्हणतात, 'कामसरसे भक्त आधीन हो शामसुंदर सदा!'

अंतमेसे तंत काढयो पिछे रही सोई ।

- संत मीराबाई

भक्तीने, प्रपंच परमार्थरूपात अनुभवणारी संत मीराबाई हे 'राधाभाव' जागविणारे लक्षणीय असे, मध्ययुगीन, वैष्णव संत उदाहरण होय. राजस्थानमधील कुडकी येथे संवत १५६१ अर्थात इ.स. १५१२ मध्ये, त्यांचा जन्म झाला. ही श्रीरतनसिंहजी यांची कन्या होय. एका साधूकडून घेतलेल्या कृष्णमूर्तीशी भगवद्भक्तीने त्या एकरूप झाल्या. काशीक्षेत्री त्यांनी संत रोहिदासांना गुरू केले तरी नाममुद्रा मात्र गिरीधारी अशीच येते. त्यांची भक्ती राधाभावे असल्याने त्या श्रीकृष्णाला प्रियकर मानू लागल्या. मधुराभक्तीने जीवस्थितीतील बद्ध वासनादेहाला असे स्वाभाविक प्राणीस्वभावाचे कोंदण त्यांनी केले. चितोडच्या राजपुत्राशी विवाह झाला. संत मीरा हरिभजनात भक्तियोगे ज्ञानमय होऊन; प्रपंचाविषयी केव्हाच विरक्त झाल्या होत्या. श्रीकृष्णांनाच पतिरूप मानून त्यांनी आपला वैवाहिक जीवनाचा खेळ मांडला. लौकिकदृष्ट्या अशोभनीय वाटणारी गोष्ट संत मीराबाई निष्ठेने जगत राहिल्या. आपल्या भगवद्भक्तीची प्रचिती त्यांनी पतीसह सर्वांना घडवली. अवघा मेवाडप्रांत, राजस्थान एवढेच काय, भारतातील वैष्णव परंपरेने भक्तिस्वरूप प्रपंचाचा अनोखा वस्तुपाठ, पुराणकाळातील राधाकृष्ण अद्वैत स्वरूपात, संत मीराबाईंच्या रूपाने मध्ययुगात अनुभवला. कृष्णस्वरूप संत मीराबाईंचा समाधीकाळ त्यामुळेच अनंत संजीवक झाला. त्यांची कृष्णभक्ती ही केवळ कृष्ण या एकाच विष्णूनामाशी निगडित नव्हती. त्या विष्णूमय झाल्या होत्या. भक्तियोगाने वैष्णव परंपरेतील 'राम' तत्त्व त्यांच्या ठायी व्यापून होते. त्या म्हणतात,

“अब तो मेरे रामनाम दुसरा न कोई ॥धृ॥

माता छोडी पिता छोडे छोडे सगाभाई । साधु संग बेट बेट लोकलाज

खोई ॥१॥

संत देख दाडे आई जगत देखी राई । प्रेमका आसु डाल डाल अमर
वेल होई ॥२॥

मारगमें दोई तारण मीले संतराम दोई । संत हमारे शिश पर उपर राम
हृदय होई ॥३॥

अंतमेसे तंत काढ्यो पिछे रही सोई । राणे मै लिया विषका प्याला
पिईने मगन होई ॥४॥

अब तो बात फेल गई जाने सब कोई । दासी मीराबाई गिरिधर नागर
होनारी सो होई ॥५॥

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, 'श्रीसकलसंतगाथा', खंड
पहिला, संपादक प्रा.डॉ. रा. र. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे
३० 'संत मीराबाईची पदे' पद क्र. ४९)

अनेकविधा भक्तियोगामध्ये नामस्मरण साधनेला अनन्यसाधारण महत्त्व
आहे. अनेकविधा भक्तियोग ही सगुणभक्तीची परंपरा असल्याने, भक्तिसाधनेतील
प्रत्येक प्रकाराला अर्थात वंदनम्, अर्चनम्, पादसेवनम् आदीना नामस्मरणाची
जोड देण्याची परंपरा भक्तियोग उद्गाते श्रीमद् नारद यांच्यापासून आहे. कलियुगात
नामस्मरण अर्थात नामभक्तीतच अनेकविधा भक्ती सामावली आहे. पदाच्या
ध्रुपदात संत मीराबाई म्हणतात, माझ्या जीवनात, श्वासाश्वासात केवळ रामनामच
आहे. रामनाम हेच माझे प्राणतत्त्व आहे. अन्य दुसऱ्या गोष्टीचा विचारच
करण्याचे कारण नाही. 'अब तो मेरे रामनाम दुसरा न कोई'.

पदाच्या पहिल्या कडव्यात, संत मीराबाईंनी रामनाम भक्तीसाठी अति
प्रेमपूर्ण अशी नाती सोडून दिली असे म्हणतात. माता, पिता आणि बंधू यांचा
त्याग केला. वास्तविक परंपरेने स्त्रीजन्म संस्कारित होतो तो आईच्या संस्कारांत.
स्त्रीचे सर्वांगे सांस्कृतिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक संरक्षण पिता आणि बंधू
करतात. कन्या ही आई, पिता आणि बंधू यांना आपल्या जीवनाची आणि
घराण्याची प्रतिष्ठा वाटते अर्थात अब्रु वाटते. नामभक्तिसाधनेत संत मीराबाईंनी
भक्तियोगाने रामतत्त्वाशी स्वरूपता साधली. या ज्ञानावस्थेने त्या विरागी झाल्या.
आई, वडील, भाऊ या स्त्रीच्या दृष्टीने अत्यंत जवळच्या आणि निरपेक्ष
आत्मियतेच्या अशा माहेराचा त्यांनी त्याग केला. भक्तियोगे ज्ञानसाधनेसाठी;
त्यांना सत्संग आवडू लागला. सत्संगासाठी जेथे साधुसंत व्याख्यान, चिंतन

करीत असतील, चर्चा करीत असतील; तेथे जाऊन त्या संतसंगतीत रमू
लागल्या. साधुसंत असले तरी; प्रापंचिक जनसामान्यांसाठी जगरहाटीनुसार ते
परपुरुषच होत. अशा परपुरुषांच्या सान्निध्यात घरातली जाणती तरुण कन्या
जाऊन बसते; हे समाजाच्या दृष्टीने दूषणावहच होय. म्हणूनच संत मीराबाई
समाजाला जाहीरपणे सांगतात; सत्संगासाठी नामभक्तिसाधनेसाठी, आपण
आई-वडील-बंधू अर्थात माहेरचा त्याग केला. एवढेच नव्हे तर; कन्या
म्हणून उंबऱ्याच्या मर्यादा ओलांडून; सत्संग केला. अर्थात 'लोकलाज खोई'
लोकलज्जा गमावली. येथे सहजच जनाबाईंची आठवण येते, 'डोईचा पदर
आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारी जाईन मी ॥' राधाभावे प्रेमरूपा भक्तिसाधना
करतांना लोकमर्यादांची अर्थात कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय
आदींची बद्धता तोडावीच लागते, मर्यादा ओलांडावीच लागते. लोकव्यवहार
सांडावयाचे नाहीत; तर त्यांची बद्धता सांडावयाची असते.

संत पाहताच धावत सुटणाऱ्या मीराबाईंकडे सगळे जग पाहात राही.
सामान्यतः गृहस्थ धर्मात अनुसार करणाऱ्या मुली अशा कोणासाठी धावत
सुटत नाहीत. उठवळपणाचा अपवाद येतो. आई, सखी यांच्या संगतीनेच
बाहेर जावे लागते. मग धावणे तर दूरच. ह्या जगरहाटीच्या विपरित 'संत देखी
दाडे आई जगत देखी राई' असा व्यवहार संत मीराबाई करीत. रामभजनात दंग
झालेल्या मीराबाईंच्या डोळ्यातून अश्रू वाहू लागत. अंगप्रत्यंग रोमांचित होई.
देहभान विसरून संत मीराबाई प्रेमरूपा भक्तीचा अनुभव घेत. या अनुभवाचे
वर्णन करतांना त्या म्हणतात, 'डाल डाल अमर वेल होई'. डाल म्हणजे फांदी
अर्थात शरीराचा अवयव किंवा अंग अमृतात न्हात आहे असा अनुभव येई.
जणू देह अमरवेल झाला आहे असे वाटे. भक्तिसाधनेची परमावधी म्हणजे
सोडहं सिद्धी होय. स्वरूपता सिद्धी होय. अनंत, निर्गुण, निराकार, निर्विकार
अवस्था होय. ही अवस्था अर्थात अमरत्वाची अवस्था असते. देह तर मर्त्य
आहे. अशा देहाला केवळ रामतत्त्वभक्तीने रामतत्त्व ज्ञानप्राप्ती होते. अर्थातच
ही ज्ञानतत्त्वप्राप्ती म्हणजेच विदेही अमृत अवस्था होय. देह बद्ध आणि मर्त्य
होय. या देहाची बद्धता संतसंगात, सत्संग घडताना भक्तियोगाने नष्ट होते. संत
मीराबाईंना संतसहवासात हा भक्तियोगाच्या परिपूर्तीचा, सिद्धतेचा अमृतानुभव
येतो. हा अमृतानुभव, सलोकता, समीपता, सरुपता, सायुज्यता अशा चारी
मुक्ती प्रदान करणारा असतो. राधाभावे भक्तियोग साधणाऱ्या संत मीराबाई

प्रपंचात आणि लोकव्यवहारातही बद्धतेतून मुक्ततेचा अनुभव करतात. देही असून विदेही होतात. देह मर्त्य असतो. विदेही अवस्था अमृत असते. भक्तिसाधनेच्या परिपूर्तीने ओघळणाऱ्या आनंदाश्रूंनी देह हीच अमरत्वाची वेली असल्याचा अनुभव संत मीराबाई घेतात.

संत आणि राम हे दोन्हीही भवसागर तरून जाण्यासाठी आपल्याला लाभले आहेत असे मीराबाईंना वाटते. संतांची आमच्या डोक्यावर अर्थात मनावर कृपा आहे. संतांकडून साधनेचे अचूक मार्गदर्शन आणि सद्गुरूंकडून अर्थात संतांकडून कृपाशिर्वादरूपी बळ लाभते. त्यामुळेच प्रभू राम अर्थात परब्रह्म रामतत्त्व हृदयी प्रकटले आणि एकरूप झाले. नरदेहाच्या ठायी अर्थात जीवात्मास्वरूपात असणाऱ्या शिवात्म्याचा साक्षात्कार झाला. वास्तविक जगतात, जीवाच्या ठिकाणी अर्थात नरदेहाच्या ठिकाणी जीवात्मा आणि शिवात्मा अशा दोन्ही स्वरूपात रामतत्त्व प्रकटलेले असते. त्यामुळे पार्थिव असा पंचभौतिक नरदेह जीव म्हणून जगतात व्यवहार करतो. संसार प्रपंचातील व्यवहारात, आहार, मैथून, निद्रा आणि भय या मूलभूत विकारांसह वासनादेहाला पंचभौतिक प्राकृतिक वासनाविकार जडतात. समूहात सर्वात्मक रामतत्त्व असल्याचा विसर पडतो आणि राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदि विकारांच्या वशतेने, स्वार्थाध होऊन तात्कालिक वासनातृप्तीच्या स्पर्धेत अधिकाधिक बद्ध होत जातो. अशा भवसागरात गटांगळ्या खाणाऱ्या नरदेहात शिवात्म्याचा जागर होणे आवश्यक असते. हा जागर नरदेहाच्या ठिकाणी आपाततः होतच असतो. त्यामुळे सर्वात्मक सर्वेश्वराच्या प्रभुसत्तेची जाणीव नरदेहाला होते. परंतु स्मशानवैराग्यासारखे, शिवतत्त्वाचा जागर आसक्तीपूर्ण नरदेहाच्या ठिकाणी तात्काळ विस्मरणात जातो. नामस्मरण साधनेने शिवतत्त्वाच्या अर्थात रामतत्त्वाच्या जागराची नित्यता प्रकटते. ही भक्तिसाधना सत्संगात घडते. या रामतत्त्वाच्या नित्य जागरसाधनेसाठी 'सोऽहं' सिद्धीसाठी संत मीराबाई संतजनांचा आश्रय घेतात. या भवसागरात बद्ध असलेल्या जीवाला बद्धावस्थेतही जीवनमुक्ततेचा अनुभव घडविणारी साधना म्हणजे सत्संगपूर्ण नामस्मरण भक्तिसाधना होय. म्हणूनच संत मीराबाई म्हणतात, 'तारण मिळे संतराम दोई ।' संतांची कृपा मस्तकावर होते आणि रामतत्त्वाचे ज्ञान हृदयात अर्थात जीवात्म्याचे ठिकाणी होते. बद्ध अवस्थेत चारीमुक्ती भोगण्याची किल्ली म्हणजे सत्संग होय, असे संत मीराबाईंना वाटते.

नरदेहाचे सार्थक तद्रूप होण्यात आहे. संत मीराबाई जगरहाटीप्रमाणे प्रपंच करतानाही रामतत्त्वाशी एकरूप होऊन वावरत होत्या. घरदार, संसार, शेतीपोतीमुळे, नातेगोते, माहेरसासर, रूढीपरंपरा, कुळधर्मकुळाचार या गोष्टी प्रत्यक्षात करित असतांनाही त्यातून पूर्णतः अलिप्त होत्या. या ऐहिक गोष्टीत त्या कधीच रमल्या नाहीत. त्या सदैव रामनाम चिंतनात मग्न असत. पती हाच परमेश्वर मानून; प्रातिव्रत्य धर्मानुसार प्रपंच करावा हे संत मीराबाईंच्या गावीही नव्हते. लहानाच्या मोठ्या होतांना ना त्या माहेरच्या लडिवाळपणात रमल्या ना, अगदी राजघराण्यात लग्न करून दिल्यानंतर राजपाट भोगण्यात रमल्या. संत मीराबाईंना साधूंकडून प्राप्त झालेली श्रीकृष्णाची मूर्ती हेच त्यांच्या जीवनाचे सारसर्वस्व होते. श्री विष्णूंच्या सगुण रूपातच त्यांचा जीव एकरूप झाला होता. अवघा प्रपंच त्या रामतत्त्वाशीच करित होत्या. देही असूनही विदेहीपणाने मीराबाई रामकृष्णस्वरूप झाल्या होत्या. हे त्यांचे वागणे कोणालाच मानवणारे नव्हते. अवतीभवतीच्या सर्वांनीच, संत मीराबाई, या त्यांच्या भक्तीत हरवलेपणापासून परावृत्त व्हाव्यात म्हणून आटोकाट प्रयत्न केले. त्यांचे पती तर रोज नवी योजना, नवे कारण, नवी युक्ती मीराबाईंना त्या सगुण रूपातील मूर्तीच्या मग्नतेतून बाहेर काढण्यासाठी योजत होते. सर्व प्रयत्न व्यर्थ होत होते. एवढ्या मीराबाई रामरूप झाल्या होत्या. त्या कृष्णमूर्तीला सर्वस्व मानून त्या नरदेहव्यवहार करित असत. लोकांना हा त्यांचा व्यवहार वेडाचार वाटे. शेवटी पतीने मीराबाईंमधील हे रामतत्त्व रामसूत्र अर्थात रामतत्त्व अर्थात मीराबाईंमधील ही स्वस्वरूपता नाहीशी करण्याचा निश्चय केला. व्यवहारी जगतातील बद्ध जीवांत जीवात्मा शिवात्मा होऊन प्रकटला; की जीव जीवनमुक्त होतो हे कळतच नव्हते. संत मीराबाईंचा जीवात्माच अर्थात अंतरात्माच नाहीसा केला तर त्या भानावर येतील; या विचाराने त्यांना मृत्यूचे भय दाखविण्याचा प्रयत्न केला. मीराबाई म्हणतात, 'अंतमेसे तंत काढ्यो' असा विचार केला. अंततः अर्थात शेवटी 'तंत' तद्रूपता, स्वरूपता, समाधीवस्थाच काढून टाकावी असा विचार केला. तर तद्रूप झालेल्या मीराबाईंचा देह निद्रावश झाल्याप्रमाणे, पार्थिव स्वरूपात पडून राहिला. अंतरात्मा तर 'नैनं छिंदती शस्त्राणी' असा असतो. 'ब्रह्मानंदे लागली टाळी कोण देहाते सांभाळी' अशा प्रकारे विष्णूतत्त्वाशी स्वरूप पावलेल्या देहीच त्या विदेही झाल्या होत्या. अशा अवस्थेत त्यांना मृत्यूचे भय कसे वाटणार? या संबंदात संत मीराबाईंच्या चरित्रात एक कथा

नेहमी सांगितली जाते. पतिदेवांनी, मीराबाई विष्णूभक्त आहेत असे पाहून; एका पेटीत विष्णूमूर्ती अर्थात प्रतीक किंवा प्रतिमा 'शाळिग्राम' आणि मृत्यू घडविणारा कालसर्प अर्थात विषारी नाग घालून मीराबाईकडे श्री विष्णूमूर्ती आपणास सादर केली असे सांगत; ती पेटी पाठविली. सगुणभक्ती करणाऱ्या निस्सीम आणि अनन्यभक्त संत मीराबाईंनी श्रीविष्णूंचे दर्शन घेण्यासाठी पेटी उघडली तर विषारी नाग 'नौसर हार' होऊन; हाताला स्पर्श झाले. भगवान विष्णूंना हाराने शृंगारित केल्याचे जाणून त्यांना आनंद झाला. प्रस्तुत पदातील चवथ्या कडव्यात राणाजींनी प्रसाद म्हणून पाठविलेला विषयुक्त दुधाचा प्याला मीराबाईंनी मोठ्या आनंदाने प्राशन केला आणि त्या आनंदाने कृष्णमग्न झाल्या. म्हणजे जणू त्या निद्रावश झाल्या. खरे तर त्या समाधीमग्न झाल्या होत्या. याचा अर्थ भक्तियोगाने त्या एवढ्या जीवनमुक्त झाल्या होत्या की त्यांच्या वासनादेहाला सर्वप्रकारचे आघात सहन करण्याची शक्ती प्राप्त झाली होती. योगसमाधी यज्ञात जगरहाटीतील सर्व सुखदुःखे जळून जात होती. त्यांच्या सायुज्य अनुभूतीमुळे त्यांच्या देहालाही दिव्यता प्राप्त होऊन; देहही आत्मस्वरूप झाला होता. सर्व संकटांवर त्यांचा देहही मात करित होता. हे पाहून अवघ्या जगाला त्यांच्या राधाभावे भक्तीच्या अद्वैत सिद्धी योगाचे सामर्थ्य लक्षात आले. खरेतर मीराबाईंचे नामस्मरण भक्तीने आत्मिक सामर्थ्य एवढे वाढले की त्यांनी पंचतत्त्वात्मक जडचेतन सृष्टीवरही 'सोऽहं' भावाने विजय मिळविला. चमत्काराचा भाग सोडला तर प्रपंच राधाभावे परमार्थ स्वरूप कसा सिद्ध होतो हे संत मीराबाईंच्या या जीवनशैलीतून अनुभूत होते.

पदाच्या शेवटच्या कडव्यात संत मीराबाई म्हणतात, 'आता तर सगळ्या जगाला, संत मीराबाई गिरीधरनागर रूप झाल्या आहेत हे कळून चुकले आहे.' संत मीराबाईंना त्यांच्या या भक्तिसाधनेपासून परावृत्त करून प्रपंचात बद्ध करण्याचा प्रयत्न आता सासरमाहेर आणि समाजातील कोणीही करत नाही. 'होनारी सो होई' संत मीराबाई देही असूनही विदेही जीवन भोगत असल्याची खात्री आता सर्वांनाच माहीत झाली. त्यांच्या जीवनमुक्ततेची खबर आता सर्वदूर पसरली आहे. आता प्रापंचिक अर्थात बद्ध जीवन जगणारे संत मीराबाईंच्या देहीच सायुज्यमुक्ती अनुभवू शकण्याच्या सामर्थ्याला शरण गेले आहेत. त्या म्हणतात, 'अब तो बात फेल गई' आता वार्ता सर्वदूर फैलावली आहे. 'जाने सब कोई' सर्व लोक ही गोष्ट जाणू लागले आहेत.

मीराबाईंनी गिरीधर नागरांची दास्यभक्ती स्वीकारली. आता त्या या दास्य भक्तिसाधनेने कृष्णस्वरूपाशी अद्वैत पावल्या आहेत.

जीव स्वरूप नरदेहाने प्रपंचापासून पळून न जाता निस्सीम भक्तिसाधना केली; तर सर्व प्रकारच्या संकटांवर अर्थात त्रितापावर मात करता येते. जगताचे ठिकाणी जीवाच्या पिंजऱ्यात बद्धपणाने जगरहाटीचे जीवन, वासनाबद्धतेने अर्थात दुःखानुभूतीने जगत असतांही; भक्तिसाधनेने विवेकपूर्वक, ज्ञानात्मकतेने जीवनाला सामोरे जावे. शिवात्मा स्वरूपाला पोहोचू शकतो आणि देही विदेही होऊन अद्वैतानुभूती अर्थात सद्चिदानंद स्वरूपानुभूती देहाच्या ठिकाणी अनुभवू शकतो. भक्तीने ज्ञान आणि ज्ञानाने वासनांविषयी पूर्ण वैराग्य या वैराग्यामुळे दुःखाचा निरास आणि केवलांदाचा अनुभव जीवाच्या ठिकाणी अनुभूत होतो. संत मीराबाईंनी मध्ययुगातही नारदीय भक्तिपरंपरेने चारीमुक्ती मिळविण्याचा वस्तुपाठ घालून दिला आहे.

पापपुण्य दोन्ही भोगवी एका हाती

– संत एकनाथ

भागवतोत्तम संत एकनाथ यांचा, अध्यात्मिक आणि सामाजिक एकात्मता अनुसरण आणि प्रसार-प्रचार क्षेत्रातील अधिकार मोठा आहे. जगद्गुरू संत तुकोबारायांनी एकनाथी भागवताची हजार पारायणे भंडाऱ्या डोंगरावर करून; संत एकनाथांकडून भागवत प्रबोध करून घेतला हे प्रमाण, संत एकनाथांचा अधिकार स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहे. ‘ज्ञानोबा माऊली तुकाराम’ या संत परंपरेने भोवतीचे वास्तवजगत सत्य असल्याचे ठामपणे सांगून; विवेकपूर्ण कर्म कर्तव्यतत्परतेची प्रतिष्ठा, प्रतिष्ठित केली. या परंपरेतील शिरोमणी संत एकनाथ हे म्हणणे वावगे होणार नाही. जीवन हेच सत्य हे ओळखून; संतारातील सारासार कर्म, केवळ स्वयं, माणसाच्या हाती आहे; हे ओळखले; तर पापकर्म घडूच शकणार नाही असा निर्वाळा एकनाथांनी दिला आहे. आपणच समर्थ आहोत; हे समर्थ गुरुप्रसादाने अर्थात समर्थ सद्गुरूंच्या उपदेशातून समजून घेतले की कर्मातील पुण्यसाधना आपसुकच घडू लागते. पापकारक आणि पुण्यकारक कर्मांचे कर्ते आपणच असतो. ह्या दोन्ही प्रकारचे कर्म करण्याची उपजत शक्तीमत्ता, परमात्म्याच्या देहातील संचाराने साध्यच असते. कर्म करणे हे आपल्या हाती आहे. त्याचा परिणाम पुण्यकारक होण्याची किंवा परिणाम पापकारक होण्याची शक्यता, ही वासनादेहाधीनता होय. हे ओळखण्याची पात्रता, ही याच सगुण चैतन्यशाली, मानवी अस्तित्वात आहे. सद्गुरू, माणसातील या पात्रतेची जाणीव करून देतात. याच प्रक्रियेच्या संदर्भात भागवतोत्तम संत एकनाथ म्हणतात,

“एका देहामार्जीं दोघे पै वसती । एकासी बंधन एका मुक्त गति ॥१॥
पहा हो समर्थ करी तैसें होय । कोण त्यासी पाहे वक्र दृष्टी ॥२॥

पापपुण्य दोन्ही भोगवी एका हातीं । ऐशी आहे गति अतर्क्य ते ॥३॥

एका जनार्दनीं जनी जनार्दन । त्यासी नमन सर्वभावें ॥४॥”

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक श्रीसकलसंतगाथा, खंड २ रा, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, श्री एकनाथ महाराजांची अभंगगाथा, अभंग क्र. २३७१)

एकनाथ महाराजांनी सगुण साकार देहाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट करतांना जीवांच्या जिवंतपणाचे वर्म (मात) सांगितले आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूतांच्या संघटनेतून देह निर्माण झाला हे खरे; परंतु परमात्मा अर्थात चैतन्य, जीवात्मा आणि शिवात्मा या दोन्ही स्वरूपात देहात संचारित आहे. म्हणूनच देहाला जिवंतपणे जगात जगता येते. ह्या जगणाऱ्या देहातील जीवात्मा देहाधीनपणे अर्थात पंचमहाभूतांच्या स्वभावानुसार वासनाधिष्ठित झाला आहे. मात्र त्याचबरोबर जीवात्मा हे शिवात्म्याचेच देहाधीन रूप असल्याने जीवात्म्याचा मूळ स्वभाव निर्गुण निराकार आणि निर्विकारपणे स्वसंवेद्य असा आहे. संत एकनाथ म्हणतात, एकाच देहात अर्थात क्षेत्रात दोन क्षेत्रज्ञ राहात आहेत. वस्तुतः एकच, केवळ असे परमात्म तत्त्व दोनपणाने देहात संवेदित होते. त्यातील एक क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीवात्मा हा सगुणरूपात म्हणजे वासनादेहातील वासनांमध्ये, पंचमहाभूतातून निष्पन्न वृत्ती प्रकृतीत बंदिस्तपणे संवेद्य होत राहातो. या जीवात्म्याला जगतात जगतांना देहाहंकार लगडतो आणि जीवात्मा आसक्तिपरतेने वर्तन करू लागता तो परमात्म्याच्या मूळ निर्विकार अशा स्वभावापासून दूर जाण्यातच धन्यता मानू लागतो. जीवात्म्याला देह अर्थात जीव हेच जगतातील अंतिम सत्य आहे असे वाटू लागते. देहाच्या बंदिस्त अवस्थेत राहतांना जीवात्म्याला आपल्याच मूळ स्वरूपात्मक शिवात्म्याचा विसर पडतो. जगत सत्य असल्याचा त्याला येणारा हा अनुभव, जगताविष्कार म्हणजे पंचमहाभूतात्मक आविष्कार, हे त्याचेच रूप असते. त्यामुळे तेही सत्यच असते. त्या सत्याचा स्वीकार त्याला करावाच लागतो. याच स्वीकारामुळे जीवात्मा कर्मशील होतो. हेच अपेक्षित असते. परंतु बंदिस्त अवस्थेतील कर्मपरतेतून त्याला बंदिस्तपणाची कष्टप्रदता जाणवते आणि दुःखाचा अनुभव येतो. देहबंदिस्ततेमुळे मानवाने देहसमूहांना आणखी बंदिस्ततेमध्ये स्वभावतः बंदिस्त करित; कष्टपरतेला आकार देत; सौंदर्यात्मकता बहाल करण्याचा, प्रज्ञेने प्रयत्न केला. त्यातून देव, दानव आणि मानव या

त्रिविध अवस्था माणसाला प्राप्त झाल्या. या अवस्था, माणसाने धर्म, संस्कृती, नीतितत्त्वज्ञान, सामाजिकता, राष्ट्रीयता, साधनपरंपरा इ.इ. गोष्टीमध्ये बंदिस्त स्वरूपात पारंपरिक केल्या. राजा प्रजा, राज्यव्यवस्था, ग्रामव्यवस्था, ज्ञातीव्यवस्था, आयव्यय कल्पना, कला, क्रीडा, आरोग्य, शिक्षण, कृषीकर्मासह इतर सर्व साधनपरंपरांची निर्मिती व्यवस्था इ.इ. व्यवस्थापन परंपरा, माणसाच्या कर्मपरतेतून निर्माण झाल्या. मुळात शिवात्म्याच्या 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या स्वभावाचा जीवात्मा रूपातील हा प्रवास आहे. परंतु जीवात्मा या स्वनिर्मितीत वश होत, विवशपणे लिप्त झाला. वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती या देहधर्माप्रमाणे माणसाच्या ठिकाणी रागलोभादी विकार प्राप्त झाले. आणि जीवात्मा बंदिस्त रूपात देहात देह म्हणूनच वावरू लागला. देहापेक्षाही आपले मुक्त असे स्वसंवेद्य अस्तित्व आहे; याची आंतरिक जाणीव माणसाला जेव्हा जेव्हा होते तेव्हा ही प्राप्त बंदिस्तता माणसाला दुःखानुभूतीच घडवते आणि त्याचे ध्यान, त्याच देहात राहणाऱ्या दुसऱ्या अस्तित्वाकडे खेचले जाते. हे दुसरे अस्तित्व म्हणजे शिवात्मा होय.

शिवात्मा हेच तर संपूर्ण सृष्टीचे मूळ कारण आहे. ते सृष्ट असूनही मुक्त असते. सृष्टता ही त्याची क्रीडा असते. सृष्टअस्तित्वात म्हणजे 'जगत' अवस्थेत जीवाने, जीवात्म्याच्या योगाने मुक्तपणे ती क्रीडा करावी; हीच तर मुक्तात्म्याची म्हणजे शिवात्म्याची स्वाभाविक अपेक्षा असते. जगत ही शिवात्म्याची क्रीडात्मक विघटित अवस्था असते. मूळ निर्गुण निराकार, केवळ अशा सर्वव्यापक मुक्त संघटनात्मक अवस्थेत राहणे हाच तर शिवात्म्याचा स्वभाव असतो. जीवात्म्याला शिवात्म्याच्या स्वरूपात प्रकटविण्यासाठीच तर शिवात्म्याच्या स्वसंवेद्यतेची जाणीव जीवात्म्यालाही होते.

असे एकाच देहाच्या ठिकाणी हे दोघे वास्तव्य करतात. त्यातील जीवात्मा बंदिस्तपणे; तर शिवात्मा मुक्त स्वभावाने असे संत एकनाथ महाराज प्रथम चरणात निवेदित करतात.

जीवाच्या ठिकाणी अशी बद्ध आणि मुक्त अवस्था त्या समर्थ अशा परमात्म्याच्या इच्छेने आणि सत्तेने घडते आहे. हे खरे असले; तरी तो 'समर्थ' प्रभू याच देहाच्या ठिकाणी जीवात्मा रूपाने नांदत असतांना शिवात्म्याची संवेदना टाकत नाही. म्हणजेच जीवात्म्याच्या योगाने घडणारे मानसिक आणि शारीरिक कर्म ही त्याचीच लीला किंवा क्रीडा आहे. तो परमात्मा 'समर्थ'

आहे. म्हणजे सम्+अर्थ असा आहे. 'सम्'पणाने त्याचे अस्तित्व जडचेतन अशा सर्व सृष्टीत आहे. म्हणजे पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश ही त्या परमात्म्याच्याच महत्तत्त्वाची सृष्ट रूपे आणि याच पंचभौतिकतून निष्पन्न झालेली, समस्त चौखाणी अर्थात उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जारज अशी जीव सृष्टी देखील त्याच महत्तत्त्वांचीच आविष्कार रूपे होत. म्हणूनच 'समर्थ' सर्व भूतमात्राच्या ठिकाणी समत्वानेच आहे. 'अर्थ' म्हणजे महत्तत्त्वाची ऊर्जा किंवा शक्तीमत्ता ही देखील या सर्व अस्तित्वात असलेल्या भौतिक, आविष्कारात सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी सारखीच आहे. 'समर्थ' अशा परमात्म्याचे स्वरूप हेच जीवमात्राचे स्वरूप असते. ते 'समर्थ' स्वरूप संवेदित होऊन; जीवमात्राचे वर्तन घडू लागले; तर त्या वर्तनशाली व्यक्तिमत्त्वाकडे वक्रदृष्टीने कसे व कोण पाहू शकेल; असा प्रश्न दुसऱ्या चरणात संत एकनाथ यांनी विचारला आहे. या प्रश्नाचा स्पष्ट अर्थ हाच की स्वरूप स्थिती निर्माण झाली; तर जीवात्मा आणि शिवात्मा यांचे जगण्यातील द्वैत असूच शकणार नाही. ज्ञान प्राप्त झाले की अज्ञान राहूच शकत नाही. एकाच देहात राहणारे जीवात्मा आणि शिवात्मा एकच आहेत. ते दोन नाहीत याचे ज्ञान, 'समर्थ'पणाने म्हणजे परमात्मस्वरूप असलेपणाच्या संवेदनेने झाले, की जगणे सामर्थ्यवान होते. त्यात वक्रता, परमात्म्याच्या ठिकाणी राहातच नाहीत मग, राग, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष आदि विकारक गोष्टी कशा राहणार? येथेच संत एकनाथ एक प्रश्न उपस्थित करतात. तो प्रश्न असा की, एकाच देहात बद्ध असा जीवात्मा आणि मुक्त असा शिवात्मा राहतात हे गृहित धरले आणि हे दोन्ही मुळात एकरूपच आहेत असे संवेद्य होऊ लागले तर; शिवात्मा जसा 'समर्थ' तसा जीवात्मा समर्थ नव्हे का? या प्रश्नाचे उत्तर संत एकनाथच देतात. 'तो' 'समर्थ' करी तैसे होई' यातील 'तो' समर्थ म्हणजे परमात्मा, कैवल्य, अनंतकृष्ण मूल निर्गुण निराकार कारण होय. मूळ स्वभाव मुक्त आणि समर्थ आहे. त्याच्याच अहंकाराने अर्थात महत्तत्त्वाच्या योगाने सृष्टी निर्माण झाली आहे. ती सत्य, खरी, प्रत्यक्ष असल्याचा अनुभव त्याच सृष्टीरूपांना जीवतः येतो. म्हणजे देहाच्या ठिकाणी येतो. सृष्टी बहुविध होतांना निर्गुणाला गुणात्मकता प्राप्त झाली. ही गुणात्मकता पंचमहाभूतात्मकतेने प्रकटली. ह्या गुणात्मकतेत 'तो' समर्थ लिप्त नाही परंतु पंचभूतात्मकतेतून निष्पन्न देहधारक जीवात्मा गुणात्मकतेला लिप्त होतो. ह्या लिप्ततेमुळे मूळ 'समर्थ'पणाची संवेद्यता विस्मरणात जाण्याची

शक्यता असते. ती शक्यता बळावणे हा ही पंचभूतात्मक पृथक आणि विविध अस्तित्व रूपांच्या वास्तव गुणात्मकतेचा परिणाम असतो. परंतु हे विस्मरण हेच अज्ञान होय. त्यामुळे जीवात्माच समर्थ आहे असे वाटू लागते. तो समर्थ आहेच; परंतु त्याच्याच प्राकट्य क्रीडेने तो बद्ध झाला आहे. त्या बद्धतेतून मुक्त होण्याची जीवात्म्याची धडपड असते याचे कारण मुक्त, केवळ, निर्गुण, निर्विकार, निराकार असणे हाच तर 'समर्थ' परमात्म्याचा स्वभाव आणि स्वरूप आहे. त्या बद्ध अवस्थेत मुक्त होण्याचे, असण्याचे ज्ञान झाले की 'समर्थ'ता प्रकटते. हेच तर 'ज्ञान' होणे होय. या ज्ञानप्राप्तीसाठी 'समर्थ' कृपा आवश्यक आहे. 'समर्थ' कृपा म्हणजे ज्ञानी, सद्गुरूची कृपा होय. अशी ज्ञानसाधना घडत नाही तोपर्यंत; जीवात्म्याचा व्यवहार शिवात्म्यासारखा होत नाही, असे दुसऱ्या चरणात संत एकनाथ स्पष्ट करतात.

समर्थ शिवात्मा जीवात्म्याच्या माध्यमातून कर्मक्रीडा करवितो. कर्म जीवात्मा देहाच्या उपयोजनातून घडते आहे; हे मानवाला जाणवते. देहात बंदिस्त असलेल्या जीवात्म्याकडून ज्या हातांनी पुण्यकर्म घडविले जाते, त्याच हातांनी पापकर्म घडविले जाते. हे केवळ अतर्क्य होय, असे संत एकनाथ सांगतात. जीवात्म्याचा स्वभाव नेमका कोणता असा प्रश्न पडतो. जीवात्मा पुण्यशील की पापकारक? असा द्विविध किंवा दुधारी स्वभाव कसा? जीवात्मा हे तर त्याच शिवात्म्याचे दुसरे रूप होय. शिवात्माच बद्धस्वरूपात जीवात्मा होतो. त्याला वासनादेहाची गुणात्मक प्रवृत्ती चिकटते. जीवात्मा त्या बद्धतेने वर्तन करतो; असे मानावे तर पुण्यकर्म तर शिवात्म्याच्या 'सम्'दृष्टीमुळे किंवा सम्स्वभावामुळेच शक्य आहे. जीवात्म्यालाच शिवात्म्याची संवेद्यता असणे हेच वास्तव आहे. याची प्रचिती माणसाला 'मन' या अव्यक्त अशा साधनाने होते असे मानले जाते. भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात 'मन' या साधनाचे वर्णन आले आहे. भगवंत वर्णन करतात-

“मनैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुगंधानिवाशयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनाश्चायं विषयानुसेवते ॥९॥”

अर्थात्- संसारामध्ये कर्ता-भोक्ता म्हणून ख्यातकीर्त असलेला, परमात्म्याचाच अंश आहे. तो माझा जीवरूप अंश आपल्या कर्मादि प्रकृतीमध्ये या देहरूपी क्षेत्रांत असलेली सहा इंद्रिये त्यांना आकर्षण करतो. प्रत्येक जीव माझा अंश आहे. हाच इंद्रियाचे-प्राणाचे रक्षण करतो ॥७॥ शरीराचा स्वामी जो जीवात्मा, शरीर सोडून जातो म्हणजे (पुन्हा दुसऱ्या) जन्माला येतो. या मनासह सहा इंद्रियांना घेऊन, पुष्पादिक गंधांना घेऊन जसा जातो तसा जीवात्मा मनादिकांना घेऊन जातो. दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करतांना (अनुभव घेताना) वासनेसह मन आणि इंद्रिये मात्र नेतो आणि स्थूलदेह (शरीर) आहे त्या जागीच राहतो ॥८॥ हा जीवात्मा, ऐकण्याचे साधन कान, पाहण्याचे साधन डोळे, स्पर्श करण्याचे साधन त्वचा, रस चाखण्याचे साधन जीभ, सुगंध उपभोगण्याचे साधन नाक, आणि त्या सर्वांशी संबंध जोडणारे मन, यांचा आश्रय घेऊन, शब्दादि विषयांचा उपभोग घेतो ॥९॥ श्रीकृष्ण भगवंतांनी 'मन' या इंद्रियाचा संकल्प मांडून 'कर्म' प्रक्रियेमागील कारणपरंपरा आणि प्रक्रिया मांडलीच त्याचबरोबर जीवात्म्याचा वासनादेहाशी, सगुणात्मकतेशी, आत्मतत्त्वाचा संबंध कसा जोडला जाऊ शकतो तेही सांगितले. 'पुनरपि जननम् पुनरपि मरणम्' मधील बद्धतेची प्रक्रिया देखील स्पष्ट केली. 'मन' हे जीवात्म्याच्या संवेद्यतेचे साधन आहे. तसेच ते शिवात्म्याच्याही संवेद्यतेचे साधन आहे. शिवात्म्याच्या संवेद्यतेने मन जीवात्म्याच्या योगाने जीवाला पुण्यकर्मास प्रवृत्त करते. पापकर्म आणि पुण्यकर्म जीवाच्या पंचेंद्रियांच्या साधनांनीच करावे लागते. मुक्तवृत्ती शिवात्म्याच्या मनाच्या ठिकाणी झालेल्या संवेदनेने, जीवात्मा हे शिवात्म्याचे रूप असल्याने मुक्तवृत्ती कर्मास म्हणजे समत्वयोगासाठी प्रवृत्त होतो. तर केवळ वासनादेहाधीन अवस्थेतील जीवात्म्याचे इंद्रिय म्हणून काम करणारे मन जीवात्म्यास, जगतात स्वार्थपर, वासनापर, बद्धस्वरूपात प्रवृत्त करून पंचेंद्रियांना पापकर्मास प्रवृत्त करते. पुण्यशीलता आणि पापकर्मपरता केव्हा प्राप्त होईल याची निश्चिती होण्याची शक्यता, जगतातील लिप्त आणि बद्ध व्यवहाराशी संबंधित असते. श्री संत एकनाथ महाराज याच बद्धतेचा विचार करून; 'पापपुण्य दोन्ही भोगवी एका हाती । ऐशी आहे गती अतर्क्य ते' असे तिसऱ्या चरणात म्हणतात. म्हणजे एकप्रकारे देह निःसहाय्यपणे ह्या दोन्ही प्रकारचे वर्तन करतो असे वाटते. परंतु श्री संत एकनाथ महाराज दुसऱ्या चरणातच या निःसहाय्यतेची स्थिती 'समर्थ'पणाने, 'समर्थ'कृपेने, 'समर्थ'इच्छेने टाळता येते

असे स्पष्ट करतात. 'सम+अर्थ' असा स्वभाव शिवात्म्याचे ठिकाणी परमात्मस्वरूपातून स्वभावतः आलेला असतो. हेच ज्ञान होय. हे ज्ञान बद्ध जीवात्म्यास 'समर्थ' अर्थात शिवस्वरूप, परमात्मस्वरूप सद्गुरूही देऊ शकतात. म्हणूनच जीवात्म्याच्या योगाने जीवाचे जगणे सुरू असतांना, सद्गुरूकृपा झाली तर ज्ञान प्रकटते आणि विवेकाने समत्वयोगाने कर्मशील होऊन पुण्यकर्मपरता वृत्तीत येते.

चवथ्या चरणात सद्गुरू जनार्दन स्वामी, एकनाथ महाराजांना जनीजनार्दन म्हणजे, जगतात जीवाच्या ठिकाणी जनार्दन अर्थात 'समर्थ'पणाचा साक्षात्कार घडवितात आणि एकाच हाताने पापपुण्य-कर्म करणारा जीव अर्थात एकनाथ महाराज पुण्यकर्मपरतेकडे ज्ञानवान कर्मपरतेकडे झेपावतात म्हणून सद्गुरूंना शरण जातात. बद्धतेतच मुक्तता अनुभूत करविणे हे रहस्य समर्थ सद्गुरूजवळ असते. शिष्य समर्थ झाला की ज्ञानवान तेच कर्म करू लागतो अशी जीवनमुक्तीची मात होय.

मरण मारून मरा

– संत शेख महंमद महाराज

सूफी परंपरेतील म्हणून गणले गेलेले, महाभागवत संत शेख महंमद महाराज, हे तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि अध्यात्मिक स्थितीचे 'महासमन्वय' म्हणून प्रकटल्याची प्रतिती येते. नाथ, दत्त, भागवत, सूफी आदि तत्कालिन सर्व परंपरांचा प्रयाग त्यांच्या ठिकाणी होऊन; भागवत संप्रदाय बलवान झाला; तो जगद्गुरू संत तुकारामांपर्यंत पोचला, कळसाप्रत गेला; याचा अनुभव श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या रूपाने येतो. आपल्या अभंगावलीतून शेख महंमद महाराज कीर्तन प्रबोध साधतात. सद्गुरू महिमा वर्णन करतांना; विभूतिमत्त्वाकडे नव्हे; तर कर्मशीलतेकडे, संत शेख महंमद महाराज सर्वांचेच लक्ष वेधून घेतात. ते म्हणतात,

“मरण मारून मरा । भाई हो मरण मारून मरा । सद्गुरूस्वामि सेऊनि । आत्महित आधी करा ॥१॥

कष्टी होऊनि कुडि पडे बापुडी । जिव हा पुट करी करि वेरझारा ॥छ॥

मरतां कोणही न दिसे । जे सारा हाट गाडग्याचा फेरा ॥२॥

स्वप्निचि भावना । तैसे जीवीत्व जाणा । जना नको सो डंब अहंकारा । येम जेव्हां जीवा करील यातना । तेव्हां काकुलती येसी गव्हारा ॥३॥

विजवट गहन । तैसे जन्ममरण । हेहि या पाट जिवनि नितनोवरौ । सद्गुरू वचने मरण मारुनि उरा । सेख महंमद विनिवतो योगेश्वरा ॥४॥

(श्री संत शेख महंमद महाराज कृत “अभंगवाणी” (सार्थ-संपादन - डॉ. यू. म. पठाण व डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे, प्रकाशक श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर, भाग २, डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे निवडक अभंग : भावानुवाद,

अ.क्र. १३, पृ.क्र. २८२, प्र.आ. फे./मा. २०१७)

संसारप्रपंचात अर्थात ईहजीवनात कुटुंब, समाज आदि प्रकारे व्यक्तीपासून वैश्विक मानवी जीवनात, भौतिक आणि सामाजिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक, आर्थिक व्यवहारात्मक जीवन जगणाऱ्या माणसाला; संत शेख महंमद महाराज 'मरण मारून मरा' असा उपदेश करतात. उपदेशाबरोबरच उपाय सांगतात, 'सद्गुरूस्वामि सेउनि । आत्महित आधी करा ॥१॥' हे 'मरण' कोणते? जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक जीवाला मृत्यू अटळ आहे. अस्ति, जायते विपरिणयते, वर्धते अखेर मर्त्यते; ही तर जीवनाची प्रक्रिया आहे. हीच जगतात, जीवाला प्राप्त जीवात्म्याला अनुभूत होणारी बद्ध अवस्था आहे. म्हणजे 'मरण' हा प्रक्रियेचा अटळ भाग आहे. याचा सरळ अर्थ संत शेख महंमद महाराज लाक्षणिक अर्थप्राप्त अशा अवस्थेला 'मरण' असे म्हणत आहेत. हे मरण मारण्याचा उपाय म्हणजे सद्गुरूंचा उपदेश होय. हेही ते सांगतात. अशी अवस्था मारायची आणि मरायचे हे रहस्य काय आहे? 'मरण' जीवन कलेवराचा अर्थात देहाचा जीवात्मा, शिवात्म्यात रूपांतरित होऊन घडलेला त्याग होय. यातील त्याग म्हणजे शिवात्मा होणे होय. म्हणजे संत शेख महंमद महाराजांनी 'मरण स्वीकार' अर्थात 'मरा' ही अवस्थाही लाक्षणिक स्वरूपातच सांगितली आहे. ही अवस्था म्हणजे वासना, आसक्ती, मोह, सत्तापिपासा, लालसा यातील जीवात्म्याचे जखडलेपण. भावना, वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती या पंचभौतिक देहाला, त्या पंचभूतांच्या स्वभावाप्रमाणे, सहज प्राप्त अशा, स्वाभाविक गोष्टी होत. आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या ह्या स्वाभाविकतेच्या दृश्य गोष्टी होत. या मूलविकारात्मकतेने, जीव, राग, लोभ, मोहादि षड्रिपूंच्या कचाट्यात अडकतो. आपण या जखडलेपणाने मुक्तताच हरवून बसलो आहोत; हे त्याला कळत नाही. खाण्यासाठी जगण्यात, पैशासाठी जगण्यात, सत्तेसाठी जगण्यात, मैथूनासाठी जगण्यात जीव रंगून जातो. सर्वप्रकारे शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, आत्मिक शक्ती त्यासाठीच पणाला लावतो. आवश्यकता काय आणि किती? शाश्वत काय? याचा विसर पडून; तो त्या जखडलेपणाला अंधतेने अधिकाधिक कवटाळत जातो. भोवतीच्या माणसांसह, जीवमात्रांचे, सहानुभूतीशून्यतेने, शोषण करण्यातच, जीवाची यथार्थता मानतो. आपले जगणे तेव्हादेच खरे, इतरांचा व्यर्थ, केवळ आपल्या जगण्याची कधीही न संपणाऱ्या आसक्तीची पूर्तता करण्यातच तो धन्यता मानू लागतो. त्याचे हे

अत्यंतिक जखडलेपण हे त्याचे 'मरण' आहे हे त्याला कळतच नाही. याच मरणाला मारावयाचे आहे. हे जगणे स्वाभाविक मुक्त, आनंदमय, समावेशक आणि नित्य अशा शिवावस्थेपासून जीवाला दूर नेते. नरकाची कल्पना यापेक्षा वेगळी नाही. नरकातील आळ्यांसारखे हे गर्तेतील मदांध जगणे; म्हणजेच 'मरण' होय. हे मारावे असा प्रबोध संत शेख महंमद महाराज करित आहेत. परंतु ते 'मरण मारून मरा' असे म्हणतात ते मरण कोणते? याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

माणसाच्या जन्मबिंदूपासून प्रत्येक क्षणाला माणसाचा प्रवास देह विसर्जन बिंदूकडे सुरू असतो. शेवटच्या श्वासानंतरच्या अवस्थेला माणसाने मृत्यू हे नाव दिले आहे. याचा सरळ अर्थ माणूस प्रत्येक क्षणाला मृत्यूकडेच झेपावत असतो. तरीदेखील 'मरा' असा उपदेश संत शेख महंमद महाराज का करतात? हे मरणे निसर्गक्रमापेक्षा वेगळे आहे. हे 'मरण' हेतुपूर्वक स्वीकारावयाचे आहे. असे असेल; तर ही व्यवहारात ज्या कृतीला माणसाने, 'आत्महत्या' असे नाव दिले आहे ती ही अवस्था नक्कीच नाही; कारण 'मरा' असा प्रबोध करतांना संत शेख महंमद महाराजांनी 'मरण मारून' मरावयास सांगितले आहे. या उक्तीचा सरळ अर्थ हा की 'मरण' म्हणजे जीवनातील दुःख, क्लेश, जरा इ.इ. होय. ते मारायचे त्यावर विजय मिळवायचा. दुःख, क्लेश जरा आदि गोष्टी भौतिक किंवा अवतीभवतीच्या वास्तवात, वासनादेहात बद्ध असलेल्या जीवात्म्याला आसक्तीच्यायोगाने, मनाच्या ठिकाणी येऊन चिकटतात. या बद्ध अवस्थेचा जसजसा अतिरेक होत जातो, तसतसा लिप्ततेचा, भोगासक्तीचा फास अधिकाधिक आवळत जातो. समाधान, तृप्ती, आनंद या गोष्टी सतत दूर पळू लागतात. वासनादेह 'जीव' आशाळभूत होऊन; अविश्रांतपणे अशांत होत; वासनातृप्तीच्या भ्रामकतेत अक्षरशः त्रस्त समंथासारखा पिसाट होऊन; भटकू लागतो. वासनांच्या विक्राळतेत परिपूर्तीसाठी आकांत करण्यातच, पुरुषार्थ अनुभवण्याचा प्रयत्न करतो. ही त्रस्तता, ही भोगासक्ती, म्हणजेच संसारप्रपंच व्यवहारातील मरण होय. ते मरण मारण्यासाठी अतिआसक्तीचा विवेकाने त्याग करावा लागतो. त्यागात मिळणारे समाधान म्हणजे जीवात्म्याचे शिवात्मा होऊन व्यवहार घडणे होय. हेच माणसाचे जगणे असते. त्याग म्हणजे लाक्षणिक अर्थाने 'मरण' मानले तर हे 'मरण' म्हणजेच जगणे होय. 'मरणात खरोखर जग जगते'. माणूस विवेकपूर्ण व्यवहारात स्वतःबरोबरच

समष्टीलाही समाधान देण्यात सफल होतो. हेच तर माणसाचे जगणे असते. देव, देश, धर्म, समाज, माता, पिता, भावंडे, मित्र, पती, पत्नी, मुलेबाळे यांना एकत्रित सांभाळण्याचा, जीवात्म्याचा जीवनभराचा प्रवास म्हणजेच, भौतिक वास्तवात अर्थात ईह जीवनात समाधानाने जगणे होय. यालाच नेटका प्रपंच असे म्हणतात. नेटका प्रपंच त्यागावर म्हणजे प्रेमपूर्वक मरणावर आधारित असतो.

जगतात जीव जीवात्म्याच्या योगाने, असे त्यागपूर्वक जगणे सांडण्यास प्रवृत्त होऊन; भोगात धन्यता मानतो. भोग अमर्यादपणे वाढतच जाणारा आहे. यातूनच तर माणूस स्वतःच षड्रिपूंच्या, म्हणजे राग, लोभ, मद इ. शत्रूंच्या चक्रव्यूहात स्वतःला अडकवितो. अहंकारवश होत जगतो. म्हणजेच मरण ओढवून, जगण्याचा आभास, वास्तव आणि देहाधीन सत्य मानतो. ह्याच मरणाला मारण्याची साधना म्हणजे खरे मरणे. हे मरणे म्हणजेच जगणे होय. ह्या जगण्याचा प्रबोध केवळ प्रेमरूपा सद्गुरूच करू शकतात. म्हणूनच 'सद्गुरू सेऊनि आत्महित आधी करा' असे प्रथम चरणात संत शेख महंमद प्रबोधित करतात.

जगतात जीवात्मा वासनादेहाधीन होऊन; मनाला आसक्तीच्या गर्तेत टाकतो तेव्हा अशांत, अतृप्त जीव अर्थात वासनादेह, ज्याला संत शेख महंमद महाराज कुडी असे म्हणतात. ती कुडी मरेपर्यंत कष्टी होत होत अखेर असहाय्यपणे पडते (मृत होते) आणि जीवात्मा नव्या नव्या कुडीची पुटे चढवून; (आवरण घेऊन) असाच वासना देहाधीन अवस्थेतील जखडलेल्या मनाच्या योगाने, दुःखातच येरझारा (जन्ममरणाच्या वाऱ्या) करित राहतो. त्याला शिवात्म्याचा विसर पडल्याने; मुक्तानंद अनुभूती देणारे जीवन अनुभवताच येत नाही. मृत्यू कोणालाही दिसत नाही. ज्या चैतन्यशालीपणाने जीवात्मा आणि शिवात्मा अशा दोन्ही रूपात परमात्मा जीवाच्या ठिकाणी अनुभवाला येतो. जीव म्हणूनच मिरवितांना दिसतो तो चैतन्यशाली परमात्मा अर्थात जीवात्मा आणि शिवात्म्याच्या रूपातील चैतन्य जीव अर्थात देह किंवा कुडी टाकून जातो तेव्हा कुणालाही दिसत नाही. 'पुनरपिजननम् पुनरपिमरणम् ।' असा जन्मोजन्मीचा प्रवास एखाद्या विहिरीतील पाणी उपसणाऱ्या चक्रात फेरे मारणाऱ्या पोहऱ्याप्रमाणे ज्याला संत शेख महंमद महाराज 'हाट गाड्याचा फेरा' (रहाटगाडगे) असे म्हणतात तसा तो जीवात्मा आणि शिवात्मा पुन्हा

पुन्हा परमात्म्याच्या अंश रूपात फेरे मारीतच राहातो. या जगण्यात लाभलेल्या वासनादेहाचे आणि त्यात अडकलेल्या जीवात्म्याचेही सार्थक होत नाही. नव्या देहाच्या रूपाने पुन्हा शिवात्मास्वरूप होण्याचा म्हणजे निखळ आनंद भोगण्याचा त्याचा स्वभाव, त्याला अनुभवताच येत नाही, असे संत शेख महंमद महाराज दुसऱ्या चरणात स्पष्ट करतात. याकरिता प्राप्त भौतिक जीवन म्हणजे केवळ 'स्वप्निची भावना' क्षणभंगूर, भ्रामक आणि अशाश्वत आहे; हे लक्षात घेणे आवश्यक असल्याचे सांगून; त्या वासनादेहाला जीवात्म्याच्या रूपाने आलेले जीवन, अर्थात जीव, अर्थात पंचमहाभूतात्मक देह म्हणजेच आपण असे समजून, अहंकार आणि दंभवशतेने रागलोभादि षड्रिपूंच्या कचाट्यात जखडून घेऊन; बद्धवशतेत कधीही परिपूर्ण होऊ शकणार नाहीत; अशा वासनांच्या पूर्तीलाच जीवन सर्वस्व मानून अशांतपणे अतृप्त जीवन जगू नका; असा प्रबोध शेख महंमद महाराज करतात. जरा, मरण प्रसंगीच्या यमयातना उगाचच भोगतांना निरपेक्ष आनंद मिळाला नाही म्हणून काकुळतीला येऊ नका. खरेतर निरपेक्ष आनंदस्वरूप शिवात्मा हेच तर जीवात्म्याचे खरे स्वरूप असून; तेही जीवाच्या ठिकाणीच वास्तव्यास असते. वासनांच्या कचाट्यात मन आणि देहासह अडकलेल्या जीवात्म्याला जीवाच्या बद्धतेतून वेळीच सावरायचे ठरवले; तर यमयातना होणार नाहीत म्हणजे शिवात्म्याचे विस्मरण होऊ न देता; विवेकाने स्वतःला आवरले; तर दुःखावर, यमयातनांवर मात करता येईल. संत शेख महंमद महाराज तिसऱ्या चरणात याचा स्पष्ट निर्देश करतात. ते पुढे चवथ्या चरणात म्हणतात, 'विजवट गहन । तैसे जन्ममरण' होय जगात वीज चमकून नाहीशी होते तसे हे जन्ममरण क्षणभंगूर असते. ढगातील वीज जशी स्पष्ट अनुभवास येते, तसे जीवन वास्तवच असते; मात्र ते शाश्वत नसते. त्या जीवनाची अवस्था 'नित नोवरा' करणाऱ्या स्त्रीसारखी असते. प्रत्येक जीवन खरेच, तरी जीवनाचा खरा अर्थ हा नित्य परमात्मतत्त्वाचा अनुभव घेऊन प्राप्त जीवनात सार्थता पाहण्यात आहे. स्त्रीने रोज नवा पाट (विवाह) लावावा तसा जन्ममरणाचा फेरा भोगत राहणे; हे वास्तव अनुभूत होणारे असले; तरी ते शाश्वत समाधान देणारे नसते. आत्ता समाधान वाटतेना, पुढचे कोणी पाहिले? म्हणून तात्कालिक वासनापूर्तीत समाधान मानावयास गेले; की अशांतता, अतृप्तता वाढत जाऊन दुःखाचाच अनुभव येत राहतो. म्हणूनच प्राप्त जीवनातील शिवात्म्याची मुक्तता प्राप्त होण्याच्या शाश्वत सत्याची,

विवेकाने साधना करा म्हणजे प्राप्त जीवनातील वासनांच्या अतृप्तीस्वरूप मरण मारून मरण्याचे अर्थात जगण्याचे कौशल्य याच देही अनुभवता येईल. संत शेख महंमद महाराज योगेश्वराला अर्थात सद्गुरूंना वंदन करतात. महाराजांच्या दृष्टीने हे योगेश्वर कोण? संत शेख महंमद महाराज योगशास्त्राचे साधक होते. ते योगशास्त्राच्या योगाने सिद्ध होऊन स्वतः सद्गुरूपदाला पोहचले होते. समकालीन संतांच्या अर्थात, संत तुकोबाराय, संत रामदास आणि संत जयराम स्वामी यांच्या, संत शेख महंमदांविषयीच्या उद्गारातून तर स्पष्ट होतेच. त्याचबरोबर शेख महंमदांच्या पुत्रांच्या रचनांवरूनही स्पष्ट होते. संत शेख महंमद महाराज यांचे वाङ्मय पाहिले तर योगसंग्राम, पवनविजय, षट्चक्र अशा सर्व रचना योगशास्त्राचा अभ्यास मांडणाऱ्या आहेत. हे सर्व लक्षात घेता, प्रस्तुत अभंगातील 'मरण मारून मरा' या सांकेतिक उद्गारांचा विचारही योगशास्त्राच्या साधनेच्या माध्यमातून करता येतो. योगाने शारीर आणि बौद्धिक आणि मानसिक शक्तींचा विकास होतो हे योगशास्त्र शरीरविज्ञान आणि मनोविज्ञान यांच्या प्रमाणानेही स्पष्ट होते. शारीरिक, बौद्धिक आणि मानसिक विकासात निग्रहशक्ती आणि विवेकशक्ती पराकोटीला पोहोचतात तसे झाले तर जीवात्म्याचे ठिकाणीच शिवात्म्याचे संवेदन होऊन; भौतिक विश्वातील कर्मपरतेला विवेक आणि संयमाचे परिमाण लाभते आणि शाश्वत आनंदाचे, ज्ञानाचे संवेदन घडते. कर्मज्ञानात्मकतेने, संयमाने आणि विवेकाने होऊ लागले, की वासनादेहातील जीवात्म्याची जगताच्या ठिकाणी असलेली बद्धता नाहीशी होते. जीवात्मा बंधमुक्त अर्थात शिवात्म्याचे ठिकाणी आणि पर्यायाने परमात्म्याचे ठिकाणी रत होत; शाश्वत आनंदाचा धनी होतो. योगशास्त्र साधनेत सद्गुरूची महती अपरंपार आहे. म्हणूनच संत शेख महंमद महाराज सद्गुरू योगेश्वरांना अर्थात राम, कृष्ण, शिव, दत्त आणि त्यांचे सद्गुरू चंद्रभट बोधले यांना वंदन करतात. येथे आणखी एक संदर्भ घेणे आवश्यक वाटते. श्रीगोंदा येथे मकरंदपूरपेठ वसवून श्री संत शेख महंमद महाराजांना शिवरायांचे आजोबा मालोजीराजे यांनी आणून मठात प्रस्थापित केले. श्रीगोंदा हे योगेश्वर श्रीकृष्णांचे स्थान होय. श्रीगोंदातच सरस्वती तीरी भक्तियोग साधनेने परिपूर्ण अवस्थेस गेलेल्या गालवमुनी शिष्य पांडुशर्मा तथा पांडुमुनी यांनी अद्वैतयोग साधला आणि 'पांडुरंग' स्वरूपात योगेश्वर श्रीकृष्णांचे प्रथम प्राकट्य झाले. सरस्वती, चंद्रभागा क्षेत्राला श्रीमद् शंकराचार्यांनी महायोगपीठ संबोधिले आहे. 'शेख महंमद अविंद । त्याचे

हृदयी गोविंद ।।' या त्यांच्या उक्तीनुसार योगेश्वर श्रीकृष्णांचाच उल्लेख या महाभागवताने केला असावा. दुसरे म्हणजे चंद्रभट बोधले किंवा चांद बोधले या त्यांच्या सद्गुरूंचा योगेश्वर असा उल्लेख त्यांनी केला असावा. सद्गुरूंच्या आज्ञेने आपण 'मरण मारून उरा' असे संत शेख महंमद म्हणतात. सद्गुरूंपेने योगसाधना होईल आणि याचि देही याचि डोळा विवेकपूर्ण कर्मनि मरण मारून जगता येईल. मृत्यूवरही मात करता येईल, असे महाराजांना वाटते. म्हणून सद्गुरूला शरण जाण्याची वाट ते दाखवितात.

न झाला प्रपंच झाला परब्रह्म !

- संत तुकाराम महाराज

समाज, राजव्यवहार, धर्मकर्म व्यवहार आदींचा प्रबोध वेदप्रामाण्यासह भक्तिसाधना आणि प्रपंच यांची सांगड घालून विवेक आणि वैराग्य यांचा संदेश देत, अभंग छंद रचनेचा आदर्श उभा करणारे, संत तुकाराम महाराज; मध्ययुगीन वैष्णव परंपरेचे अक्षरशः कळस ठरले. प्रपंच सत्य आणि परमार्थही सत्य होय. ही दोन्ही रूपे त्या अनंत, केवळ अशा परब्रह्मांचीच आहेत; असे परोपरीने अभंगातून प्रबोधित करीत; स्वाध्यायातून समाधीपर्यंत प्राप्त कर्मसारणीतून कसे जाता येते; हे स्वानुभवातून सांगत, 'अहंब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि' या महावाक्यांची प्रपंचात अनुभूती घेता येते; हे साक्षात्कारपूर्वक सांगणारे, विश्वात्मक राष्ट्र अनुभवणारे संत या दृष्टीने संत तुकोबारायांचा अनुभव घेता येतो. शके १५३० अर्थात सन १६०८ मध्ये संत तुकोबाराय फाल्गुन वद्य २ अर्थात ९ मार्च रोजी अवतीर्ण झाले आणि शके १५७१ अर्थात सन १६५० मध्ये फाल्गुन वद्य २ ला त्यांचे समाधी स्वीकारणे किंवा सदेहवैकुण्ठगमन घडले. त्यांच्या समग्र जीवनधारणेचा आणि तत्त्वज्ञान यांचा अनुभव पुढील अभंगातून व्यक्त झाला आहे-

“रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न । चिन्मय अंजन सुदलें डोळं ॥१॥

तेणें अंजणगुणें दिव्यदृष्टी झाली । कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥२॥

देशकाळवस्तुभेद मावळला । आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥३॥

न झाला प्रपंच झाला परब्रह्म । अहं सोहं ब्रह्म आकळलें ॥४॥

तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंदी सांग । तेंचि झाला अंगे तुका आता ॥५॥”

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक, 'श्री सकलसंतगाथा', खंड २ रा, संपा. प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०,

‘श्री तुकाराम महाराजांची अभंगगाथा’, अभंग क्र. ३३५०)

जीव, जीवात्मा आणि जगत यांचा संबंध परस्पर व्यवहारात परस्परावलंबी आहे. समग्र जीवजात आणि वस्तुजात परस्पर बद्ध आहेत. बद्ध अवस्थेमुळे जीवाचे ठिकाणी, जीवात्म्याच्या योगाने संवेदन घडवते. असे अजड इंद्रिय म्हणजे मन होय. भगवद्गीतेत मनाला आत्म्याचे इंद्रिय अशी उपाधी दिली आहे. आत्मतत्त्व आणि जीवाच्या ठिकाणी अनुभूत होणारे मन या दोघांना जीवाच्या ठिकाणी विकारवशता प्राप्त होते. वस्तुतः जीव, जीवात्मा आणि जगत या अनुभवास येणाऱ्या गोष्टी एकाच चैतन्यतत्त्वाचा अर्थात परब्रह्माचा आविष्कार आहेत; हे सत्य विकारवशतेने लोप पावते. जीवाच्या ठिकाणी राहून जीवाला चैतन्यशाली घडविणारी जीवात्मा हा शिवात्मा अर्थात परमात्माच असतो. या परमात्मतत्त्वाचा जीवाला जसा विसर पडतो तसेच शिवात्म्याची अर्थात निर्गुण, निर्विकार परमात्मतत्त्वाचा आठव होणे हाही त्या जीवाचा स्वभाव आहे. याचा अर्थ हा की, जीवात्मारूप आणि शिवात्मारूप ही दोन्ही रूपे भिन्न भिन्न अस्तित्वाची रूपे नाहीत. परमात्मा या दोन्ही रूपाने जीवाच्या ठिकाणी वास करतो. त्याचबरोबर ज्या सृष्ट जगतात जीव चैतन्यमयतेने व्यवहार करतो आहे ते सृष्ट जगत अर्थात पंचमहाभूतात्मक सृष्टी हा ही परमात्मतत्त्वाचाच आविष्कार आहे. या समग्र आविष्कारातील एक आविष्कार म्हणजे जीव. बद्धजीवानुभूती ही केवळ एक रूपात्मक अनुभूती आहे. मात्र ते रूप त्या परमात्मतत्त्वाचेच असल्याने तेही पूर्ण सत्य असेच रूप आहे. हे पूर्ण सत्य जीवाला स्वतःच्या शिवात्मरूपाच्या आठवाने अनुभूत होते. आणि 'अहं सोहं ब्रह्म' आकलित होते. ते आकलित झाले की जीवात्मा जीवाच्या ठिकाणी बद्ध अवस्थेत वावरत असतांनाही शिवात्म्याची मुक्त अवस्था भोगू लागतो. हा काही अतर्क्य किंवा चमत्कारिक अनुभव नाही. हा परब्रह्मतत्त्वाचा स्वभाव आहे हे 'आत्मा निर्वाळला विश्वाकार' या अभंगाच्या तृतीय चरणातील उत्तरार्धात संत तुकोबारायांनी स्पष्ट केले आहे.

अभंगाच्या प्रथम चरणात संत तुकोबाराय म्हणतात, प्रभेचे रक्त, श्वेत, कृष्ण, पीत असे भिन्न भिन्न रंगाविष्कार प्रभेच्या अर्थात चैतन्याच्या म्हणजेच परब्रह्म्याच्या बहुरूपात स्वतःला अनुभवण्यासाठी, अहंकारवशतेने महत्तत्त्वातून, पंचमहाभूतात्मक सृष्टीतील विकार आणि व्यवहार प्रक्रियेने, आविष्कृत झाले आहेत. विकार व्यवहार ही सृष्टीतील प्रक्रिया नित्य, सत्य असूनही सतत

परिवर्तनशील असल्याने तात्कालिक आणि क्षणभंगूर तसेच भ्रामक आणि मायामयी वाटते. वस्तुतः हा परब्रह्माचा नित्य स्वभाव लक्षात आला की, अर्थात शिवात्म्याचा आठव जिवात्म्याचे ठिकाणी जीव अनुभवू लागला की विकार आणि व्यवहारातील अनुभूत होणारे सर्व भेद, रूपतः भिन्न दिसले तरी तत्त्वतः नाहीसे होतात. संत तुकाराम शिवात्मनुभूतीला 'अंजन' असे म्हणतात. परमात्मतत्त्व जीवाच्या ठिकाणी संवेदित होत असते ते शिवात्मरूपात जागले की म्हणजेच 'चिन्मय अंजन सुदले डोळां' । अशी अवस्था प्राप्त झाली की 'तेणे अंजनगुणे दिव्य दृष्टी झाली' असे घडते. ही 'दिव्य दृष्टी' म्हणजे पंचमहाभूतात्मक अखिल सृष्टी हा परब्रह्माचाच आविष्कार आहे याची जाणीव जीवाच्या ठिकाणी होणे होय. म्हणजेच जीवात्म्याला आपल्या शिवात्मस्वरूपाचा स्वाभाविक अनुभव येऊ लागणे होय. बद्धतेत मुक्ततेची अनुभूती अनुभूत होणे होय. अशी अनुभूती होऊ लागली की, 'कल्पना निमाली द्वैताद्वैत' । द्वैत आणि अद्वैत या दोन्ही कल्पनाच नाहीशा होतात. परमात्मतत्त्व आणि त्याचाच ब्रह्मांडस्वरूपातील पंतमहाभूतात्मक आविष्कार या दोन गोष्टी नाहीतच. त्या दोन आहेत असे सत्यतेच्या कसोटीवर वाटते ते जीव, जीवात्मा आणि जगत या अवस्थेतील जीवपणाच्या विकार आणि व्यवहारामुळे. 'दिव्यदृष्टी'मुळे सत्यातून सत्याचा आविष्कार आणि अखेरही सत्यच ही पूर्णतः पूर्ण उच्चतम निष्पन्नतेची अनुभूती येते. हेच ज्ञान होय. दिव्य दृष्टीने हे ज्ञान होते. ज्ञानाने भेदच मावळतो. द्वैताचा अनुभव अद्वैताची कल्पना मांडतो. दिव्यदृष्टी प्राप्त झाली की ही कल्पनाच नाहीशी होते. दोन्ही सत्ये अवगत होतात आणि सत्यच बद्धतेतही मुक्ततेची अनुभूती घडविते.

दिव्यदृष्टीची प्राप्ती होताच 'देशकाल वस्तु भेद मावळला' असा अनुभव आला. भौगोलिक भेद, धर्मपंथ भेद, सामाजिक भेद, राजकीय भेद, सारणी भेद, जीवमात्रातील भेद अर्थात उद्भिज, स्वेदज, अंडज, जारज असे भेद तसेच पशु, पक्षी, कीटक, सरपटणारे प्राणी, मानव प्राणी, वनस्पती असे भेद नाहीसे झाले. भूचर, जलचर, खेचर असे प्राणीभेद मावळले. या सर्व भेदांना संत तुकोबाराय देशभेद म्हणतात. इतिहास अर्थात भूतकाळ, वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ असे मानवाने मानलेले भेद मावळले. निर्गुण, निराकार, निर्विकार, अवकाश, अनंत अशा अनंत अस्तित्वाला हे भेदच नाहीत. वस्तुमात्र अर्थात जड सृष्टीतील भेदही मावळले. अर्थात मातीचे भेद, पाण्याचे भेद, दगडाचे

भेद, पृथ्वीवर निर्माण झालेल्या डोंगरदऱ्या इ. भेद अर्थात ग्रह, तारे, नक्षत्रे यांतील भौतिक वस्तुमात्रातील भेद मावळले. बद्धावस्थेतील जीवाला जाणवणारे आविष्कारातील भेद सत्य आहेत. मात्र ते तत्त्वतः तात्कालिक व परिवर्तनशील आहेत. परब्रह्म अर्थात चैतन्यतत्त्व भेदातीत आहे हेच चैतन्यतत्त्व जीवमात्रात असल्याने जाणीव आणि नेणीव असे भेद संवेदित होतात. दिव्यदृष्टीने सत्यानुभूती प्राप्त झाली की परब्रह्म जीवाच्या ठिकाणीही स्वरूप अनुभवू लागते. संत तुकोबाराय या अनुभूतीचे वर्णन करतांना म्हणतात, 'आत्मा निर्वाळला विश्वाकार' । जीवाच्या ठिकाणी जगताचा, द्वैतभावाने विकार आणि व्यवहार भोगणारा जीवात्मा, शिवात्मास्वरूप प्रकटून विश्वात्मक परमतत्त्वाचा अनुभव 'याचि देही याचि डोळा' घेऊ लागतो. ज्ञानात्मक अवस्थेमुळे परिवर्तनात्मक विकारवशतेतही अर्थात बद्धावस्थेतही मुक्तावस्थेचा अनुभव येऊ लागतो.

अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात संत तुकोबारायांनी कुटुंबवत्सल, संसारप्रपंच करणाऱ्या, भवव्यवहारातील जीवांना अतिमहत्त्वाचे असे, कर्मपर मार्गदर्शन केले आहे. शिवात्म्याच्या जागृतीची, आठवाची किंवा संवेदनेची सवय देहाच्या ठिकाणी असलेल्या जीवात्म्याला लावावी. ही सवय म्हणजेच भगवद्भक्ती होय. हीच परमात्मतत्त्वाविषयीची ओढ. हाच भक्तियोगाचा अभ्यास. हा अभ्यास नामभक्ती स्वरूपात करायचा. अनेकविधाभक्ती करायची. सर्वात्मक परमेश्वर पाहण्याची सवय, सहानुभूतीच्या योगाने देह आणि मनाला जडवायची. संत तुकोबाराय 'विष्णूमय जग' ही संकल्पना वैष्णवांच्या समोर व्यवहारतः मांडतात. तोच 'वैष्णवांचा धर्म' असल्याचे निश्चिन सांगतात. नामस्मरणाच्या अभ्यासाने ही जाणीव प्रकट होते. सर्वात्मक सर्वेश्वराचा अनुभव; स्वतःतील अर्थात जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या जीवात्म्याच्या ठिकाणी येऊ लागतो. यालाच संत तुकोबाराय 'अहं सोहं ब्रह्म आकळले' असे म्हणतात. हा भगवद्भक्तीचा अभ्यास उठताबसता, जेवताझोपता, एवढेच नव्हे देहाच्या व मनाच्या सहाय्याने सर्वप्रकारची कामे करतांना; अगदी जागृती आणि सुशुप्तीतही करायचा. हा अभ्यास इतका करायचा की आपण अभ्यास करतो आहोत जी जाणीव हरपून तो जीवाचा स्वभाव व्हावा. असा स्वभाव झाला की सोहं अर्थात सः अहं म्हणजे परमात्मा तो मीच आहे. माझ्यापेक्षा अर्थात माझ्यातील चैतन्यतत्त्वापेक्षा वेगळा नाही ही ब्रह्मस्वरूप अवस्था, जगतात शिवात्म्याच्या योगे चलनवलनव्यवहार करणाऱ्या जीवाला प्राप्त होते. जीवच ब्रह्म होतो.

ब्रह्मस्वरूपा झालेल्या जीवाचे कर्म विशिष्ट, बद्ध जीवापुरते मर्यादित कसे राहिल. कर्माला सर्वांसाठीचे परिमाण लाभते. म्हणजे बद्धतेने मर्यादित झालेली अहंकाराची अवस्था मावळते. जीव असा 'स्व' निरपेक्ष होतो. सर्वात्मक होतो. याचा अर्थ तो मरून जातो असा नाही किंवा जीवाला जीवनव्यवहाराचे भान नसते किंवा राहात नाही असेही नाही; जीवाची कर्मव्यवहार आणि सापेक्ष कर्मफळाची मर्यादित जगतातील अहंकारबद्ध मनोवासना आणि देहभाव नाहीसा होतो. सर्वकल्याणात्मकतेची, सर्वसेवाभावाची जाणीव स्वाभाविकपणे प्रकटते. जीवाच्या जगण्याला अर्थात जीवाच्या कर्माला सर्वकल्याण आणि कर्तव्यतत्परतेचे परिमाण प्राप्त होते. 'निष्काम कर्मयोग' हा जीवाचा स्वभाव होतो. संसारप्रपंच करतांना स्वाभाविक अशी विवेकपरता या परिमाणाने लाभते. जगत बद्ध असलेला जीव ब्रह्मबद्ध होतो. जीवात्मा निरपेक्ष कर्मपरतेने कर्माधीनतेतही शिवात्म स्वरूप अनुभवतो.

संत तुकोबारायांनी 'न झाला प्रपंच झाला परब्रह्म' या शब्दात 'निष्काम कर्मयोगा'चे चपखल वर्णन केले. सामान्य माणूस बद्धस्वरूपातील अहंकारवशतेने जगतात कर्म करीत संसार प्रपंच करीत असतो. म्हणजेच घरदार, मुलेबाळे, सामाजिक, राजकीय व्यवहार, वासनाधिनतेने, आसक्तपणाने अर्थात जीवकेंद्रिततेने करीत असतो. त्याची आसक्ती. आशा, वासना अहंकारवशतेने कधी तृप्त होत नाही. हे भवातील म्हणजे जगतातील त्याचे कर्म म्हणजेच भोग भोगणे होय. भोग भोगण्याने भोगासक्ती वाढत जाते. जीव अधिक बद्ध होतो. परिणामी दुःख, क्लेश, भय, अतृप्तता यांची संवेदना बळावते. त्यामुळे काम, क्रोध, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदींच्या गराड्यात सापडतो. अहंकारवशतेने या गराड्यात त्वेषाने अहंकाराने जगणेच त्याला जीवनाचे यश वाटते. असे यश मिळवितानाच तो सतत अतृप्ततेचा, दुःखाचा अनुभव घेतो. त्रितापाने जीवाचे जगणे अर्थात जीवनच दुःखकारक होते. 'असा हा प्रपंच झालाच नाही' असा अनुभव भक्ती हाच जीवाचा स्वभाव झाल्याने येऊ लागतो. जीव स्वभावतःच स्वपातळीवरही सर्वात्मकता अनुभवू लागतो आणि आसक्ती मावळते. कर्म आनंददायक वाटू लागते. सर्वकल्याणात्मक वृत्तीने, कर्म हेच परब्रह्म वाटू लागते. आणि बद्धावस्थेतील जीवाला दुःखस्वरूप प्रपंच ब्रह्म झाल्याची अर्थात सच्चिदानंद स्वरूप झाल्याची अनुभूती येते. प्रपंचच परमार्थ होतो. 'याचि देही याचि डोळा' परमसुख सोहळा' जीव अनुभवू लागतो. केवळ

भगवद्भक्ती स्वभावाने भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य पूर्णता येते आणि जीवाचे ज्ञानोत्तर कर्म घडू लागते. भक्ती ही परब्रह्म स्वरूप प्राप्त करून देणारी विद्या आहे. विद्या जीवाला अर्जित करता येते. त्यासाठी माहिती, कौशल्य, निवडपूर्वक अभ्यास अशी साधना करावी लागते. अशी साधना पूर्णत्वास जाण्यासाठीची पहिली पायरी म्हणजे जीवाला सवय लावणे. ही सवय समजून-उमजून ध्येयलक्ष्यी पद्धतीने लावली पाहिजे.

'तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंदी सांग । तो चि झाला अंगे तुका' या शब्दात संत तुकोबाराय स्वानुभवपूर्वक, या सवयीतून साधनापूर्वक साध्य किंवा ध्येय कसे गाठता येते हे सांगतात. ब्रह्मानंद प्राप्ती हे ध्येय असले पाहिजे. संसारप्रपंचातील दुःख पूर्णता नाहीसे व्हावे आणि केवळ आनंदप्राप्ती व्हावी किंवा सुखप्राप्ती व्हावी हे सर्व बद्ध जीवांना वाटतच असते. याचा सरळ अर्थ असा की जगतात जीव म्हणून जे कर्म करीत असतो त्यातून केवळ आनंद मिळावा असे जीवाला वाटते. तो आनंद केवळ परिपूर्ण असावा असेही जीवाला वाटते. असा अबाधित केवळ आनंद म्हणजेच ब्रह्मानंद होय. ब्रह्मानंद प्राप्ती व्हावी, हे ध्येय निश्चित आहे. ब्रह्मानंद प्राप्तीसाठी विद्या उपयोजित करणे क्रमप्राप्त आहे. ही विद्या कोणती? या प्रश्नाचे उत्तर 'तत्त्वमसि' असे तुकोबाराय देतात. 'तत्त्वम्' म्हणजे परब्रह्म. हे परब्रह्म - असि म्हणजे आहे. ते काय? कोण? याचे उत्तर 'अहं' हे आहे. ते तत्त्व म्हणजे 'अहं' आहे तर ते आकलित का होत नाही? याचे उत्तर जीव जगतात बद्ध आहे. जीव जीवात्म्याच्या योगाने जगतो खरा, तथापि जीव म्हणजे पंचमहाभूतात्मक वासनादेह स्वरूप प्रकटतो आणि वासनांमध्येच गुरफटतो. या गुरफटण्याने आपले जीवन जगणे त्या परब्रह्म तत्त्वाचाच आविष्कार अथवा रूप आहे याचा जीवात्म्याला विसर पडतो. म्हणजे आपणच शिवात्मा आहोत हे तो विसरतो. हे विसरणे तात्कालिक असते कारण जीवात्मा आणि शिवात्मा भिन्न नाहीत तर एकाच चैतन्यतत्त्वाची रूपे आहेत. त्या शिवात्म्याचा आठव झाला की दुःख तात्कालिक आणि भ्रामक वाटू लागते. यासाठीच शिवात्म्याच्या नित्य आठवाची विद्या म्हणजे भक्ती होय. या भक्ती विद्येची सवय एव्हढी लावायची की तो स्वभाव व्हावा. हा स्वभाव झाली की 'अंगे'च अर्थात स्वभावतःच जीव परब्रह्म होतो अर्थात ब्रह्मानंदमय होतो. अवघे कर्म ही क्रीडा वाटू लागते. दुःख हरपते. सुखसोहळा कर्माच्या ठिकाणी अनुभवास येतो.

भक्ती हा मार्ग किंवा विद्या आहे. या विद्येचे मुख्य गृहितक आहे 'तत्त्वमसी'. त्या गृहितकासह अभ्यास करायचा. कर्माला परमानंदाचे परिमाण देऊन पुरुषार्थपूर्ण असे जीवन जीवाला जगता येते हे रहस्य संत तुकोबाराय स्वानुभवातून स्पष्ट करतात.

स्वयें आपुला उगव । जाणे तोचि महानुभाव ॥

– संत समर्थ रामदास स्वामी

चैत्र शुद्ध नवमी शके १५३० अर्थात सन १६०८ मध्ये मराठवाड्यातील जांब गावी प्रकटलेले समर्थ रामदास, शके १६०३ माघ वद्य नवमी सन १६८२ मध्ये समाधीमग्न झाले. सूर्याजी ठोसर आणि राणूबाई यांचे उदरी जन्मलेले नारायण महाराष्ट्रात संत समर्थ रामदास स्वामी म्हणून लोकमान्य झाले. सज्जनगड, चाफळ, शिवतरघळ, रामदास टाकळी, श्रीरामदास मारुतरायांची गावोगावोंची स्थाने, स्वामींचे कार्यकर्तृत्व प्रकट करतात. महाराष्ट्रधर्माचे जागरण करणारे समर्थ रामदास संत तुकोबारायांचे समकालीन वैष्णव भक्तांचे शिरोमणी होत. उत्तर हिंदुस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात, आंध्र, कर्नाटक, तमीळनाडू असे भारतभर भ्रमण करित समर्थांनी परमरामभक्त वैष्णवच्यूडामणी श्रीमद् मारुतीराय यांच्या आधारे सर्वत्र रामभक्तीचा आणि कर्तव्यकर्मतत्परतेचा प्रबोध घडविला. करुणाष्टके, एकवीस समासी दासबोध, मनाचे श्लोक, दासबोध, चौदा ओळीशते, पंचीकरण, अष्टके, पंचके, आत्माराम, पंचसमासी, सप्तसमासी, जनस्त्रभाव तथा बहुधा गोसावी, आरत्या, लघुकाव्ये अशी विविध रचना केली. जीवनाच्या सर्व अंगोपांगावर समर्थांनी भाष्य केले. त्यांचे साहित्य प्रचितीकारक आणि प्रबोधक आहे. 'विवेकपंचक' निवेदित करतांना ज्ञानपूर्ण कर्मपरतेची संकल्पना संत रामदास मांडतात-

“पूर्वी पाहातां मी कोण । धुंढूं आपणा आपण ॥१॥

स्वयें आपुला उगव । जाणे तोचि महानुभाव ॥२॥

कोण कर्म आचरला । कैसा संसारासी आला ॥३॥

आले वाटे जो मुरडे । देव तयासी सांपडे ॥४॥

आली वाट ती कवण । मायेचें जे अधिष्ठान ॥५॥

रामदासाची उपमा । ग्राम नाही केंची सीमा ॥६॥

विवेक पंचकातील प्रस्तुत अभंगाच्या प्रथमचरणात संत रामदास स्वामी विश्वोत्पत्तीची उपनिषदकारांनी आणि ऋषींनी वर्णिलेली उत्पत्तीकथा निवेदित करून; शेवटच्या चरणातील 'ग्राम नाही केंची सीमा' अश्या नाव गाव ठावठिकाणा नसलेल्या परब्रह्मस्वरूपाची अवस्था वर्णन करतात. ते म्हणतात, ते सच्चिदानंद, कैवल्य, अनंत, महाशून्य, परब्रह्म, परमात्म स्वरूप 'कोऽहं' प्रश्न विचारून स्वतःचाच धांडोळा करू लागले. 'एको हं बहुस्याम प्रजायेय' असा रूपगौरव स्वीकारून स्वसंवेद्यतेने अनुभव करू लागले. याचा अर्थ असा की ते परब्रह्म, चितचैतन्य, परमात्मस्वरूप अहंकारवशतेने स्वतःला अनुभवण्याचा प्रयत्न करू लागले. तेथून महत्तत्त्व अर्थात परिपूर्ण चैतन्यतत्त्व निर्माण झाले. त्या चैतन्यतत्त्वाने अनंत ब्रह्मांडांची रूपे धारण केली. तेच चैतन्यतत्त्व परब्रह्म, ब्रह्मांडातील महाविकारी स्वाभाविक चैतन्यशालीपणाने व्यवहार करणाऱ्या पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश अशा पंचतत्त्व रूपात नटले. त्याच पंचमहाभूतात्मकतेतून परिपूर्ण चैतन्यशाली अशी जडचेतन सृष्टी निर्माण झाली. त्यात अनेक रूपांत तेच परिपूर्ण परब्रह्म स्वतःला अनुभवू लागले. प्रत्येक रूप स्वतंत्र, सत्य असून ते स्वसंवेद्यतेने परिपूर्णच असल्याचा अनुभव घेत; जीवन व्यतीत करू लागले. अस्तित्व तत्त्वाच्या प्रारंभापासून वर्तमानापर्यंत निर्मिती आणि विलयाचे चक्र फिरतेच आहे. या चक्रनेमीक्रमातही 'कोऽहं' हा प्रश्न केवळ 'सोऽहं' असा स्वतःलाच स्वतःविषयी उत्तर देऊन; चक्रनेमीक्रमात संमोहित करीत आहे. संत रामदास स्वामी हा परमात्मतत्त्वाचा स्वतःला समजून घेण्याचा प्रयत्न प्रशंसापूर्वक सांगून; स्वतःचा शोध घेण्याचा महानुभव परब्रह्म घेत असल्याचे म्हणतात.

संत रामदास स्वामींनी मांडलेल्या या उत्पत्तीकथेचा अर्थ मात्र अधिक गुह्य आहे, तो समजावून घेतला पाहिजे. चक्रनेमीक्रम आहे; याचाच अर्थ कारण-कार्य-परिणाम या क्रमाने कर्मशृंखलेचा फेरा आहे. परब्रह्माच्या या चक्रनेमीक्रमाचा स्वभाव सतत पूर्णज्ञान शोधनात्मक कर्माचा आहे. ध्येयस्वरूप समजून घेण्याचा आहे. म्हणजेच सद्चिदानंद भोगण्याचा स्वभाव आहे. प्रत्येक अस्तित्व कण हा शिवात्मस्वरूपच आहे हे जाणून कर्मतत्पर असणे

अपेक्षित आहे. म्हणजेच पूर्णत्व हेच पूर्ण कर्मस्वरूप होऊन; पूर्णत्वाचा शोध घेत आहे. अर्थात सद्चिदानंदच सद्चिदानंद अवस्था भोगतो आहे. हा महान अनुभव अपेक्षित आहे. तेच जीवनाचे सारसर्वस्व आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

या गुह्य गोष्टीचा नकारात्मक अर्थ असा की जगतात, जीवात्मा युक्त जीव सद्चिदानंद भोगण्यापासून वंचित आहे. असे का घडले असावे याचा विचार या नकारात्मक विधानात दडला आहे. परमात्मा अंशात्मकतेने जीवात्मास्वरूपात वासनादेहाच्या ठिकाणी कार्यान्वित होऊन; जगतात जीव म्हणून वावरत आहे. जगतातील असंख्य रूपातील अस्तित्वे अर्थात प्राणीमात्र आणि वस्तुमात्र यांसह अनुभूत होणारी पंचतत्त्वे; यांशी स्व च्या जीवस्वरूपातील अर्थात वासनादेह रूपातील अस्तित्वाशी केंद्रित, सापेक्षतेने व्यवहार करीत आहे. सर्व प्राणीमात्र आणि वस्तुमात्र, यांत माणूस म्हणून जीवाचे वेगळेपण म्हणजे त्याच्या मनशक्तीचा विनियोग. मनशक्तीचे अस्तित्व कल्पनाशक्तीमुळे संवेदित होते. मनुष्यमात्राने स्व चे सामूहिक जीवन; अन्य सर्व प्राणीमात्र आणि वस्तुमात्र, तसेच पंचमहाभूते यांचा स्वकेंद्रित पुनरमांडणीसह, सापेक्षतेने मांडून, सारणीत पारंपरिक केले आहे. असे करतांना जगत आणि जीव यांत परमात्मा अर्थात शिवात्मा बद्ध होऊन जीवात्मस्वरूपात सापेक्ष, वासनाधिन आणि अहंकारवश व्यवहार करू लागतो. देहालाच सर्वेसर्वा मानू लागतो. वासनाधिन होऊन अतिबद्धतेने स्वार्थपर कर्म करू लागतो. स्वतः, स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात, पंथ, धर्म, भूविभाग अशा मनुष्यमात्राच्या परि वाढत असतांना देखील त्याची व्यक्तिगत स्वकेंद्रितता जात नाही. या समूह व्यवहारासाठी सारणी, संस्कृती आदि व्यवस्था माणसाने कल्पनेने निर्माण करून; त्याच्या परंपरा प्रस्थापित करून; त्यातच बद्धतेने आणि स्वकेंद्रिततेने जीवन व्यतीत करण्यात जीवनाचे साफल्य आहे; असे मानून स्वार्थपरतेने पुरुषार्थाची मांडणी केली. ही सर्व काल्पनिक मांडणीच पूर्ण सत्य आहे, असे मानून आपणच निर्मिलेल्या अहंकारवश सारणीत मनुष्यजीव बद्ध होतो. हेच नर देहाचे वेगळेपण आहे असे त्यास वाटते. या अवस्थेत अहंकारवशतेमुळे वासनादेहाला विकार जडतात आणि भवजगतात त्या वासनाविकार सापेक्षतेने माणूस भोग भोगू लागतो. राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदि विकारांच्या विळख्यात भोग भोगतांना, भोगातील परिपूर्तीला माणूस सुख मानू लागतो. भोगाने भोग वाढतो. तृप्ती

किंवा पूर्ती तात्कालिक असल्याचा अनुभव येतो. पुन्हा भोगाकांक्षा बळावते. पूर्तीसाठी धडपडतो. जीवन क्लेशकारक होते. अतृप्तीची दुःखशृंखला सुरू होते. भोगाच्या विक्राळ कांक्षेच्या कचाट्यात सापडून; भोग भोगण्यात अपयश जाणवले की नैराश्य वश होतो. स्वतःच शोषक आणि शोषित होऊन; अत्यंतिक निराशाग्रस्त होतो. स्वतःने स्वतःलाच बद्धावस्थेत ढकलून; त्याच बद्धावस्थेला स्वतःच निरर्थक, असार, तात्कालिक, भ्रामक मानून, जीवनाची वैयर्थता अनुभवू लागतो. या माणसाच्या भवातील भोगप्रवासात, आपणच आपली प्रतारणा करतो आहोत हे त्याला जाणवत नाही. विवेक ही मनशक्ती त्याला लाभलेली असूनही स्वकल्पित भोग सामराज्यात अहंकारवशतेने हरवून बसतो. जीवात्मा हा मूलतः शिवात्माच आहे. अर्थात अंतरात्मा आहे; हा अंतरात्माच परमात्मा आहे ही 'सोऽहं' सत्य जाणीव नेणिवेत गेलेली असते. मनुष्य जन्माला भवदुःखाचा सागर अपरिहार्यपणे भोगावा लागतो अशी अपरिहार्यता त्याने स्वतःच ओढवून घेतलेली असते. त्याचेच कर्म त्याच्यातील अंतरात्म्याला बाधित करते. आपण नेमके कोण आहोत? याचा आठव थांबतो. भवात अहंकारवश असे कर्म करीत राहतो. त्याला स्वरूप सत्य शोधनाचे भान किंवा जाणीव नसते. अशा नकारात्मक अवस्थेचे तपशीलवार, नेमके वर्णन संत रामदास स्वामींनी 'मूर्खाची लक्षणे' या लेखनात मांडले आहे. ही जीवनातील नकारात्मकता सांडणे म्हणजे मनशक्तीतील विवेकशक्तीचे जागरण व अभ्यास होय.

'सोऽहं' अशा सत्य अस्तित्वाचा स्वतःच्या ठिकाणी अनुभव घेण्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. हा अभ्यास म्हणजे आत्मराम संवेद्यतेचा अभ्यास होय. पहिल्या चरणात संत रामदास स्वामी याच आत्मराम स्वरूपाचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न करतात. आत्मराम अर्थात परमात्मतत्त्व करू लागले आणि विश्वाचा पसारा झाला. हे अवघे विश्व अर्थात विश्वात्मक अस्तित्वातील कण नि कण, अणुरेणू त्याच अनंत परब्रह्मात्मक आहे, सोन्याचा प्रत्येक कण सोनेच असते, पाण्याचा प्रत्येक बिंदू पाणीच असते, प्रकाशाचा प्रत्येक प्रकाशकण प्रकाश असतो तसे विश्वात्मक अवस्थेतील प्रत्येक अणुरेणू परमात्मस्वरूपच आहे. त्यात मानवदेह किंवा नरदेह अपवाद कसा असेल? अपवाद नाहीच. एवढेच नव्हे तर नरदेहाला हे सर्वात्मक आत्मतत्त्वाचे अस्तित्व संवेदित होण्याची शक्ती प्राप्त आहे. हे सर्वात्मक अस्तित्व जाणिवेत

येणे म्हणजे जीवात्म्याचे शिवात्मस्वरूप होणे होय. यासाठी संत रामदास दुसऱ्या चरणात महानुभाव घेण्याची प्रक्रिया सांगतात.

'स्वये आपुला उगव । जाणे तोचि महानुभाव ॥२॥' माणसाने स्वतः आपला उगव अर्थात उत्पत्तीचा शोध घेतला तर अंतरात्मा हा त्या परमात्मतत्त्वाचाच अंश असल्याचे ज्ञान होईल. अर्थात शिवात्मस्वरूप प्रकट होईल आणि आपणच आपले व सर्वांचे उगव कारण आहोत असे ज्ञान होऊन; मानवी कल्पना विरचित सारणी संस्कृती आदि बद्धावस्था सर्वकल्याणासाठी अथवा सर्वात्मकचा अनुभव घेण्याच्या आनंदमय क्रीडेसाठीची अवस्था माणसाने निर्माण केल्याची जाणीव होईल. माणसाकडून आपल्या सत्य अस्तित्व ज्ञानासह अर्थात शिवात्मस्वरूपासह वर्तन घडू लागेल. यासाठीच 'कोऽहं?' हा प्रश्न माणसाने स्वतःला विचारून विवेकाने शोध घेतला तर 'सोऽहं' चा महानुभव माणसाला येईल. त्याची दृष्टी सर्वात्मक होईल आणि तो महानुभव असे विभूतीमत्त्वास प्राप्त होऊन सच्चिदानंदपूर्ण जीवन जगू शकेल. स्वतः ब्रह्म असल्याचा हा महानुभव माणसाला नरदेहाच्या ठिकाणी घेता येण्यासाठीच शिवात्म्यासह मनशक्तीचे अस्तित्व खास नरदेहात प्रकट आहे. म्हणूनच नरदेहाचे ठिकाणी, विद्यमान जगतात. सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभवता येतो; हे संत रामदास स्पष्ट करतात. सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभविणाऱ्या विभूतिमत्त्वास रामदास स्वामी महानुभाव असे नाव देतात. महानुभाव होण्यासाठीची मुख्य कर्मात्मक अट ते दुसऱ्या चरणाच्या पूर्वार्धात स्पष्ट करतात. ती अट म्हणजे 'स्वये आपुला उगव जाणे' अर्थात आपले स्वरूप जाणणे ही ती अट होय.

ही स्वरूप जाणण्याची अट पूर्ण करण्यासाठी संत रामदास शोध प्रक्रिया सांगतात. तिसऱ्या चरणात ते म्हणतात, 'कोण कर्म आचरला, कैसा संसारा आला ।' हे शोधण्याचा प्रयत्न करावा. मनुष्यदेह कोणत्या कर्माने, अर्थात पूर्वसंचिताने लाभला. या प्राप्त संसारात मनुष्यदेही का जन्माला आला याचा चिंतनात्मक वेध घ्यावा. असा शोध करण्याचा अभ्यास करावा. हा अभ्यास अंतरात्म्याचा अर्थात जीवात्मस्वरूपाचे शिवात्मरूप आठवण्याचा सतत प्रयत्न करून करता येतो. यालाच ईशभक्ती किंवा रामभक्ती म्हणतात. भक्तीने सतत आत्मरामाचे स्मरण होते; जीवात्मा शिवात्मा होतो आणि सर्वाभूती हाच आत्मराम नांदत असल्याची सहानुभूती प्रकटते. आत्मराम, म्हणजेच परमात्माच

अनंत, असंख्य अर्थात सर्वरूपे नटला आहे; याचा अनुभव येऊ लागतो. प्राप्त नरदेह हाही त्याच परमात्म्याचे रूप आहे असे जाणवून देहवासनायुक्त अहंकार लोप पावतो. 'सोऽहं' ज्ञान प्रकटते. कर्माचे ठिकाणी देह सापेक्ष आसक्ती विराम पावते. अर्थात सर्वात्मकतेचा विवेक प्रकटतो. प्राप्त नरदेह परमात्म्याच्या 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या कांक्षेने प्रकटला. हे प्रकटणे परिवर्तनात्मकतेने अनंतपणे सुरू आहे. या प्रकटण्यातून अंतिम प्रकटण्याकडे म्हणजे पुन्हा परब्रह्मातच विलीन व्हायचे आहे. ही परमात्मा ते परमात्मा अशी वाट अवगत होते. ही वाट वर्तुळाकृती असून; परिघाचा आरंभ आणि अंत बिंदू एकच होण्याची जाणीव होते, तशी आहे. ती अनंतात्मक, सर्वात्मक आहे. त्या वाटेवरील परिवर्तनातील प्रत्येक क्षण चलनात्मक अर्थात कर्मात्मक आहे. म्हणूनच प्राप्त कर्मतत्परता 'सोऽहं' जाणिवेने वैराग्यपूर्णतेने अर्थात विवेकाने करणे अभिप्रेत आहे. ह्या एकूण प्रक्रियेला 'कोण कर्म आचरला । कैसा संसारा आला' या प्रश्नाचा शोध घेण्याचा अभ्यास किंवा जीवन यत्न असे संत रामदास म्हणतात.

अभंगाच्या चवथ्या चरणात देव गवसण्याची प्रक्रिया सूचित केली आहे. ही प्रक्रिया म्हणजे 'आले वाटे मुरडे' ही होय. परमात्माच प्राप्त नरदेहरूप झाला आणि नरदेहाचा प्रवास परमात्मस्वरूप होण्यासाठी व्हावा; अशी प्रक्रिया संत रामदासांना अभिप्रेत आहे. अशी प्रवास प्रक्रिया जो करील त्याला देव सापडतो असे संत रामदास म्हणतात. संत रामदास स्वामी 'देव सापडे' असे म्हणतात ते 'पूर्णज्ञान' होणे या अर्थाने परमात्मतत्त्वाच्या सर्वात्मकतेचे ज्ञान झाले की; जीवाला जीवात्म्याचे ठिकाणी 'सोऽहं' सिद्धी प्राप्त होते. 'ज्ञान' झाले की वैराग्य ओघानेच येते. वैराग्य म्हणजे नरदेहाची वासनाधिनतेतून मुक्तता होऊन, सर्वकल्याणात्मक कर्मतत्परता येणे होय. हेच 'याचि देही याचि डोळा' 'देव' रूपाची अनुभूती येणे होय. 'राम' रूपाची अर्थात विवेकपूर्ण कर्तव्यतत्परतेची अनुभूती घेण्याचा अभ्यास घडला की भक्तच रामस्वरूप होतो हेच स्वरूप होणे होय. या स्वरूप होण्यालाच देव सापडणे असे म्हणतात. कर्म केवळ क्रीडा होते. त्यामुळे जगताचे ठिकाणी जीवाला, जीवात्म्याची शिवात्मस्वरूप लीला अनुभवास येऊ लागते.

संत रामदास स्वामी पाचव्या चरणात जगतात जीवात्म्यासह जीवाचा प्रवास कोणत्या वाटेने घडतो आहे. याकडे लक्ष वेधले आहे. ते प्रश्न विचारतात

बद्ध स्थितीतील वासनादेह अर्थात जीव कोणत्या वाटेने प्रवास करतो आहे? या प्रश्नाचे उत्तर श्रीमद् आद्यशंकराचार्यांच्या 'माया' सिद्धांताच्या संदर्भाने संत रामदास देतात. जगतात मायेचे अर्थात क्षणभंगूर, भ्रामक अशा संमोहित करणाऱ्या गोष्टींचे जाळे माणसाभोवती असते. जीव नश्वर आहे. दुर्लभ अशा नरदेहाचा उपयोग परिपूर्ण ज्ञान अर्थात केवळ आनंद मिळविण्यासाठी झाला पाहिजे. परंतु नरदेह वासनाधिनतेत अहंकारवश होऊन अडकतो. मायाधिष्ठानाने संसारप्रपंच भोगण्याविषयीच्या दोन परी निर्माण होतात. एक म्हणजे अवघा संसारप्रपंच मृगजळवत आहे. असार आणि दुःखकारक आहे. येथे शाश्वत सुख अनुभवता येत नाही. मात्र नित्य दुःखाचा अनुभव दैवयोगे, नाईलाजाने, अनिवार्यपणे भोगावा लागतो. जग निराशेने, दुःखाने भरले आहे म्हणून, हताशपणे दुःख भोगत राहणे. संघर्ष, क्लेष आणि मरेपर्यंत दुःखच दुःख क्रमप्राप्तपणे भोगावेच लागणार म्हणून संसारप्रपंचातून पळून जाऊन देवाला साकडे घालून; देवावर भार सोपवून भय, चिंता, निराशा यांनी होरपळत जगणे किंवा निःसहाय्यतेने आत्महत्या करणे असा हा एक मार्ग. तर दुसरा मार्ग या भ्रामक, निःसार जगात स्वार्थांध होऊन शोषकपणे राक्षसी मार्गाने जगणे साऱ्या विश्वाचा केवळ स्वकेंद्रिततेने ओरबडून बेदिकत, मनमुराद, आसुसलेपणे उपभोग घेणे. हे दोन्ही मार्ग बद्धजीवाला शाश्वतसुखापासून वंचित करतात. दुःख भोगावयास भाग पाडतात. दैववादाचा बढीवार करून निःसहाय्य बनवितात. माणसाचा विवेक, ज्ञानवृत्ती हरवतात आणि अतृप्त पिशाचवत जीणे वाट्याला येते. या मायाअधिष्ठानवश भोगवादी, दैववादी वाटेचा संत रामदास मायाबाजार, मूर्खत्व आदि गोष्टींच्या स्वरूपात उल्लेख करून निरोध करतात. हे भवविश्व अर्थात मर्त्यलोक हा भवसागर आहे. या भवसागरात वासनादेहाला विकारवश अशी दुःखकारक वाटच सापडणार.

सहाव्या चरणात संत रामदास म्हणतात, विवेकाने विचार केला तर सर्वात्मक आविष्काराला ग्राम अर्थात लोकव्यवहाराचा बद्धपणा नाही किंवा त्याला जन्ममृत्यूची सीमाही नसते. मग दुःख, नैराश्य यांचा कसा स्पर्श होणार. हा मायाबाजार आहे असे मानून बद्धपणे स्वार्थपर बाधित कर्म करीत निराश न होता. जीवनप्रक्रियेतील अटळ असे कर्म विवेकाने अर्थात ज्ञानात्मकतेने केले तर मायावी वाटणारा संसार कैवल्याची क्रीडा वाटेल आणि सद्चितानंद भोगता येईल.

साक्ष ज्याची त्यासी मनामाजी

– संत बहिणाबाई

संत तुकारामांच्या चैतन्य संप्रदायाचे नाते, नाथपरंपरेशी जोडणाऱ्या, ब्राह्मण्यावर आघात करित; ब्राह्मणत्व हे जाती, ज्ञान, कर्म व धर्म यांनी सिद्ध होत नाही; हे स्पष्ट करून; 'ब्रह्मभाव' ज्याच्या जवळ आहे, तोच खरा ब्राह्मण असे स्पष्ट करणाऱ्या, साक्षात्कारी बहिणाबाई या शके १५५०-५१ अर्थात सन १६६८ मध्ये प्रकटल्या आणि शके १६२२ अर्थात सन १७०० मध्ये समाधिस्त झाल्या. औरंगाबाद जिल्ह्यातील, वैजापूर तालुक्याच्या देवगाव पिंजारी येथे आऊदेव आणि जानकी कुलकर्णी यांच्या पोटी जन्मलेल्या बहिणाबाईंचा विवाह साधारण पांच वर्षांच्या असतांनाच तीस वर्षे वयाच्या रत्नाकर पाठक नावाच्या बिजवराशी झाला. शास्त्राभ्यासात विद्वान अशा रत्नाकरांचा गौरव बहिणाबाईंनी केलेला आहे. कुलकर्णी कुटुंबावर भाऊबंदकीने कोसळलेल्या संकटाने, कुलकर्णी कुटुंब, जावयाच्या मार्गदर्शनानुसार नरसिंगपूर, पंढरपूर, शिखरशिंणगापूर असे भटकत स्थिर होण्यासाठी कोल्हापुरातील हिरंभट नावाच्या वेदांती ब्राह्मणाकडे आले. कोल्हापुरात जयरामस्वामी वडगावकर यांच्या कीर्तनांची गोडी बहिणांना लागली. हिरंभट यांनी दिलेल्या सवत्सधेनूवर बहिणाबाईंचे प्रेम जडले. वत्सात अर्थात वासरात आणि बहिणाबाईंत भावसंबंध जडला. जयरामस्वामींच्या कीर्तनातूनच संत तुकोबारायांच्या भक्तिभावसंपन्न सद्गुरुत्वाकडे बहिणाबाई खेचल्या गेल्या. बहिणाबाईंचा जातीने शूद्र अशा संत तुकारामांचा सद्गुरू म्हणून स्वीकार करणे वेदशास्त्रसंपन्न कर्मठ अशा ब्राह्मण्यग्रस्त रत्नाकराला आवडले नाही. त्यामुळे प्रपंचात कटकटी सुरू झाल्या. संत बहिणाबाईंनी नवऱ्याचे हृदयपरिवर्तन करावयाचा निर्धार केला. तिने 'पती हाच परब्रह्म' असे म्हणत सेवा सुरू केली. आपल्या ज्ञानात्मक

कर्मपरतेने रत्नाकरांनाही संत तुकोबारायांच्या ब्रह्मभावी व्यक्तिमत्त्वाचा साक्षात्कार घडवून; भक्तिमार्गी लावले. संत बहिणाबाईंच्या अभंगगाथेत सुमारे ७४० अभंग असल्याचे डॉ. गोसावी यांनी नोंदवून; त्यातील ३२ अभंग संपादिले आहेत. ज्ञान, संतवर्णन, बोधपर, नाममहात्म्यपर, पंढरीनाथ व पंढरीमहात्म्यपर अशा अभंग गाथेचे संपादन उमरखाने केले असून; त्यात शोधपूर्वक भर घालून कै. शालिनीबाई जावडेकर यांनी संशोधनपूर्वक गाथा प्रसिद्ध केली असल्याचेही डॉ. गोसावी यांनी नोंदविले आहे. संत तुकोबारायांकडून लाभलेल्या सद्गुरूप्रसाद स्वरूप, ज्ञानोत्तर भक्तिसिद्धीमुळे संत बहिणाबाई यांना भागवत संप्रदायाच्या ध्वजेचा सन्मान लाभला. ज्ञानोत्तर भक्तिसाधनात्मकतेने संसारप्रपंचातील व्यवहार केवळ परमात्म्याची लीला अर्थात क्रीडा असल्याचे जाणवते आणि दुर्लभ नरदेहात बद्ध जीवाला आणि जीवात्म्याला, शिवात्मस्वरूपाचा साक्षात्कार घडतो त्यामुळे देहीच प्रपंच परमार्थस्वरूप झाल्याचा अनुभव येतो. प्रपंचातील भौतिक व्यवहारात सच्चिदानंद भोगता येतो. कर्म आनंदरूप होते. अशा सद्गुरूकृपेसह भक्तिसिद्धी आणि प्रपंची परमार्थसिद्धी कशी प्राप्त होते हे स्वानुभवातून सांगताना संत बहिणाबाई म्हणतात-

“बहुत अंतरी शोक आरंभिला । कां मज विटुला मोकलिलें ॥१॥

त्रिविध तापानें तापलें मी बहु । जाईना जीऊ प्राण माझा ॥२॥

तंव अकस्मात सातविया दिनीं । नामसंकीर्तनी घोषयुक्त ॥३॥

तुकारामरूपें येवोनी प्रत्यक्ष । म्हणे पूर्वपक्ष सांभीळींजे ॥४॥

नको करू चिंता असें मी तुजपाशीं । घेई अमृताशी हातींचीया ॥५॥

गाय केले वत्स मुखीं निघे धार । अमृत हें सार सेवीं हेंची ॥६॥

ठेवोनिया कर मस्तकीं बोलीला । मंत्र सांगितला कर्णरंध्री ॥७॥

म्यांही पायांवरी ठेविलें मस्तक । दिधलें पुस्तक मंत्रगीता ॥८॥

कार्तिकांत वद्य पंचमी रविवार । स्वप्नींचा विचार गुरू-कृपा ॥९॥

आनंदलें मन चिद्रूपी कोंदले । उठोनीं बैसले चमत्कारें ॥१०॥

मंत्र आठविती तुकोबास्वरूपा । स्वप्नामाजीं कृपा पूर्ण केली ॥११॥

अमृत पाजिलें चवीं अनारिसी । साक्ष ज्याची त्यासी मनामाजी

॥१२॥

बहिणी म्हणे ऐसी कृपा सद्गुरूची । तुकाराम साची पूर्ण केली

॥१३॥”

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखर प्रासादिक 'श्रीसकलसंतगाथा', खंड २ रा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, प्र.आ. जुलै २००० - 'संत बहिणाबाईचे अभंग', अ.क्र. ६)

या १३ चरणांच्या चरित्रात्मक अभंगात संत बहिणाबाईंनी प्रपंचातील आसक्तीचे परमार्थस्वरूप निरासक्तीपूर्ण सद्चिदानंद स्वरूपात कसे परिवर्तन घडते याचे स्वानुभवासह वर्णन केले आहे.

संत बहिणाबाईंनी संसारप्रपंच करतांना दुःखातिरेकाने आकांत मांडला. संसारप्रपंचात वाट्याला आलेले आधिभौतिक आधिदैविक आणि अध्यात्मिक तापाने त्रस्त झालेल्या बहिणाबाईंना जीव नकोसा झालेला आहे. विठ्ठलाने आपल्याला का मोकलीले अर्थात निराधार केले; असा प्रश्न बहिणाबाईंनी विचारला आहे. त्रिताप भोगाने आत्यंतिक दुःख होते; म्हणूनच पांडुरंगाच्या दरबारात संत बहिणाबाई शोक करीत आहेत. आपल्या या चरित्रात्मक व्यवहारातून बहिणाबाई; सर्व मानवमात्रांना, त्रितापापासून स्वतःचा उद्धार करायचा असे तर पांडुरंगाला शरण जाण्याशिवाय पर्याय नाही; असे सुचवित आहेत. हे दुःखकारक त्रिताप मुळात माणसाच्या वाट्याला का आले? या प्रश्नाचे चिंतन करावे असा संदेशही बहिणाबाई देत आहेत.

खरेतर समस्त भूतमात्र या पंचभौतिक ब्रह्मांडात जन्माला येऊन; पंचभौतिकाच्या वृत्तीप्रवृत्तीनुसार, जीवात्म्याच्या सहाय्याने, आहार, निद्रा, भय आणि मैथुनादी विकार अपरिहार्य व्यवहार बद्धतेने; अनिवार्य मर्त्यतेसह भोगतच असतात. दुर्लभ नरदेह प्राप्त झालेल्या मानवमात्रांना अन्य भूतमात्रापेक्षा अलौकिक असे सामर्थ्य मनशक्तीच्या रूपाने लाभले आहे. पंचभौतिकाच्या प्राकृतिक चलनाला माणसाने आपल्या मनःशक्तीच्या सहाय्याने आपल्याला हवे तसे रूप देऊन; सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, न्यायात्मक, धार्मिक आदि प्रकारची व्यवस्था निर्माण करून समूहाने जगण्यासाठी सारणीपरंपरा निर्माण केली. त्यात बद्धपणाने माणसाचा व्यवहार सुरू आहे. अहंकारवश आणि स्वार्थवशतेने सारणीतील प्रतिष्ठा जपण्याचा आणि प्रकृतीचा आणि स्वनिर्मित भौतिक साधनसामग्रीचा अधिकाधिक भोग घेण्याची ईर्ष्या माणूस बाळगतो. या व्यवहारात तो जीवात्म्यायोगे कर्म करताना, जीवात्म्याच्या शिवात्मरूपाला विस्मरणात टाकतो. संकटे आली, अतृप्ती भोगावी लागली, अशांतता वाट्याला आली, असहाय्यता वाटू लागली की, केलेल्या व्यावहारिक

कर्मातील, स्वार्थपरतेतील वैयर्थता त्याला जाणवू लागते. पुरुषार्थ विफल झाल्याचे दुःख होते तेव्हा नकळत देवाची अर्थात स्वतःतील शिवात्म्याची आठवण होते. परंतु पुढच्याच क्षणी शिवात्म्याला विस्मरणात ढकलून माणसाचे वर्तन सुरू होते. या माणसाच्या मनशक्ती सहाय्याने केलेल्या, नैसर्गिक किंवा प्राकृतिक अवस्थांशी संघर्षाचा परिणाम म्हणून बद्ध अवस्थेत माणसाला त्रिताप तीव्रतेने भोगावे लागतात. हे भोगताना माणूस उलट परमेश्वरालाच दोष देऊन; देवावरच भार टाकण्याचा प्रयत्न करतो. प्रापंचिकाला या त्यानेच निर्माण केलेल्या जीवनप्रणालीत एकप्रकारे शिक्षा भोगावी लागते. या त्रितापावर मात करायची असेल तर सतत आपल्यातील शिवात्मभावाने सगुणरूपातील परमतत्त्वाची भक्ती करणे होय. आवश्यक आहे. भक्तिसाधनेनेच त्रितापावर मात करता येईल हे संत बहिणाबाईंनी सूचित केले आहे.

संत बहिणाबाईंनी आकांत मांडल्याचे पाहून; सातव्या दिवशी ब्रह्मभावी, विष्णूस्वरूप प्रत्यक्ष जगद्गुरू संत तुकाराम उपस्थित झाले. त्यांनी नामसंकीर्तन घोष मांडला. अशा नामसंकीर्तनाच्या उद्घोषात संत बहिणाबाईंना आश्वासित केले. असे आश्वासित करतांना अर्थात गुरुपदेश देतांना; अतिशय महत्त्वाचा असा 'पूर्वपक्ष सांभाळण्याची' आज्ञा दिली. हा पूर्वपक्ष म्हणजे 'प्रपंच' होय. जन्माला आलेल्या जीवाला प्रपंच करावाच लागतो. तेच त्याचे प्राप्त कर्म असते. हे कर्म माणसाला मरेपर्यंत करावेच लागते. दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, संकट आले म्हणून कर्मप्रपंच टाकून देता कामा नये. किंवा प्रपंचातील दुःखभोगाविषयी केवळ पांडुरंगाकडे अर्थात परमेश्वराकडे गाऱ्हाणे मांडत बसू नये. कर्मापासून दूर पळू नये. आपल्यातील शिवात्मा जागृत केला तर संकटेही क्रीडा वाटू लागतील. हा शिवात्माच आपल्या ठिकाणी जीवात्मभावाने कर्म करीत असतो. मात्र वासनादेहाधिनतेने आसक्तीपूर्ण कर्म केल्याने सतत अतृप्त, अशांत राहतो. प्रपंच करतांना जीवात्म्याचे ठिकाणी मूळस्वरूप शिवात्म्याचे भक्तिसाधनेसह आवाहन केले. तर सहज दुरितांचे तिमिर घालविण्याची शक्ती आपणात प्रकटते. या सोऽहं भावाच्या प्रकटीकरणाची गुरुकिल्ली म्हणजे भक्तीने ज्ञानप्राप्ती होणे होय. 'मी तुझ्या पाठीशी आहे' असे सद्गुरूने किंवा परमेश्वराने म्हणणे म्हणजे भक्तीने स्वतःतील आत्माराम जागृत होणे होय. मी तुझ्याजवळ आहे असे संत तुकाराम महाराज प्रत्यक्ष सांगतात; त्याचा अर्थ संत बहिणांच्या मनातील शिवात्मभाव सतत जागृत होणे होय. म्हणूनच संत तुकारामांनी 'घेई

अमृताशी हातींचीया' अशी आज्ञा दिली. लौकिक अर्थाने हाती असलेली नैवेद्याची दुधाची वाटी हेच अमृत प्रसाद म्हणून प्राशन करावे अशी आज्ञा संत तुकारामांनी दिली.

या जगद्गुरू तुकाराम महाराज यांच्या साक्षात्काराचे वर्णन या चरित्रात्मक अंभागात वर्णन करतांना; जगद्गुरू संत तुकाराम यांनी स्वतः गाय रूपात येऊन संत बहिणांना वत्स केले आणि ब्रह्मभावी संत तुकाराम रूपा गाय पान्हावली आणि वत्साच्या मुखात अमृताची धार स्वहस्ते दिली. आणि आपल्यातील आत्मारामाविषयी श्रद्धा अर्थात उरीच्या पांडुरंगाविषयीचा आत्मभाव हेच बद्ध बहिणासाठी खरे अमृत आहे; हे सद्गुरुपदेशरूपी अमृत संत बहिणांनी प्राशन करावे असे सांगितले. तेच बहिणांनी घ्यावे असे संत तुकोबाराय सांगतात.

संत तुकाराम महाराजांनी सद्गुरुकृपाप्रसाद स्वरूप शक्तिपात करून मंत्ररूपी गीता हे पुस्तक देऊन; संसारप्रपंचाचा ज्ञानोत्तर कर्मयोग विचार अनुसरण्याचा मंत्र दिला असे बहिणाबाई सांगतात.

संपूर्ण सद्गुरुभेटीचा चरित्र प्रसंग निवेदित करून एकप्रकारे प्रसंगातील तत्त्व गाभा अर्थात मात स्पष्ट केली आहे. प्रपंची राहून परमार्थ साधायचा असेल सद्गुरुकृपेने स्वतःतील सोऽहं भाव जागवावा आणि ज्ञानवान कर्म करून; जगताचे ठिकाणी दुर्लभ असा लाभलेला नरदेह, प्रपंच क्रीडारूपी पूर्वपक्ष भोगण्यात खर्च करित; पुरुषार्थ प्रवणतेने विनियोगीत करावा; असे बहिणाबाई सुचवितात. हा चरित्रातील अत्यंत महत्त्वाचा असा सुखदायक प्रसंग केव्हा, कोणत्या प्रकारे घडला याचा तपशीलही संत बहिणाबाई देतात.

नऊ, दहा, अकरा आणि बारा या चार चरणात हा तपशील आला आहे. कार्तिकातील, वद्यपंचमी रविवारी, स्वप्नात सत्संग घडला. अर्थात अध्यात्मविचार प्रक्रिया घडली. सद्गुरुकृपा झाली. सद्गुरू साक्षात झाले. त्यांनी शक्तिपात केला. मनाचे ठिकाणी प्रत्यक्ष चिद्रूप दर्शनाने, मन आनंदाने भरून गेले. ते चिद्रूप सगुणसाकारपणे मनात भरून राहिले. मनात त्या रूपांशिवाय कोणताही विचार येण्यास जागाच राहिली नाही. एवढे ते रूप मनात कोंदले अर्थात दाटून राहिले. चिद्रूपाशी अद्वैत घडले. या दिव्यानुभूतीने जीव गुदमरला आणि त्या अपूर्व चमत्काराने सुषुप्तीतून जागृत झाला. 'चमत्कारे उठोनि बैसले' अशी अवस्था झाली.

सद्गुरू तुकोबारायांच्या स्वरूपाने गुरुकृपापूर्वक दिलेल्या मंत्राचे स्मरण

झाले. सद्गुरू तुकोबारायांनी कर्णरंध्री 'मंत्रगीता' पुस्तक दिले. हा मंत्र संत बहिणाबाईंना आठवू लागला. सद्गुरूकृपेने संत बहिणाबाईंना ब्रह्मज्ञान झाले आणि 'सोऽहं' स्वरूप प्रकटले. 'तत्त्वमसी' अनुभवास आले. पूर्णत्वाचे ज्ञान झाले. 'अहं ब्रह्मोस्मी' आकळले. सद्गुरूंनी स्वतः गाय होऊन वस्तुरूप संत बहिणांना जी अमृतधारा पाजली; त्या अमृताची चव 'अनारसी' अर्थात अवर्णनीय, अनाकलनीय, अवीट, केवलआनंददायक अशी होती. अर्थात सद्गुरूकृपेने ज्ञानामृताचा लाभ झाला. शक्तिपात झाला. ब्रह्मज्ञान झाले हा अनुभव शब्दात वर्णन करण्यासारखा नाही. संत बहिणाबाई म्हणतात, 'साक्ष ज्याची त्यासी मनमाजी.'

अध्यात्म अनुभूती ही सद्चिदानंदाची, निर्गुण, निराकार, निर्विकारतेची अनुभूती असते. दुर्लभ नरदेहाला सद्गुरूकृपेने ही अनुभूती होते; तथापि ती दृश्यपणे प्रमाणित करता येत नाही. मुळात केवलानंद, ही दाखविण्याची, सगुण, साकार, विकार स्वरूपात सर्वांना दृश्यमान करण्याची गोष्ट नाही. ही जडानुभूती नाही. एखाद्या भौतिक वस्तुमात्रासारखी अध्यात्म ही गोष्ट अनुभवता येत नाही. ही गोष्ट मनाच्या ठिकाणी उन्मन अवस्थेत भोगण्याची आहे. तद्रूपता, तल्लीनता, एकात्मता अशा मनाच्या स्वरूप अवस्थेत ती भोगता येते. संसारप्रपंच करतांना, प्रतिक्षणी, सर्वप्रकारे कर्म करतांनाही, ध्यासपूर्वक सद्गुरूकृपेने लाभलेल्या शिवात्मस्वरूपाचा आठव, नामभक्तीने स्वतःच्या ठिकाणी करण्याचा अभ्यास करावा लागतो. जागृती आणि सुषुप्तीही हा अभ्यास करावा लागतो. मनाला विवेकाने असे नियमित करावे लागते. मनाला ज्ञानाचा साक्षात्कार झाला की सुखदुःखकारक अशी जगतातील अनुभूती केवळ कैवल्यक्रीडा असून; त्यातील एक घटक आपणही आहोत असे अनुभूत होत राहते आणि प्रपंचातील तात्कालिक सुखदुःखांची पाठशिवणी नाहीशी होते. बद्धप्रपंचातील जीवनमुक्तीचा अनुभव मनाच्या ठिकाणी तुर्यावस्थेत अनुभवू लागतो. जीव शिव होतो. असा हा सद्गुरूकृपेने सत्शिष्याला घडणारा अध्यात्मिक अनुभव ज्याचा त्याने मनोमनी भोगायचा असतो. हे सर्व घडण्यासाठी एकमेव महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिवात्म्याचा आठव सतत करण्याचा अभ्यास करावा. हा अभ्यास भगवद्भक्तीयोगाने घडतो. सत्संगाने घडतो. असा सत्संग घडावा लागतो. जगद्गुरू ब्रह्मभावी संत तुकाराम महाराजांच्या सहवासात बहिणाबाईंना असा सत्संग घडला. संत तुकोबारायांनी, सद्गुरूने करावयाची

कृपा संत बहिणांवर पूर्णपणे केली. पूर्ण कृपा करणे म्हणजे सद्गुरूने सत्शिष्याला सद्गुरूपदी न्यावयाचे असते. सद्गुरूसंगाने सत्शिष्य सद्गुरू होतो. 'सद्गुरू' ही संकल्पना अध्यात्मशास्त्रात प्रत्यक्ष परब्रह्मांचा निर्देश करते. शिवात्मा, परमात्मा हेच सद्गुरूस्वरूप असते. भक्तीच्या अभ्यासाने ज्ञानात्मक अवस्था प्राप्त होते. ज्ञानात्मक अवस्था ही वैराग्यावस्था होय. कैवल्याला, अनंताला निर्गुणात्मकता, निराकारता, निर्विकारता असते हेच वैराग्य असते. ही अवस्था ही तुर्यावस्था असते. ही अवस्था म्हणजेच सायुज्यमुक्तीची अवस्था होय. संत बहिणाबाईंना भक्तिमार्गावरील संत तुकारामांसारख्या सद्गुरूंनी ही अनुभूती घडविली.

सच्चिदानंदस्वरूप होण्यासाठी, सायुज्यमुक्तीसाठी, अद्वैत सिद्धीसाठी योगमार्गाचे मंडन महामनांनी केले. प्रपंचात राहून प्रपंच करता करता सच्चिदानंद सुखसोहळा अर्थात शाश्वत सुखसोहळा अनुभवता यावा यासाठी मध्ययुगीन संतांनी भागवत धर्म अर्थात वैष्णवधर्म अर्थात भक्तिमार्गासाधना सिद्ध केली. संत बहिणाबाईंना या भक्तियोग सिद्धीचा अनुभव संत तुकोबारायांकडून मिळाला. जनसामान्यांना नाथसंप्रदायाचा अष्टांगयोग साधनेचा मार्ग अति अवघड होता. त्यातील समाधीसाधना सिद्धी नामभक्ती साधनेनेही साधता येते हे भागवत संतांच्या परंपरेने सिद्ध केले म्हणूनच संत बहिणाबाईंनी या भागवत परंपरेचा गौरव आपल्या अभंगात केला आहे-

“संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥१॥
 ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ॥२॥
 नामा तयाचा किंकर । तेणें रचिलें ते आवार ॥३॥
 जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥४॥
 तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥५॥
 बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा । निरुपणा केलें ओजा ॥६॥”

म्हणोनि भोगिती पृथकाते

- संत निळोबाराय

संत तुकाराम महाराज यांचे शिष्य संत श्री निळोबाराय यांनी आपले जीवन नगर जिल्ह्याच्या पारनेर तालुक्यातील पिंपळनेर येथे विठ्ठल मंदिरात घालविले आहे. त्यांची समाधीतिथी व जन्मतिथी निश्चित माहित नाही. समाधी शके १६७५ अर्थात इ.स. १७५३ असे अंदाजे सांगितले जाते. त्यांचे शिष्य मल्लाप्पा वासकर यांनी संत निळोबांच्या फडाची प्रथा सुरू केली. निळोबारायांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील शिरूर येथे झाला. त्यांनी नगर जिल्ह्यातील प्रवरा नदीतीरी देह ठेवला, असे डॉ. गोसावी यांनी नोंदविले आहे. त्यांच्या नावावर भुजंगप्रयात वृत्तबद्ध तुकोबांची स्तुती, ७०८ ओव्यांचे चांगदेव-ज्ञानदेव चरित्र आणि त्यांच्या वारकरी परंपरेतील १३०० वर अभंग अशी ग्रंथरचना आहे. जोशी आणि कुलकर्णी अशा दोन्ही वृत्ती किंवा वतने त्यांच्या घराण्यात आली होती. मैनाबाई यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला होता तरी संत निळोबारायांच्या प्रपंचाविषयीची फारशी माहिती दिसत नाही. त्यांनी पारमार्थिक ग्रंथांचे वाचन, मनन आणि हरिभजनात, अयाचितपणाने अर्थात व्रतस्थ भिक्षेकरी वृत्तीने काळ व्यतीत केला. 'येवोनिया कृपावंतें । तुकयास्वामी सद्गुरूनाथें । हात ठेविला मस्तकीं । देऊनी प्रसाद केलें सुखी' ॥ असा सद्गुरूकृपेचा उल्लेख केला आहे. सदेहवैकुण्ठगमनानंतर संत तुकाराम महाराज यांचा निळोबारायांना असा गुरुप्रसाद मिळाला, असे सांगितले जाते. संत निळोबाराय स्वरूप साक्षात्कार साधलेले संत होते; असे आवर्जून सांगितले जाते. संत निळोबारायांनी कर्मतत्परतेचा उपदेश करून भक्ती आणि कर्मपरता यांची ज्ञानात्मक सांगड घालून; सच्चिदानंद स्वरूप होता येते असे प्रबोधित केले आहे. ते म्हणतात-

“अवर्धेचि हें कर्मफळ । ओढवलें सकळ जगत्रया ॥१॥

स्वर्ग मृत्यु पाताळ लोक । कर्म बाधक म्हणोनियां ॥२॥

कर्मातीत झाले नर । तथा लोकांतर मग कैचें ॥३॥

निळा म्हणे पृथक् होती । म्हणोनि भोगिती पृथकातें ॥४॥”

(ब्रह्मीभूत श्री नाना महाराज साखरे प्रासादिक ‘श्रीसकलसंतगाथा’, खंड २ रा, संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, प्र.आ. २०००, ‘संत श्री निळोबा महाराजांची अभंगगाथा’. अ.क्र. १३५८)

सत्वरजतमात्मक गुणांसह वासनादेह माणसाला लाभला आहे. त्याचबरोबर मनशक्तीचा कल्पनाविष्कार माणसाला करता येतो हे या नरदेहाचे वैशिष्ट्य आणि प्राणीमात्रांतील वेगळेपण आहे. अशा दुर्लभ नरदेहाला प्राणीमात्रांप्रमाणे कर्मपरता अनिवार्य आहे. कर्माचे फळ किंवा कर्माचा परिणाम अटळ आहे. नरदेह अर्थात मानवी जीव जीवात्म्याच्या योगाने कर्म करीत जगतात. नरदेह जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जीवन कंठीत असतो. पंचभौतिकांचे गुणधर्म आणि सगुणरूपांचे गुणधर्म यासह जीव वासनादेहरूपाने कर्म करीत असतो. माणसाला लाभलेल्या मनशक्तीयोगे, ब्रह्मांड हा परब्रह्माचा परिवर्तनशील आविष्कार असून; हे परिवर्तन परब्रह्मापासून ब्रह्मांड आणि ब्रह्मांडापासून पुन्हा परब्रह्मापर्यंत; कारण आविष्कारण - कारण परब्रह्म अशा चक्रनेमीक्रमाने घडते आहे. या चक्रनेमीक्रमात माणूस अपवादात्मकतेने केवळ परब्रह्मस्वरूपही होऊ शकतो. माणसाला या परब्रह्माच्या चिद्विलासाचे ज्ञान होते. परब्रह्माची अशी स्वसंवेद्यता माणसाला मनशक्तीस्वरूपात प्राप्त आहे. याच कारणाने जीवात्मा आणि शिवात्मा ही परमात्मतत्त्वाची दोन्ही रूपे माणूस प्राण्याच्या जीवाच्या ठिकाणी अर्थात देहाच्या ठिकाणी, जगतात जीवन व्यतीत करतांना, माणसाला संवेदित होतात. याच कारणाने माणसाने कल्पनाशक्तीने सत्व, रज आणि तम या त्रिगुणांच्या स्वभावानुसार घडणाऱ्या कर्माच्या फळांचे तीन अवस्थास्तर केले आहेत. त्या स्तरांना त्रैलोक्य असे नाव दिले. माणूस या तीन लोकात स्वकर्माने प्राप्त होतो. संत निळोबाराय अभंगाच्या प्रथम चरणात या मानवी गुणस्वभावानुसारचे वर्णन करतात- ‘अवर्धेचि हे कर्म फळ । ओढवले सकळ जगत्रया ॥’ जगत्रयाची निर्मिती ही सर्वथा माणसाच्या कर्मनि ओढवून घेतली आहे. सत्वगुणयुक्त कर्मनि स्वर्गलोकची अनुभूती माणसाला घेता येते. रजोगुणाच्या योगाने सतत परिवर्तनशील, तात्कालिक अशा आसक्तीपूर्ण

अवस्थेत अहंकार वशमोहितपणाने माणूस मर्त्यलोक अनुभवतो आणि अज्ञानवश अहंकाराने तो शोषक आणि शोषित होऊन अत्यंत दुःखकारक अशा षड्रिपूंच्या विळख्यात नर्क किंवा पाताळलोकचा क्लेशदायक असा अनुभव घेतो. माणूस हा परमात्मतत्त्वाचेच एक रूप आहे याचे पूर्ण ज्ञान माणसाला शिवात्मसंवेद्यतेने घडते. परमात्मतत्त्वाचा अनुभव जीवाच्या ठिकाणी अनुभवत केवलानंद किंवा सच्चिदानंदस्वरूप होऊन; ब्रह्मानंद भोगणे, असे माणसापुढे, त्याच्या बद्ध अवस्थेत, नेहमीच ध्येय असते. या ज्ञानामुळेच संसारप्रपंचातील दुःखानुभूती तीव्र होऊन, माणूस शिवात्मस्वरूप होण्याचे ध्येय उराशी बाळगतो. अशा माणसाला संत निळोबाराय म्हणतात, जीवाचे वासनादेहाधिन आसक्तपूर्ण कर्मच त्याच्या आनंदअवस्थेला बाधक ठरते. कर्म बाधक होते म्हणून स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ या त्रैलोक्याचा पृथक् अनुभव माणसाला येतो. शिवात्म्याचा विसर पडला अर्थात शिवात्म्यापासून पृथक् होऊन जीव संचार करू लागला की कर्म आसक्तीपूर्ण आणि सापेक्ष स्वरूपात घडते आणि माणसाला त्रिविध प्रकारच्या लोकजीवनाची अनुभूती भोगावी लागते.

संत निळोबारायांनी अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात ‘लोकांतर’ ही संकल्पना मांडली आहे. ‘लोकांतर’ म्हणजे ‘लोक’ जीवनातून मुक्तता होय किंवा एका ‘लोक’मधून दुसऱ्या ‘लोक’मध्ये जाणे होय. ‘लोक’मध्ये जीव बद्ध असतो. ‘लोकांतर’ घडणे म्हणजे ही बद्धता नष्ट होणे होय. जीव, जगत यांच्या परस्पर व्यवहारात अंतरात्मा जीवात्मा होऊन बद्ध होतो. ही बद्धता वासनादेहाच्या आधीनतेने आलेली असते. वासनादेह विकारवश होऊन आसक्तीपूर्ण कर्म करू लागते. परिणामतः कर्मफळ म्हणून बद्ध स्वरूपाच्या, अपूर्ण अवस्थेतील ‘लोक’ अर्थात स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ अशा त्रैलोक्यातच स्वतःतील पूर्णता अनुभवण्याचा प्रयत्न करतो. ह्या प्रयत्नामुळे स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ सापेक्ष स्वरूपातील बाधित जीवनावस्था प्राप्त होऊन; निखळ आनंदाला पारखा होतो. या आनंदवंचनेमुळे संसारप्रपंच असार, भ्रामक, मायावी वाटू लागतो. नैराश्यवश होऊन ‘कर्मातीत’ होण्याचा विचार ‘नर’ म्हणजे माणूस अर्थात जीव करतो. कर्मत्यागच केला तर मग पुरुषार्थ सफल कसा होणार? याचा सरळ अर्थ असा की जीवाने संसारप्रपंचापासून पळून जाता कामा नये. संसारप्रपंचापासून पळून गेले तर प्रपंचलीलेतील शिवात्म्याचा अनुभव कसा घेता येणार? देह आहे तोच ‘लोक’चा आणि लोकांतराचा अनुभव घेता येणे

शक्य आहे; असे संत निळोबाराय स्पष्टपणे सांगत आहेत. 'लोकांतर' हे 'लोक'मधील कर्मातच अनुभवायचे असते. त्यासाठीच तर नरदेहाच्या ठिकाणी मनशक्तीची योजना परमात्म्याने केली. परमात्मा अंतरात्म्याच्या स्वरूपात अर्थात शिवात्मास्वरूपात त्याच नरदेहात जीवात्मा होऊन वावरत असतो. त्या जीवात्म्याचे शिवात्मस्वरूप प्रकटविणे म्हणजे पुरुषार्थपूर्णता गाठणे होय. या पुरुषार्थाची सफलता म्हणजे सच्चिदानंदप्राप्ती अर्थात 'लोकांतर' होय. म्हणूनच संत निळोबाराय नरजन्मप्राप्त अशा जीवाला चिंतन करावयास सांगतात. अर्थात विवेक जागृत करावयास सांगतात. ते प्रश्न विचारतात 'कर्मातीत झाले नर । तथा लोकांतर मग कैचे?' या प्रश्नातच होकारार्थी उत्तर दडले आहे. नराने कर्मतत्पर झाले तरच 'लोकांतर' घडेल. म्हणजे पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणात उल्लेखिलेली कर्माची बाधकता नाहीशी करणे आवश्यक आहे. यासाठीच नरजन्मात विवेक महत्त्वाचा आहे. स्वाभाविक असे लोकांतराचे ध्येय बाळगून शिवात्म्याचा आठव करीत विवेकपूर्वक प्राप्त जगतात जीवाने वर्तन तत्पर झाले; की 'याचि देही याचि डोळा' लोकांतराचा अनुभव स्वाभाविकपणेच जीवाला घेता येतो.

'लोकांतर' ही निळोबारायांची संकल्पना परमात्मा, अनंत, कैवल्य, महाशून्य, सत्चिदानंद, परब्रह्म, निर्गुण, निराकार, निर्विकार अशी विशेषणे लावून ज्या अवस्थेचे अथवा अस्तित्वाचे वर्णन केले जाते या अवस्थेबद्दल आहे. या अवस्थेला स्वाभाविक असे असलेपणाचे संवेदन आहे हेही सर्वमान्य झाले आहे. या असलेपणाला एकलेपणा जाणवत होता. त्या असलेपणाला या एकलेपणातूनच प्रश्न प्रकटला. तो प्रश्न मानवाने, विश्वात्मक अस्तित्वाविषयी स्वतःला आणि त्या असलेपणात विचारलेला पहिला प्रश्न होय. हा प्रश्न आहे 'कोऽहं?' उपनिषदकारांनी याविषयी भाष्य करतांना काही संवेदित झालेल्या उर्मी किंवा कल्पना मांडल्या. कैवल्य अस्तित्वाला अहंकार झाला म्हणजे आपण कोणीतरी काहीतरी आहोत असे वाटले आणि प्रश्न प्रकटला. 'कोऽहं?' या प्रश्नाला स्वयंभू आणि स्वाभाविक उत्तर म्हणून कैवल्याचे अस्तित्व प्रसरण पावले. हे त्या एकल्या अस्तित्वातील महत्त्व होय. तरीदेखील अस्तित्वाचे एकलेपणच संवेदित झाले तेव्हा पुन्हा महत्त्वात प्रश्न उमटला 'कोऽहं?' या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी अहंकारातून प्रकटलेल्या महत्त्वाला बहुरूपांत प्रकट होण्याची वासना झाली. या वासनेमुळे महत्त्वातून पंचतत्त्वात्मक असंख्य

ब्रह्मांडात तेच एकले अस्तित्व परिपूर्ण अंशात्मक स्वरूपात असल्याची जाणीव सतत होत आहे. उपनिषदकारांनी 'एको हं बहूस्याम प्रजायेय' या महावाक्यात त्या अवस्थेचे वर्णन केले. 'ब्रह्मांड' हे एक अंड किंवा रूप स्वरूपातील अस्तित्व हीच 'लोक'ची प्रथमावस्था. अशी असंख्य ब्रह्मांडे अवकाशात आहेत; हेही मानवाच्या ठिकाणी सर्वमान्य आहे. प्रत्येक ब्रह्मांडात चेतनेची पंच रूपे अर्थात त्या सत्चिदानंदाची रूपे पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या रूपांत प्रकट आहेत. या पंचतत्त्वात्मकतेने तेच परमात्मतत्त्व ब्रह्मांडाच्या ठिकाणी चैतन्यशालीपणाने गुणात्मकतेने, साकार आणि सविकारपणे प्रकट आहे. याच अवस्थेमुळे जडचेतन सृष्टी अर्थात भूतसृष्टी प्रकटली आहे. ही भूतसृष्टी म्हणजेच लोक होय. याचा अर्थ असा की अनंततत्त्व हेच 'लोक' रूपात सगुण, साकार आणि सविकार झाले. मात्र त्याच्या या रूपातही त्याचे सत्चिदानंदस्वरूप अस्तित्व पूर्णांशाने सिद्धच आहे. उपनिषदकारांनी 'ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥' या शांतीमंत्रात या अवस्थेचे वर्णन केले आहे. अनंताला बहूस्याम होऊन पुन्हा अनंत अस्तित्व अबाधितपणे भोगता येते हे 'सत्चिदानंद' अस्तित्व होय. या अस्तित्वासाठी बहूस्याम अवस्थेत म्हणजेच 'लोक' अवस्थेत, सतत परिवर्तनात्मक कर्म अर्थात कारण-कार्य-परिणाम हेच कारण पुन्हा कार्य, या प्रक्रियात्मक चक्रनेमीक्रमात कर्म अपरिहार्य आहे. म्हणजेच 'लोक' अस्तित्वात कर्म अपरिहार्य आहे आणि त्या कर्मतत्परतेतच सत्चिदानंद रूप अर्थात मुक्त असे अनंत, कैवल्य रूप अनुभवण्याची क्षमता 'लोक' तील प्रत्येक अस्तित्वात आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की ब्रह्मांड जनित स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ आदि लोक कर्मतत्परतेत बद्ध आहेत हे खरे तरी या कर्मबद्धतेतच अनंत अर्थात सत्चिदानंद अशी स्वसंवेद्यता सामावली आहे. ही अवस्था अनुभवणे म्हणजे 'लोक'मधील कर्मपरतेतच 'लोकांतर' अनुभवणे होय. संत निळोबारायांनी, बद्धतेशिवाय मुक्तता अनुभवता येत नाही; अर्थात 'कर्मातीत झाले नर । तथा लोकांतर मग कैचे ।' असा स्पष्ट निर्वाळा दिला आहे.

हे 'लोकांतर' अनुभवण्यासाठी संत निळोबारायांनी एक महत्त्वाची आणि अनिवार्य अशी अट अभंगाच्या शेवटच्या अर्थात चवथ्या चरणात घातली आहे. ती अट म्हणजे मूळ सत्चिदानंद रूपापासून नरदेह रूपाने पृथक होता कामा नये. म्हणजेच नरदेहाच्या ठिकाणी असलेला शिवात्मा सतत

जागवला पाहिजे. हा शिवात्मा जागवणे म्हणजेच भगवद्भक्ती होय. ही भक्ती ज्ञान प्रकटविते आणि लोकमधील अहंकारवशता अर्थात आसक्ती पूर्ण कर्मतत्परता, म्हणजे जीवनमुक्ततेला बाधक ठरून; त्रिविध 'लोक' निर्माण करणारी कर्मतत्परता वैराग्य तत्त्वात हरपते. वैराग्य प्रकटणे म्हणजे कर्मापासून पळून जाणे किंवा कर्मत्याग करणे नव्हे; तर विवेकपूर्ण कर्म करणे होय. असे कर्म हे सच्चिदानंदस्वरूपाशी, अर्थात सर्वात्मक परमेश्वराशी केवळ जोडलेलेच नसते, तर ते कर्म सद्चिदानंदाशी एकरूप अथवा अपृथक असते. जीवांना या अपृथकत्वाचा विसर पडतो. जीव, जगताचे ठिकाणी जीवात्म्याला वासनादेहातील बद्धतेसह वर्तन करण्यास भाग पाडतात. म्हणजेच द्वितीय चरणात म्हटल्याप्रमाणे वासनादेहाधिनतेमुळे जीवाचे कर्मच लोकांतरास बाधक होते. वासनादेहाधीन जीवात्मा असा शिवात्म्यापासून पृथक होतो. त्यामुळे स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ अशा स्वरूपातील लोकत्रय अवस्थेतील, परमात्म्यापासून अर्थात सद्चिदानंदापासून पृथक स्वरूपाचे; कायम असंतुष्ट, अतृप्त म्हणजेच दुःखरूप असे जीणे म्हणजेच 'पृथकाचे' जीणे भोगतात. त्रैलोक्यातील बद्धते पलिकडील अशी सत्चिदानंदस्वरूप, आत्माराममग्न अवस्था म्हणजेच जीवनमुक्त अवस्था भोगायचे असेल तर; विवेकपूर्ण निरासक्त कर्मतत्पर म्हणजेच परमात्मास्वरूप अर्थात शिवात्मस्वरूप होऊन कर्मतत्पर राहिले पाहिजे. शिवात्मस्वरूपापासून अर्थात स्वस्वरूपापासून आणि नरदेहाच्या ठिकाणी प्राप्त कर्मापासून पृथक होऊन चालणार नाही. विवेकपूर्ण निरासक्तपणे प्राप्त कर्म सर्वकल्याणासाठी करणे हाच स्वधर्म होय. निष्कामकर्मपरता म्हणजे अपृथकत्वाने लोकी प्राप्त कर्मतत्परता होय. हेच स्वधर्मपालन असे चवथ्या चरणात, जीवनातील कर्मपरतेमधील गुह्यातिगुह्य मर्म संत निळोबारायांनी उलगडून दाखविले आहे.

